TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

V. TRUMMAL

ARHEOLOOGIA ALUSED

II

TARTU 1961

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
NSV LIIDU AJALOO KATEEDER

V. TRUMMAL

ARHEOLOOGIA ALUSED

II

TARTU 1961

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, I8
В. Труммал
ОСНОВЫ АРХЕОЛОГИИ II
На эстонском языке

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Vastutav toimetaja H. Moosberg
Korrektor E. Oja

==========

TRÜ rotaprint 1961. Trükipoognaid 12.
Tir. 600 eks. MB 09932. Tell. nr. 617.

Hind 36 kop.

I. RAUAAJA ALGUS.

Raua leviku tähtsus ja sellega seoses toimunud muutused ühiskondlik-majanduslikus elus.

Raua kasutuselevõtuga algab uus ajajärk inimühiskonna arengu ajaloos. Fr. Engels märkis, et see ajajärk sai alguse "... rauamaagi sulatamisega" ning nimetas seda "... raudmõõga, raudteraga adra ja raudkirve ajastuks".[1] Varane rauaaeg, s. o. I aastatuhat e. m. a. on viimaseks etapiks ürgkogukondliku korra arengus. Rauaaja algus I a.tuh. algul e. m. a. vastab Engels-Morgani käsitluse järgi barbaarsuse ülemastmele, mis kätkeb sugukondliku korra lagunemise tingimusi; rauaaeg lõpeb sama käsitluse järgi tsivilisatsiooniga, mil kujuneb välja klassiühiskond ja riik oma sunniaparaadiga. Barbaarsuse ülemaste tähistab seega väga suurt ja jõudsat ühiskonna arengut - selle ajajärgu algus ja lõpp on teineteisest tundmatuseni erinevad. Käesoleva arenguprotsessi tutvustamine materiaalse kultuuri mälestusmärkide ja kirjalike ajalooallikate valguses ongi vastava rauaaja peatüki otseseks ülesandeks[2].

---

[1] Fr. Engels, Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine, Tallinn 1953, lk. 149.

[2] Põhikirjanduseks vastava rauaaja kursuse käsitlemisel on: А.В. Арциховский, Основы археологии, М., 1954; А.Л.Монгайт, Археология в СССР, М., 1955; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства. М., 1956; Очерки истории СССР III - IУ вв. М., 1958; История культуры древней Руси, т. I и 2.; П.Н. Третьяков, Восточно-славянские племена, М., 1953.

Raua avastamine on suurima tehnilise pöörde algus inimkonna ajaloos. Raua levikuga tõrjuti välja seni kasutusel olnud kiviriistad, samuti pronks oma pehmuse ja nõrga vastupidavuse tõttu. Enamik tooteid valmistatakse nüüd rauast või raua abil. Seniste andmete kohaselt tunti mõnel pool rauda juba II aastatuhandel e. m. a., kuid see oli tollal alles harulduseks ja rauast valmistati siis vaid üksikuid toredusesemeid või kasutati teda ilustusvahendina nii nagu kulda ja hõbedat. Sellal ei olnud raual veel mingit praktilist tähtsust. Olemasolevail andmeil on mõnelt poolt eneoliitikumist leitud rauatükid puhtlooduslikud, n. ö. "taevast kukkunud", pärinedes allasadanud meteoriitidelt, ning neid kasutati sageli kultuseesemeina. Näit. Vana-Idamaade eneoliitilisse ja pronksiaja matuste juurest on saadud meteoriitrauast valmistatud helmeid, mis moodustasid surnuile kaasapandud hauainventari. See loomulikult ei kutsunud ellu veel metallurgilist tootmisprotsessi.

Esimesed teated raua saamisest r a u a m a a g i s t pole veel päris kindlad. Mõnede uurijate arvates on juba Vana-Idamaadest II aastatuhande algusest e. m. a. pärinevad väiksemad raudesemed valmistatud rauast, mida saadi rauamaagist. Ent enamiku arvamuse järgi pärinevad need siiski meteoriitrauast.

Kindlamad on andmed raua kasutamise kohta Egiptusest, Mesopotaamiast ja Egeuse piirkonnast XIV sajandist e. m. a. Sellest ajast pärineb sealt rida raudesemeid, samuti esimesed kirjalikud teated raua ilmumise kohta. Viimased on säilinud ühe Egiptuse vaarao kirjavahetusest hetiidi kuningaga ja hoitakse alal Amarnas Egiptuses. Ent ka XIV saj. e. m. a. meieni säilinud raudesemed osutusid kunstipärasteks juveliirtoodeteks, mis näitab, et rauda kasutati siis peamiselt ehete valmistamiseks või inkrustatsioonina[1] pronksesemetel.

Itaaliast on esimesi teateid raua kasutamise kohta umbes XII sajandist e. m. a. Põhja-Euroopas - Skandinaavias,

---

[1] Inkrustatsiooni kohta vt. lk. 229.

NSV Liidu metsavöötmes, samuti Saksamaal ilmus raud X saj. paiku e. m. a. Massilise rauatootmise algus kuulub IX saj., VIII saj. tõrjus raud täielikult välja pronksi orjanduslikes riikides ning VII saj. e. m. a. hakkas raudriistu rakendama juba kogu Euroopa. Seega omandas raud I a. tuh. algul e. m. a. materiaalses kultuuris valitseva koha, mida säilitab tänini.

Millest tuleneb, et rauda, mida looduses esineb hoopis sagedamini vasest ja tinast, õppis inimene kasutama palju hiljemini viimaseist? Rauda polnud võimalik sulatada tolleaegseis primitiivseis tingimusis, sest raud sulab alles 1530° juures. Sellist temperatuuri polnud võimalik tollal saavutada. Vask sulab aga 1084° juures ning, nagu mäletame eelnevast perioodist, pronks sulab koguni 700 - 900° juures. Seetõttu möödus palju aega, enne kui inimesed osutasid tähelepanu sellele uuele mineraalile ja õppisid seda sulatama ahjudes, kuhu oli vaja ehitada spetsiaalne õhu juurdevoolu seadeldis senisest kõrgema temperatuuri saavutamiseks. Nii oli soomaagist raua aetamise protseduur kahtlemata üks suuremaid avastusi inimkonna ajaloos.

Raud esineb looduses peamiselt raudhapendi kujul (F_2O_3) ning r a u a t a a s t a m i s e k s nimetatakse keemias teatavasti hapniku eraldamist rauast. Mainitagu, et kõiki teisi ürgkogukondliku korra ajal kasutatud värvilisi metalle - vaske, tina, seatina, hõbedat, kulda, tsinki, mis sulavad tunduvalt madalama temperatuuri juures kui raud, saadi vedelal kujul. Musta metallurgia esindaja raud aga saadi pooltahkel kujul.

Rauasulatusahi, milles toimus raua taastamis- e. aetamisprotseduur, kujutas endast tavalist kividest laotud silindrikujulist kollet, mille seinad olid hästi määritud saviga. Mõnikord ehitati see ainult savist, mille seinte alumisse ossa aga jäeti väikesed avaused tõmbuse tekitamiseks. Neisse avaustesse pisteti savitorukesed ja nahklõõtsad, millega soodustati õhu juurdevoolu ahju. Selliseid rauasulatusahje on leitud NSV Liidu territooriumil, näit. Ukraina, Valgevene, Kaukaasia alal, Baikali piirkonnas, samuti mitmel pool Euroopa

maades rauaaja asulates. Sulatusahju puistati vaheldumisi puusütt ja soomaaki, kõrges kuumuses ühinesid nüüd raua taastunud osakesed ja valgusid poolvedela massina ahju alla jäetud avausse, kust nad hiljem peale toorrauaks (vene k. крица) tardumist teatavate kamakatena välja raiuti. Raua sulatamisel ühinesid peale puhta raua eraldamist mitmesugused raudhapendi lisandid šlakiks, mille kamakaid leidub peaaegu kõikjal rauaaja asulate ja linnuste kultuurkihtides. Šlaki hulka läks aga esialgse primitiivse sulatamisprotseduuri puhul väga palju puhast rauda, sageli üle poole toodetavast rauast. Seega sundiski antud protseduuri väga väike tootlikkus raua tootjaid keskaja lõpul uutele otsingutele, mil toimus üleminek raua otseselt saamiselt maagist raua saamisele juba sulamalmina.

Raua sulatamisel saadud toorraud taoti kangideks, andes sellele vasaraga tagudes ja tihendades teatava vormi. Seejärel muutusid toorrauakangid kaubaks - seppadele vajalikuks toormaterjaliks. Raua töötlemine mitmesugusteks töö - ja tarberiistadeks, relvadeks jm. toimus peaaegu samal viisil, nagu seda tehakse kaasaegses sepikojas. Rauda kuumutati sepaääsil, kuni ta muutus hõõguvalt plastiliseks ning siis taoti mitmesuguste spetsiaalsete vasaratega vajalikeks riistadeks. Sepalööts oli samuti tuntud muistses sepikojas, mida kasutati ääsil tule hoogustamiseks, nagu maagi aetamisprotseduuri puhulgi. Raua tagumine raudvasaratega toimus alasil, millest kõige vanemad olid kivist, antiikajal aga võeti tarvitusele raudalasid. Tööjaotuski oli läbi viidud muistses sepikojas nagu kaasajal sepa ja nn. pealelööja vahel: sepp, hoides vasakus käes pihtide vahele pressitud hõõguvat rauatükki, näitab paremas käes oleva vasarakesega pealelööjale kogu aeg löögi suunda. Pealelööja omakorda, hoides mõlema käega hiigelsuurt vasarat, lööb suure hooga näidatud suunas. Seega erinevad raudesemed, mis saadi t a g u m i s e t e e l , mõnevõrra oma kujult ning vormilt vask- ja pronksesemetest, mis saadi valamise teel ja millel selletõttu oli alati nn. valamisjälgi.

Ajaloost, eriti aga mitmete rahvaste mütoloogiast, on teada, et esimeste rauatootjate ja "seppade" ümber tekkis omapärane ebausukultus. Nii on mitmel pool arvatud, et "sepad" teistele oma kaasaegsetele täiesti tundmatul ja salapärasel viisil nõidusid mitmesuguseid uusi tööriistu ja ohtlikke relvi, mida varem ei tuntud. Nii peeti kõige sagedamini seppi nõidadeks, isegi pühakuiks. Kreeka ja rooma mütoloogiast tuntakse mitmeid kultuslikke traditsioone seoses seppadega. Kreeklastel näiteks kuulus 12 kõige kõrgema jumala hulgas Olümpose Pantheoni sepajumal Hephaistos, keda ainukesena füüsilise töö esindajaist austasid muidu tööd põlgavad orjapidajad. Samasuguses aus hoidsid roomlased sepajumalat Vulcanust. Ka paljud teised Euroopa rahvad austasid sepajumalat: soomlastel kannab sepajumal nimetust Ilmarinen, keltidel - Sutsell(us), etruskidel Seflaius, germaanlastel Vilandus, idaslaavlastel Svarog. Ka venekeelne sõna " кузнец " on lingvistide arvates seotud sõnaga "КОЗНИ ", mis tähendab salakavalust, intriige; samuti sõna "коварный " tuletatakse sõnast "КОВАТЬ ".

Raua levik ei toonud suuri muudatusi mitte ainult materiaalsesse kultuuri, vaid selle tulemusena kujunesid vajalikud eeldused ja tingimused ka kõigiks sotsiaal-majanduslikeks muutusteks järgneva kolme aastatuhande jooksul. Nii toimusid raua laialdase levikuga seoses olulised m u u t u s e d m a j a n d u s g e o g r a a f i a s . Vasemaagi puudumise tõttu paljudes maades, samuti tina haruldaselt vähese leidumise tõttu oli pronksiajal mitmel pool suuri raskusi just vase ja tina hankimisega ning pronksist relvade valmistamisega. See muutis mainitud alad näit. sõjalises mõttes sõltuvaiks teistest maadest, kus pronks oli kättesaadavam. Rauamaaki, eriti just soomaaki, mida rauaajal peamiselt kasutatigi raua saamiseks, leidub näit. Euroopas peagu kõikjal. Seetõttu muutus nüüdsest peale enamik maid ja rahvaid relvade valmistamises täiesti iseseisvaiks, naabreist sõltumatuiks. Seega saab mõistetavaks ka, et kiviriistad, mida pronks välja tõrjuda ei suutnud, pidid taanduma nüüd raua võidukäigu ees.

Teiseks, raud etendas väga tähtsat osa tootlike jõudude arengus. Näit. Euroopa ja NSV Liidu laialdastel aladel kujunesid just raudriistade levikuga seoses vajalikud eeldused lõplikuks üleminekuks põllunduse arengule. Engels iseloomustab uue metalli tähtsust järgnevalt: "Inimest oli hakanud teenima raud, viimne ja tähtsaim kõigist tooraineist, mis on etendanud revolutsioniseerivat osa ajaloos, viimne - enne kartulit. Raud tegi võimalikuks põlluharimise suuremail aladel, ... ta andis käsitöölisele niivõrd kõvad ja teravad tööriistad, millele ei saanud vastu ükski kivi, ükski teine tol ajal tuntud metall."[1] Kuna Põhja-Euroopas, samuti NSV Liidu laialdastel metsarikastel aladel oli kõige varasemaks maaharimise viisiks a l e t e g u , siis on mõistetav, et viimane sai võimalikuks siin alles raudkirve levikuga. Ei kivi- ega pronkskirves olnud kõlblikud aleteoks, laialdaste metsaaluste alade puhastamiseks võsast ja puude laasimiseks.

Samasugune tähtsus maaharimise edasisele arengule oli seniste k ü n n i r i i s t a d e m u u t u m i s e l - esialgu varustati puuader rauast teraga, aegamisi aga tulid kõikjal tarvitusele raudsahk ja ader. Esimesed rauast sahaninad leiti VIII saj. e. m. a. ühe assüüria kuninga paleest. Ka rida teisi andmeid Vana-Idamaadest kõneleb rauaaja algul juba rauast teraga varustatud adra ja äkke kasutamisest seniste puuadra asemel. Mainitud muutused künniriistade arengus suurendasid erakordselt nii äkke kui saha töövõimet maaharimisel. Nii said aletegu, eriti aga künnipõllunduse levik p õ l l u m a j a n d u s e e d a s i s e a r e n g u a l u s e k s . Viimane soodustas omakorda majandusliku diferentseerumise edasist süvenemist, eriti just karjatajate ja põllundusega tegelevate hõimude vahel.

Raua levik soodustas ka mitmete teiste t e h n i l i s t e t o o t m i s a l a d e a r e n g u t . Näit. luu,

---

[1] Fr. Engels, Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine, Tallinn 1958, lk. 149.

puu, naha, värviliste metallide jne. töötlemine tegi raudriistade ilmumisega suure edusammu. Tööriistade hulk mitmekesistus I aastatuhande algul e. m. a., ilmusid v i i l i d, mille abil omakorda oli võimalik valmistada lukke, võtmeid ja mitmesuguseid teisi peenemaid raudriistu. Võtmete ja lukkude sagedane esinemine rauaaja linnuste ja asulate kultuurkihtides on võimaldanud uurijail järeldada eraomanduse järk-järgulist kindlustumist ning sellega seoses ka vargusjuhtude levikut.

Igapäevase elu ja tootmise seisukohalt olid suure tähtsusega ka k ä ä r i d, mis arvatakse olevat leiutatud juba IV saj. e. m. a. Itaalias või Gallias. Esimesed käärid meenutavad oma kujult lambakääre, mis tõenäoliselt leidsidki laialdast kasutamist eeskätt lambakasvatajate majapidamistes.

Puuseppade käsutusse ilmuvad peale kirve veel v o o l m e d - kitsas köveraks painutatud tera, mis varustati kahelt poolt käepidemega ning mida kasutati puudelt koore mahakaapimisel, palkide tasandamisel jm.

Eriliselt hoogsat kasutamist leidis raud r e l v a d e valmistamisel. Kuna põhilised relvaliigid olid välja kujunenud juba pronksiajal (mõõgad, kinžallid, odad, sõjakirved ja nuiad), siis rauaajal muutusid nende vormid võrdlemisi vähe. Nooleotsad, mis veel pronksiaja vältel olid valmistatud tulekivist, tehti nüüd pronksist ning alles hilisrauaajal hakati neidki valmistama rauast.

Kuna algeline raud oli liig pehme relvade, samuti tööriistade valmistamiseks, siis püüti juba varasel rauaajal, peamiselt just orjanduslikes riikides saavutada raua muutmist kõvemaks, vahedamaks. Nii on kreeka ajaloolase Polübiuse andmeil veel III saj. e. m. a. gallidel, kus metallitöötlemine oli isegi germaanlastest paremini arenenud, mõõku valmistatud pehmest rauast, nii et sõjamehel tuli pärast ägedat lahingut mõõka jalaga õgvendada. I aastatuhande algupoolel e. m. a. osati antiikriiges juba toota t e r a s t ja kasutada seda nii tööriistade kui relvade valmistamiseks. Viimane peegeldub keeleteadlaste arvates hästi ka kreeka keeles, kus on selges-

ti eraldatud raud (sideros) terasest (halips). Aristoteles kõneleb terase saamisest antiikajal tavalises rauasulatamisahjus toorraua mitmekordsel kuumendamisel. Samuti tunnevad antiikautorid terase karastamist hõõguva metalli külma vette asetamise näol.

Terast kasutati kõigepealt relvade valmistamisel, aga ka tööriistade, nagu kirveste, sirpide, vikatite, viilide, kääride jne. valmistamisel sai see asendamatuks.

Kuna raua levikuga kasvas mitmesuguste teiste tootmisalade areng, tähendas see seniolematut k ä s i t ö ö a l a d e o m a e t t e s p e t s i a l i s e e r u m i s t. See nähtus viis peagi kogu ühiskonnaelu ümberkujundamisele - viis teise suure ühiskondliku tööjaotuse tekkimisele. Engels iseloomustas seda protsessi järgmiselt: "... toimus teine suur tööjaotus: käsitöö eraldus põllutööst. Tootmise ja koos sellega tööviljakuse lakkamatu kasv tõstis inimtööjõu väärtust; orjapidamine, mis oli eelmisel astmel alles tekkimisel, saab nüüd ühiskondliku süsteemi oluliseks koostisosaks; orjad ei ole enam lihtsad abilised, neid aetakse nüüd tosinate kaupa tööle põllule ja töökotta. Tootmise hargnemisega kaheks suureks peaharuks, põllutööks ja käsitööks, tekib tootmine otseselt vahetamiseks, kaubatootmine; koos sellega ka kaubandus, mitte enam hõimu raamides ja tema piiridel, vaid ka juba ülemere-kaubandus".[1]

Esimestena iseseisvaist käsitööharudest eraldus m e t a l l i t ö ö t l e m i n e. See kiirendas tunduvalt vahetuse arenemist ja soodustas rikkuste kogunemist üksikute isikute kätte, kes eraldusid ülejäänud kogukondlaste hulgast. Esialgu need rikkused, nagu tunnistavad pronksiaja matuste leiud, piirdusid vaid ehete või relvadega ega haaranud otseselt töötamisvahendeid, mis jäid endiselt sugukonna omandiks. Aja jooksul aga, varandusliku kihinemise ja eraomanduslike tendentside laienemisega, tekkisid mõrad ühiskondlikku oman-

---

[1] Fr. Engels, Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine, Tallinn 1958, lk. 150.

disse, mille tulemusena sugukondlik kord lagunes ja algas klasside kujunemisprotsess. Klasside tekkimisel töötasid näit. rauatootjad, "sepad", vasevalajad ja pronksivalajad meistrid, kullassepad jne. juba mitte enam sugukondliku kollektiivi tarvis, vaid eri tellimise peale, omaenda äraelamiseks. Seda kinnitab ilmekalt tolleaegse tootmise mitmekesisus, mis nõuab mitmesugustel käsitööaladel eri meistrite spetsialiseerumist. Arheoloogilise uurimistöö praktikas on leitud korduvalt metallitöötlemiskeskusi, sepikodasid vastavalt eri metallide töötlemisele, isegi omaette rajatud kindlustatud seppade asulaid (üheks selliseks on näit. sküütide metallurgide asula Kamenka linnus Ukraina NSV territooriumil, millest on allpool juttu).

Teistest käsitööaladest eraldus seaduspäraselt klassiühiskonna künnisel pottsepis, nagu seda võib kindlalt otsustada kedral valmistatud keraamika leviku järgi, samuti mitmesugused muud käsitööalad.

Kokkuvõttes: raua levik viis töötootlikkuse kasvule, selle tulemusena tekkis eraomand, ilmnes lisaprodukt, mis nüüdsest peale sai majanduslikuks aluseks inimese ekspluateerimisel inimese poolt. Rauaajal arenes orjapidamine. Rikkuste ning varandusliku ebavõrdsuse kasv, võimalus rikastuda ekspluateerimise arvel sünnitasid sõdu peamiselt röövimise ja orjastamise eesmärgil. Selle kajastuseks arheoloogias on Euroopa, Aasia jm. territooriumil laialdane kindlustatud linnuste võrk, mille ehitus ja iseloom olenevad suuresti kohalikest looduslikest tingimustest. Selliste linnuste ehitamine on iseloomulik eriti Ida-Euroopale, kus need on kindlustatud peamiselt tugevate muldvallide ja kraavidega. Et me pronksiajast seda tüüpi mälestusmärke ei tunne, see on tõenäoliselt hõimudevaheliste sõdade igapäevaseks muutumisest rauaajal.

x x
x

Euroopa ja NSV Liidu arheoloogias hõlmab varane rauaaeg ajaliselt I aastatuhande e. m. a. ja I aastatuhade alguse m. a., mil nimetatud aladel tekib orjanduslik klassiühiskond. Nii kujunevad NSV Liidu alal muistsed orjanduslikud riigid Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias kunstliku niisutusega oaasides ning antiikriigid Musta mere ääres. Mujal NSV Liidu territooriumil, kaasa arvatud ka Baltimaad, samuti nagu paljudes teistes Euroopa ja Aasia maades, säilib veel ürgkogukondlik kord. Alles teise tööjaotuse, eraomandi ja varanduslike ebavõrdsuse edasine areng, hõimudevahelised sõjad ja patriarhaalse orjuse tekkimine lõid siin eeldused ürgkogukondlike suhete lagunemiseks ja klassiühiskonna elementide tekkimiseks.

II. IDA-EUROOPA ANTIIKAJAL.

1. S k ü ü d i d .

Raua levik Ida-Euroopa stepialal, kus see ilmus peagu samal ajal kui Kaukaasias (I aastatuhande algul e. m. a.), on väga tihedalt seotud sküütide ajalooga, s. o. rahvaga, kellest on meelsasti kirjutanud nii kreeka klassikalised autorid kui ka kaasaegsed ajaloolased. Sküütide ajaloo probleemistik on aga väga keeruline ja osutub seepärast tänapäevalgi veel üheks vähe läbitöötatud ajaloolis-arheoloogiliseks teemaks.

Kreeka autorid, eeskätt aga "ajaloo isa" Herodotos oma "Ajaloos" V saj. e. m. a. avaldab teateid sküütide kohta, kellega kreeklased olid tihedais sidemeis. Nii kõneleb ta sküütidest Mustast merest põhja pool asetsevais steppides juba VII saj. e. m. a. alates, kuhu nad olevat ilmunud kusagilt ida poolt, olles välja tõrjunud siit varasemad stepihõimud - kimmerlased. Kimmerlaste kultuuri omakorda, mis kuulub hilisesse pronksiaega, on vähe uuritud. Tänapäeval loevad nõukogude teadlased kimmerlaste kultuuri kuuluvaiks mõningaid kalme- ja juhuleide ning rida väiksemaid kindlusta-

tud linnuseid Dnepri paremal kaldal, mis pärinevad rauaaega ülemineku ajajärgust. Geneetiliselt peavad mõned uurijad (M. I. Artamonov) võimalikuks kimmerlaste seost katakombhaudade kultuuriga, mis aga ei ole veel lõplikult tõestatud.

Kuigi vanad autorid kõnelevad kimmerlaste väljatõrjumisest sküütide poolt, näitab arheoloogiline materjal, et nn. kimmerlaste kultuuri mälestusmärkidest ulatub osa pronksiajast ka varasemasse rauaaega, VIII ja VII sajandisse e. m. a., seega sküütide perioodi, mis ei kinnita kimmerlaste täielikku kadumist sküütide ilmumise ajaks. Kimmerlaste mälestusmärgid sisaldavad väga vähe rauda. Sküütidega aga on seotud raua laialdane levik, mõõkade, kinžallide jne. ilmumine, samuti põhjalik murrang elutingimustes stepialal: paikne karjakasvatus asendus nomadiseeruvaga, kõplapõllundus künnipõllundusega. Arheoloogia andmed kinnitavad sküütide kultuuri lõplikku formeerumist Musta mere steppide alal VII saj. lõpuks - VI saj. alguseks e. m. a., mil siin oli rauaaja õitsengu periood.

Tänapäeva uurijad käsitlevad sküüte kui puukamberhaudade kultuuri järglasi, kes on ilmunud siia ülaltähendatud perioodil Alam-Volga kaudu kusagilt Kesk-Aasia suunast.

Juba Herodotos tähistab sküütide leviku piirid, märkides selleks läänes Doonaud ja idas Doni jõge. Ida pool Doni jõge kõneleb ta sarmaatidest ehk sauromaatidest, kes omakorda olevat tõrjunud välja Musta mere steppidest sküüdid II saj. paiku e. m. a. Sküüdid olevat taandunud siis kaugemale läände, Musta mere rannikule Dnepri ja Dnestri vahel ning Krimmi poolsaarele.

Kuna Lõuna-Vene laialdaste stepialade kultuur oli üldilmelt väga sarnane, kõnelevad kreeka autorid, samuti osa arheolooge sellest kui ühtsest sküütide kultuurist, sidudes seda geograafilise mõistega "Sküütia". Tänapäeva arheoloogilise uurimise üheks tähtsamaks tulemuseks on järeldus, et nimetus "sküüdid" hõlmab väga mitmesuguse erineva etnilise päritoluga hõime, kes elunesid kõnesoleval stepialal - Sküütias, kes olid väga sarnaste kommete ja eluviisidega ning kel-

le kultuur oli mõjustatud tugevasti päris-sküüdi kultuurist.[1]

Nii on eraldatud põhiliselt kolm sküüdi ajajärgu kultuuriringkonda: 1. P ä r i s - s k ü ü t i d e k u l t u u r - Alam-Bugi ja Alam-Dnepri piirkonnas, Krimmi ja Aasovi stepialal. Siia kuulusid osalt põlluharijad, osalt kolijad-karjatajad hõimud, moodustades rändhõimude liidud eesotsas nn. kuningassküütidega. Keeleliselt kuuluvuselt arvatakse päris-sküüdid põhja-iraani keelte gruppi.

2. Mitmesuguse e r i n e v a e t n i l i s e k o o s t i s e g a p õ l l u h a r i j a t e - k a r j a k a s v a t a j a t e k u l t u u r metsastepivööndis (Kesk-Dnepri piirkond), kelledest osa arvatakse kuuluvat varaste slaavi hõimude eelkäijate hulka.[2]

3. S i n d i - m e o o d i h õ i m u d Kubani ja Aasovi mere idapiirkonnas.

Nimetatud hõimude kultuurilist ühtsust on seletatud väga tihedate kaubanduslike sidemetega stepiala päris-sküütidega - põhiliste sküüdi elementide kandjatega, mis leiab kujukalt kinnitust väga mitmekesises arheoloogilises materjalis.

Nagu öeldust näeme, on meil sküütide ajaloost säilinud nii kirjalikke allikaid kui ka arheoloogilisi mälestusmärke - linnusasulaid, kääpaid ja peitleide. Viimane asjaolu annab võimalust neid allikaid omavahel võrrelda ja seeläbi kontrollida nende usaldusväärsust. Näiteks on sküütide asulaist ja kääbastest korduvalt leitud hobuste luid, samuti hobuste suitsete jäänuseid, mis kõneleb laialdasest hobusekasvatusest. Herodotose jt. antiikautorite jutustustes on aga samuti rõhutatud, et sküüdid olid just eeskätt hobusekasvatajad. Seega kinnitab arheoloogia kirjalikke andmeid. Hobuseluude jm. esinemine arheoloogilises materjalis stepialal on nüüd

---

[1] А. Л. Монгайт, Археология в СССР, Москва, 1955, lk. 150 - 151.
Vt. ka kogumik "Вопросы скифо-сарматской археологии, Москва, изд. АН СССР, 1954.

[2] Selle küsimuse kohta lähemalt vt. lk.114.

uus nähtus, sest pronksiajal stepi kääbastes, nn. värvitud luustikega haudades olid koduloomade luude seas valdavas ülekaalus veiste luud. Hobusekasvatusele üleminek on toimunud siin ilmselt rauaaja algul seoses üleminekuga kolivale eluviisile. Sküüdid kasutasid oma perekonna ja varanduse veoks ühest kohast teise erilisi vankerveokeid, mida tunneme jällegi nii antiikautorite järgi kui ka savimudelite leidude kaudu sküüdi kääbastes. Selle kujutus esineb ka ühel Kertši hauakambri seinamaalil. Need veokid, nn. kibitkad, kujutasid endast liikuvaid stepimajakesi, sageli kahe kuni kolmetoalisi, mis kaeti vildiga ja asetati suurtele ratastele. Sellised veokid kõnelevad sküütide alalistest rändudest, kusjuures ajutiste peatuste puhul stepis osutus selline kibitka sobivaks elamuks.

Herodotos kõneleb, et sküüdid kasutasid küttematerjaliks koduloomade luid, mida samuti kinnitavad arheoloogia andmed. Sküüdi asulatest leitud tuleasemetel esineb põletatud luude ja luutuha jäänuseid.

Väga tähtsaks sküütide ajaloos osutub nende s o t s i a a l m a j a n d u s l i k u k o r r a k ü s i m u s . Siingi on kirjalikud allikad ja arheoloogilised muistised vastastikku üksteist kinnitanud. Antiikautorite teadete kohaselt tundsid sküüdid juba künnipõllundust, kuna Herodotos kõneleb otseselt kündjatest sküütidest Dnepri alamjooksul, samuti sküüdi legendides kõneldakse kuldadrast. Kuigi raudsaha leide sküüdi kultuuris seni ei tunta, on raudsirpide, samuti viljajahvatuskivide leiud siin hästi tuntud; viljakasvatuse tase kõneleb künnipõllunduse arengust. Sküüdid on laialdaselt kasvatanud teravilju, eriti nisu, otra, hirssi, aga samuti ilmus sküütidega seoses stepialale esmakordselt rukis. Herodotos kõneleb otseselt, et kündjad-sküüdid kasvatasid nisu mitte ainult enda tarvis, vaid ka laialdaseks väljaveoks kreeka kolooniatesse.

Peale kündjate-sküütide kõneleb Herodotos põlluharijatest-sküütidest, kes asusid esimestest põhja pool. Nagu arheoloogia andmed kinnitavad, asusid põlluharijad-karjakas-

vatajad peamiselt metsastepivööndis Dnepri-Bugi keskjooksu piirkonnas, kus nad moodustasid enamikus aga mittesküüdi päritoluga hõimud. Kolmandaks nimetab Herodotos kuningassküüte Musta mere ja Aasovi mere rannikul. Viimased asetsesidki tõenäoliselt rändsküütide hõimuliidu eesotsas.

Uurijad on näidanud, et mitmed asjaolud, eriti aga laialdane viljaeksport sküütide ühiskonnas, pidi eeldama arenenud lisatöösüsteemi, s. t. orjandusliku korra või vähemalt selle märgatavate elementide olemasolu sugukondliku korra rüpes. Selle ilmekaks kinnituseks on arvukad sküüdi orjade ja peremeeste koosmatused. See näitab, et sküütidel toimus juba I aastatuhande algul e. m. a. sugukondliku korra järkjärguline lagunemine, kuigi veel Herodotose eluajal elas enamik sküüte iseseisvate hõimudena eesotsas pealikutega, keda Herodotos nimetas kuningateks. Kuningate olemasolu fakt sküütidel on juba XIX sajandil sküüdi kuningate kääbaste väljakaevamistel tõestamist leidnud. Tänapäeval on selleks järjest rohkem materjali, mis näitab, et sküütide hõimupealikud olid muutunud juba tõelisteks kuningateks, orjandusliku riigi valitsejateks. Herodotose andmeil on teada ka, et kuningate võim oli muutunud sküütidel juba päritavaks ja et neile allusid paljud ümberkaudsed hõimud. Ent sugukondlik organisatsioon ei olnud sküütidel täielikult veel siiski välja surnud, kuninga juhtimise ainuõigust piiras veel rahvakogu - suurnike nõukogu. Nii on nõukogude teadlased järeldanud, et sküütidel oli tegu orjandusliku majapidamise varajase staadiumiga, mil on iseloomulik veel mitmete sugukondlike institutsioonide säilitamine, mida aga rakendati juba orjapidajate klassihuvides. Ühtsele seisukohale ei ole aga jõutud veel küsimuses, millal toimus sküütidel üleminek klassiühiskonnale. Mõned arvavad, et alles kreeka linnkolooniate õitsenguaeg andis tõuke orjanduslike suhete kiiremaks formeerumiseks, et alles II saj. e. m. a. kujunes sküütidel riik. Teised, nende hulgas väljapaistev sküüdi mälestusmärkide uurija B. N. Grakov, arvavad, et osal sküütidel kujunes klassiühiskond juba IV saj. paiku e. m. a. Selle kinnituseks loeb Grakov sküütide suurima linnusasula

väljakaevamisi Kamenkas Dnepri vasakul kaldal Nikopoli linna lähedal[1].

K a m e n k a l i n n u s on kõige silmapaistvam sküütide metallitöötlemise keskus, vase-, pronksi- ja rauaseppade ning käsitööliste-kaubitsejate kindlustatud asula. Uurijate arvates on see olnud omal ajal ühtlasi sküütide orjandusliku riigi tsentrum, mis on eksisteerinud põhiliselt IV-III saj. jooksul e. m. a., kuigi on tekkinud mõnevõrra varemini, arvatavasti V saj. lõpul e. m. a.

Tähelepanuväärne oli linnusel seppade ja pronksivalajate töökodade jäänuste avastamine. Nende ümbrusest leiti hulgaliselt pronksi-, vase-, eriti aga rauasulatamisest järelejäänud šlakki, metallisulatamistiiglite, kulbikeste ja valamisvormide katkendeid. Kõikjal kultuurkihis esines toorraua-kangide tükke, sepaääside osi, sulatusahjude jäänuseid, vase- ja pronksisulatamisinstrumente ning sepatööriistu. Kamenka linnuse territoorium hõlmab 12 km^2, sellest kuulub kindlustatud tsitadelli alla ligi 600 ha ning kogu tähendatud ala ulatuses sisaldas kultuurkiht ülalmainitud leide. See kinnitab, et siin elasid nii rauatootjad kui ka sepad ja pronksivalajad. Nende töökojad ja ühtlasi elamud asetsesid väljaspoolt tsitadelli linnuse territooriumil, mis oli ümbritsetud tugeva valliga; viimane omakorda oli kindlustatud toortellistest müüriga. Elamuiks olid siin nelinurkse põhiplaaniga kolme- kuni neljatoalised hooned, mille seinad olid ehitatud ristpalkidest vertikaalselt maasse löödud postide vahele ja ümbert tihendatud saviga. Elamuist leitud inventar osutus väga rikkalikuks, meenutades samast lähedusest sküüdi kurgaanidest saadud esemeid, eriti aga tööriistu ja relvi. Kamenkas leidus hulgaliselt ka importtooteid, eriti tsitadelli osas, kus asetsesid jõukate, ilmselt sküüdi aadlike elamud. Impordi moodustasid kreeka päritoluga amforad, musta- ja punaselakiline antiik-kreeka keraamika[2], kreeka päritoluga

---

[1] Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, Материалы и исследования по археологии СССР, 36, Москва, 1954.

[2] Vt. lähemalt seoses antiiklinnade keraamikaga lk. 51 jj.

klaashelmed, Olbia mündid jne., mis kõik koneleb tihedaist ühendusist kreeka kolooniatega, eriti aga Bugi suudmes asetseva Olbiaga.

Kamenkast leiti veel tõendeid suurte veinivarude olemasolu kohta. Viimane oli kreeklaste üheks väga oluliseks sisseveoaineks, mille vahendusel nad ekspluateerisid siinset viljakat tagamaad.

Kamenka linnuse leiumaterjal tõendab, et sküütidel oli metallurgia täielikult eraldunud põllutööst, kujunenud omaette käsitööharuks, ning seppadele-käsitöömeistreile oli spetsiaalselt rajatud kindlustatud asula "Sküütia" tsentrumis.

Peale Kamenka linnuse on sküütidel teada veel terve rida kindlustatud linnuseid Dnepri ja Bugi alamjooksu piirkonnas, mis oma päritolult on enamikus hilisemad, kuuludes sküütide perioodi lõppu. Lõuna-Podoolias näiteks on uuritud veel üht varasemast perioodist, VII-VI sajandist pärinevat Nemirovski linnust, kus leiti semljanka tüüpi elamute, majapidamishoonete ja viljasaukude jäänused. Linnus oli kindlustatud tugeva palkidest, kividest ja mullast ehitatud valliga. Hästi kindlustatud linnused olid sküütidel tingitud edasisest ühiskondlik-majanduslikust arengust, sagedaseks muutunud sõdadest hõimude vahel. Enamuses kuuluvad need kindlustatud linnused paiksetele põlluharijatele, kuna kolijate-karjakasvatajate rännuteedelt seni selliseid kindlustatud asulaid ei tunta.

S k ü ü t i d e k ä ä p a d e. kurgaanid on tänu tollal valitsenud matmiskombele hulgalise huvitava arheoloogilise materjali varaaidake. Oma ehituselt kujutavad kääpad maapealseid liiva- ja mullakuhjatisi, mille alla maa sisse on kaevatud kas katakombitaoline või lihtne aukhaud, nagu see oli traditsiooniks stepialal juba pronksiajal. Surnud on maetud hauda selili väljasirutatud asendis. Nii haua ehituse, suuruse kui ka hauainventari alusel tähistame sküütidel sügava varandusliku ebavõrdsuse olemasolu. Sküütide kääbaste seas eralduvad vaesed, ilma igasuguste panusteta matused väikeste kääpaküngaste all, mille kõrgus ei ulatu ühe meetrinigi. Need kuuluvad ilmselt orjadele. Teiseks paistavad silma kõige mas-

silisemate kääbastena keskmise suurusega kuhjatised, mis sisaldavad hulgaliselt nooleotsi ja lihtsaid pronksist ehteid. Viimased on ilmselt lihtsate sküüdi kogukondlaste matused.

Kolmandaks leiame matuseid suurtes kääbastes, kuhu on kaasa pandud palju relvi ja hinnalisi ehteid, metallnõusid, hobuseid või viimast sümboliseerivaid esemeid, näit. suitseid või ka osakesi hobusest. Need on tõenäoliselt sküüdi sõjameeste matused.

Viimase kategooria moodustavad silmapaistvalt rikkad matused tohutu kõrgetes (15 - 20 m) kääbastes, mis kuuluvad sküüdi kuningatele. Neis on oma isandat hauatagusel teekonnal saatmas tapetud orjad ja naised, hulgaliselt hobuseid, hinnalised relvad, sadu kullast ja hõbedast tooteid.

Olgu mainitud, et orje on maetud peale kuningate veel sageli koos rikaste sküüdi peremeestega, mis omakorda kinnitab orjanduslike suhete olemasolu sküütidel. Nii nagu patriarhaalsuhete tekkimise perioodil peremehe surma puhul maeti talle kaasa tapetud naine, nii ka orjandusliku korra künnisel on omane orjade tapmiskomme oma isanda surma puhul. Sellist nähtust on võidud jälgida peagu kõigis orjanduslikes maades.

Nagu juba märgitud, on sküüdi sõjameeste matuste sagedasemaks panuseks r e l v a d . Sküüdid on eriti armastanud ja ühtlasi austanud mõõka, arvatavasti seoses sõjajumalakultusega. Herodotos kõneleb, et sküütidel oli kombeks mõõkadele nagu jumalaile isegi ohvreid tuua. Sküüdi mõõk akinakk on rauast, lühike, umbes 1/2 meetri pikkune, lõpeb ristikujulise käepidemega, millel on tavaliselt ovaalne nupp. Kuningate haudades võib sageli kohata väga toredaid kullast käepidemega mõõku, mis on kaunistatud loomornamentikas, nagu sellest lähemalt kõneleme allpool.

Relvadest saadavad massiliselt sõjameest nii maises kui hauataguses elus nooleotsad. Haudades esineb neid kümnete ja sadade viisi, üks sõjamehe matus sisaldab näiteks 377 nooleotsa. Sküütide peamiseks sõjaliseks jõuks oli kerge ratsavägi, mis oli relvastatud vibude ja noolte ning viskeodadega.

Asjata ei kirjuta antiikautorid vaimustusega sküütidest kui osavaist vibulaskjaist, kiites nende mehisust ja sõjalist meisterlikkust. Vibunooli kanti erilistes tuppedes, millest eriti toredaid kullast eksemplare on leitud jällegi kuningate kääbastest. Vibunoolte tuppe kanti tavaliselt vasakul, kinžalli aga paremal pool vööl.

Nooleotsad valati pronksist. Varasemat tüüpi nooleotsad on lamedad, lehekujulised, sageli asümmeetrilised, kuna VI-V saj. paiku e. m. a. hakkavad esinema nn. klassikalist tüüpi nooleotsad, mis on tarvitusel kuni II sajandini e. m. a. Need on kolmnurkse püramidaalse kujuga, tehtud nii pronksist kui rauast, läbilõikes kolmest küljest väljaulatuvate rantidega. NSV Liidu vastavates muuseumides on seda tüüpi nooleotsi kogutud kümneid tuhandeid, kusjuures enamik pärineb stepialalt sküüdi-sarmaadi muististest. Väga palju on leitud neid ka Siberi varase rauaaja kalmetest, eriti Tagaari kääbastest Jenissei ülemjooksul ning Kesk-Aasiast. See näitab tihedaid ühendusi mainitud alade vahel I aastatuhandel e. m. a.

Peale relvade esineb sküütide kääbastes ja asulates ka keraamikat. See on valmistatud käsitsi, kuna pottsepaketra stepialal sküüdid ilmselt ei tundnud, välja arvatud hilisemad mälestusmärgid Krimmi poolsaarel, kus esineb ka kedrakeraamikat. Savinõud on sküütidel väga lihtsad, tavaliselt musta sileda pinnaga tassikesed, kausid, potid ja liuad, mis on sageli ilma ornamendita. Mõnikord esineb musta läikiva pinnaga keraamikal nõu kaelaosas valge pastaga täidetud lihtsat geomeetrilist ornamenti. Seevastu pronksnõud on toredad. Eriti tüüpiline sküüdi sõjameeste matustes on pronkskatel. Viimane on mõnikord üle ühe meetri kõrgune, varustatud sangadega, mida kaunistavad sageli loomapea figuurid, kõrvad, sarved jne. Ka seda tüüpi pronkskatlad on tuntud tagaari kultuuri piirkonnas Siberis. Neid on kasutatud eriti hobuseliha keetmiseks. Esineb ka nn. ohvrikatlaid.

K u n i n g a t e k ä ä p a d paistavad silma oma ehituse monumentaalsusega. Nende püstitamiseks on tulnud kasutada ilmselt kogu hõimu või isegi mitme hõimu liikmeskonda,

kui arvestada, et need hiiglakõrged kääpad kuhjati puulabidate abil, kuna seni puuduvad sküüdi tööriistade hulgas raudlabidate leiud. Kääpaalused hauakambrid on enamikus ehitatud palkidest või ka kividest, eriti hilisemates kääbastes. Hauakambrisse viib enamasti pikem koridoritaoline käik dromos kividest võlvitud või puust laega. Kuningate kääbastes on säilinud peenimaid ja hinnalisemaid juveliirkunstitooteid kogu maailmas - sküüdi kunstnike ja kreeka kullasseppade meisterteoseid. Ainult väga tihti osutuvad need kääpad juba rüüstatuks ja lõhutuks, mida on põhjustanud neis sisalduva kulla ja hõbeda liialt suur külgetõmbejõud.

Suurimaid ja rikkamaid kuningate kääpaid on seni avastatud Dnepri kärestike piirkonnas Nikopoli linna läheduses, näiteks Tšertomlõk ja Solohha, peale selle ka Kubani piirkonnas Kostromskaja kurgaan jt. Matused Dnepri ääres on seotud ilmselt Herodotoselt teada oleva sküüdi kuningate matmistraditsiooniga, mille kohaselt kuningas, ükskõik kus kohal ta ka ei surnud, toodi läbi talle alluvate hõimkondlaste mitmesuguste tseremooniate saatel ja maeti erilisse kuningate matusepaika Dnepri kärestike lähedal, mida nimetati Herras. Peale eelmainitu on uuritud rikkaid hauakambreid veel Krimmis ja Kertši poolsaarel nagu Kul-Oba jt.

Hauakambrist saadud kullast ja hõbedast toredusesemed, pronkspeeglid ja katlad ning hinnalised relvad annavad ettekujutuse s k ü ü d i a j a j ä r g u k u n s t i s t, o r n a m e n t i k a s t, kullassepatöö tehnilistest võtetest. Eriti torkab silma sküüdi kunstnike suur armastus loomafiguuride kujutamises; neil on kujunenud eriline nn. l o o m a s t i i l, mis on valitsev nii ehete kui ka relvade ornamentikas. Väga sagedased on üksikloomade kujutused mitmesuguses liikuvas seisundis, iseäranis põdrakujutused, mis oma kõhu alla painutatud jalgade asendiga meenutavad looma kihutamas lendavas galopis. Põdrafiguure on valatud kullast ja pronksist, lihtsamais haudades leiame puust ja luust voolitud eksemplare. Eriti hinnaline massiivsest kullast põdrakujuke pärineb Kostromskaja kääpast, mis kuulub tõenäoli-

selt mittesküüdi päritoluga meoodi kuningale. Samasuguseid põdrafiguure esineb hulgaliselt juba mainitud tagaari kultuuris.

Teistest loomadest on kujutatud kitsi, karusid, lõvisid, kotkaid, koduloomadest lammast, hobuseid, härgi või nende päid. Arvatakse, et need loomakujutused on seotud totemistlike kujutelmadega. Omapärane sküüdi loomastiilile on suure loomafiguuri katmine väiksemate loomakujutustega väga mitmesuguses asendis, eriti allakriipsutatud on nende loomade musklid, silmad, kõrvad, lõuad. Sageli kohtame pikaks venitatud kiskja kuju, oma saba purevat looma jne. Üldiselt on see stiil rahulik, kuigi hilisemal perioodil nn. sküüdi-sarmaadi loomastiilis ilmneb juba hoopis tugevam võitlusmoment, millest lähemalt allpool.

Sküüdi kullasepatooted mainitud loomastiilis esinevad kuningate kääbastes sageli segi kreeka meistrite poolt valmistatud juveelidega või isegi Vana-Ida päritoluga kunstitoodetega. Nii on sküüdi kuningate varasema perioodi kääbastes (VII-VI saj. e. m. a.) leitud assüüria-babüloonia kunsti mõju või sealse päritoluga esemeid. Näiteks võiks tuua Melgunovi kurgaani Kirovgradi lähedalt Bugi alamjooksult, kust leiti kuldtupesse asetatud raudmõõk. Mõõgatupel on kujutatud peale lamava hirve veel fantastilisi olendeid: tiibadega lõvisid ja inimpeaga tiibadega härgi, kes lasevad vibudest. Väga tüüpilised assüüria-babüloonia kunstis on veel nn. greifid - kulli noka, lõvi keha ja inimese kätega tiivulised olendid. Prof. Artsihhovski arvates on need seotud kosmogooniaga, st. taevas, maa ja vesi on ühendatud üheks fantastiliseks kujundiks. Greife kujutatakse samuti Melgunovi kuldesemeil.

Hilisemal perioodil (V-VI saj. e.m.a.) ei kohta me vana-ida kunsti mõju,vaid nüüd hakkab domineerima kreeka hellenistlik kultuur. Selle parimaks näiteks NSV Liidu territooriumil on IV saj. e. m. a. pärit sküüdi kuningate kurgaanidest Tšertomlõkist, Solohhast ja Kul-Obast saadud kullassepatooted.

K u l - O b a k u r g a a n , mille väljakaevamisi teostati juba 1830. a., asetseb Kertši poolsaarel kreeka koloonia Pantikapaioni territooriumil. Kurgaan on püstitatud siia ilmselt "Sküütiast" pagendatud kuningale, kes leidis peavarju kreeka koloonias. Ta on maetud sküüdi matmiskombe kohaselt koos tapetud naise ja orjaga. Kreeka kolonistide matmiskomme on aga avaldanud mõju sküütide matmiskombele - hauakambri ehitusele. Kul-Oba kurgaan on kuhjatud kividest, hauakamber pealt kaetud kivivõlviga. Hauakambrisse viiv koridor - dromos aga oli kaetud palklaega.

Hinnalistest kunstitoodetest, mis ühtlasi on suure eluolulise ja ajaloolise väärtusega, paistavad silma Kul-Oba inventari hulgas kulla ja hõbeda sulamist ehk elektronist vaas, mis asetses naise luustiku põlvede kohal, kuldnaast ja hinnalised ehted. Elektronvaasil kujutatakse reljeeftehnikas hellenistlikule kunstile omase suure peenuse ja haruldase realismiga stseene sküütide elust. Siin näeme üksteise kõrval istumas seitset sküüdi sõjameest, rõivastatuna pikkadesse pükstesse ja vöötatud kaftaneisse. Nende kõrval on näha sõjavarustus. Üks neist seob kaaslasel haavatud jalga, üks sõdur vestleb, arvatavasti, sõjapealikuga, mõlemad toetuvad pikkadele odadele; üks arstib teisel hammast ja viimane kujutatavas grupis parandab vibu. Uurijate arvates on see vaas valmistatud kreeka meistri poolt sküüdi kuninga tellimusel.

Elu-oluliselt tähenduselt huvitav on kahe sküüdi kujutus kuldnaastul, kes joovad ühest nõust. Tõenäoliselt on siin tegemist vande täitmisega, millest jutustab Herodotos - nn. verevendluse tseremooniaga, mis puhul kumbki pidi tilgutama peekris olevasse veini oma verd, sellesse kastma oma mõõga ja seda siis jooma sõpruse-vendluse märgiks.

Kuninga luustiku kaela juurest leiti veel kullast kaelavõru, mille otsad lõpevad sküüdi ratsanike kujutusega, peale selle veel rida loomornamentikas esemeid, nagu kuningannale kuulunud lõvikujutusega kaelavõru, kuldkäevõru sfinksi- ja kotkaste kujutusega, kulddiadeem, kõrvarõngaid jm.

T š e r t o m l õ k i k u r g a a n Dnepri alamjook-

sul, mille kõrgus on 20 m ja ümbermõõt üle 350 m, on üks suuremaist kääpaist NSV Liidu territooriumil. Kääbas, mille all keskne hauakamber hargnes veel reaks külgkambreiks, sisaldas kaks kuninglikku matust, millest teine oli osaliselt riisutud juba ilmselt sküütide endi eluajal. Selle tõendiks oli ühe põgenemisel tabatud ja ilmselt surmatud röövli luustik, mis leiti väljakaevamiste ajal kääpast. Temaga oli kaasas palju saagiks haaratud kuldasju. Kuninga ja kuninganna matuseid saatsid hauatagusel teel eraldi kambrites 6 tapetud orja ja 11 hobust, kes olid maetud saduldatuna ja valjastatuina.

Täertomlõki kuld-ja hõbeinventarist on kuulsaks saanud hõbevaas suurepärase reljeefse ornamendiga. Vaasi alumises osas kujutatakse kreeka-sküüdi segastiilis lopsakalehelisi lilli ja kauneid linde, kõrgemal vaasi kaelaosas aga sküüte taltsutamas metsikuid hobuseid. Arvatavasti on seegi vaas kreeka meistri töö. Puht kreekapärase süžeega ja valmistamistehnikaga on samast kuninga juurest leitud vibunoolte tupp, millel kujutatud stseenid kajastavad legendi kreeka kangelase Achilleuse noorpõlvest. Kuninga raudmõõga kullast käepideme kaunistused on tehtud samuti kreeka mütoloogilistel ainetel - seal kujutatakse, arvatavasti, kreeklaste ja amatsoonide lahingut.

Dnepri alamjooksul 1912. - 1913. a. väljakaevatud teine kurgaan S o l o h h a sisaldas samuti kaks kuninga matust. Need asetsesid väga sügavas hauakambris, mis oli jaotatud kahte ossa. Kambrisse viis pikk dromos. Matustest üks oli juba varem röövitud, teine aga säilinud ning oma inventarilt seetõttu väga rikas. Kuningaga oli koos maetud kaks orja ning nende kõrval hauas eraldi viis hobust ja tallimees. Dromoses olid säilinud vankri jäänused ja hobuse luustikud, kelle pea juurest leiti kuldplekist peaehted. Analoogiliselt eelmistele leiti Solohhaski hulgaliselt kuld- ja hõbetooteid. Neist hinnalisem on antiikkunsti tõeline šedöövr - kuulus Solohha kuldkamm, mis asetses kuninga kolba juures. Seegi arvatakse olevat helleeni töö, mis tehti nähtavasti sküüdi kuningate

tellimisel. Kamm on ühepoolne, selle pea kohal kujutatakse kolme sküüdi sõjameest lahingus: üks ratsanik on rõivastatud soomusrüüsse, mis sküütidel koosnes raudnaast-soomustest, teised kaks kannavad tavalisi sküüdi rõivaid. Sündmustik on kompositsioonilt täiuslik, dünaamiline, väljatöötluselt aga nii peen, et Euroopa kullassepad pole seda suutnud ehtsalt jäljendada. Sõjamehed kannavad kilpe, mille väljatöötus kullas jäljendab imepeent puukepikestest kilbi punutist. Kammil esinevad puukilpide kujutused lahendasid ühtlasi küsimuse, miks arheoloogilises materjalis pole säilinud sküütide kilbi jäänuseid. Solohhast leiti veel hulgaliselt loomornamendiga kuldplaadikesi, mis pärinesid mõne rõiva kaunistusest, hulgaliselt relvi, nooleotsi, mööku, rauast naast-pantser, pronkskiiver, 6 hõbevaasi, pronkskatel, hõbekausse, kullast nooletuppi jm.

Mainitud kreekapärased tooted sküüdi mälestusmärkides kõnelevad regulaarseist kaubasidemeist kreeklaste ja sküütide vahel, mis muutusid eriti tihedaiks kreeka kolooniate tekkimisega umbes V saj. e. m. a. Musta mere rannikul. Antiikkultuuri õitsenguperioodil ja sellele järgneval ajal algasid aga uued rändhõimude liikumised stepialal ning arheoloogilised materjalid, samuti kirjalikud andmed räägivad sarmaatide ilmumisest endise "Sküütia" territooriumile vähemalt II saj. e. m. a. Samad andmed räägivad sküütide osalisest assimileerumisest, osalisest väljatõrjumisest Musta mere äärseist steppidest.

Sküüdid, põgenenud Krimmi poolsaarele, rajasid siin oma orjandusliku riigi. Viimane on eksisteerinud umbes III sajandini m. a. j. Keskuseks oli pealinn N e a p o l i , mis asetseb praeguse Simferoopoli kaguosas. Sküüdi Neapolis, mille territoorium hõlmab ligi 20 ha, on teostatud ulatuslikke arheoloogilisi kaevamisi. Päevavalgele on toodud rida linnakvartaleid elamute jäänustega, mille seinad olid tihedalt määritud saviga ning värvitud punase, kollase, rohelise või pruuni värviga. Elamute katused olid kiviplaatidest, mis pärinevad Musta mere lõunarannikult Sinope piirkonnast. Elamu-

te juures leiti mitmesuguste majapidamishoonete jäänuseid ja teravilja säilitamise auke. Samast leitud koduloomade luude hulgas on endiselt ülekaalus hobuse luud, mis räägib arenenud hobusekasvatusest ka mainitud hilisel perioodil. Neapolis on jälgi ka kohaliku pottsepatöö arengust, kuna osa keraamikat on valmistatud pottsepakedral.

Neapoli oli hästi kindlustatud tugevate kivimüüridega, mille esialgne paksus oli 2,5 m. Hiljem on müüre veelgi laiendatud ja kohati on need säilinud kuni 8,4 m paksusena. Müüri äärest leiti kivitahvel, millel oli muinaskreeka keeles kirjutatud sküüdi kuninga Skiluri nimi. Linnamüüri lõunaküljel oli säilinud ka värav, mida idast ja läänest kaitsesid müüritornid. Lõunapoolse värava läheduses kaevati välja sküüdi aadlile kuulunud mausoleum, mis kujutas endast kõrget (2,6 m) tornikujulist ehitust meetripaksuste kiviseintega. Mausoleumi sügavusse viis astang, mille kõige sügavamasse ossa oli kivist sarkofaagis maetud kuningas. Tema ümber asetses hulk sõjameeste matuseid ja neli hobust. Kuninga matus oli otse üle puistatud kuldnaastukestega: siit leiti üle 900 mesilase-, linnu-, lõvi-, härja- ja rosetikujulise naastu, mis tõenäoliselt pärinevad surnut katnud baldahiini küljest. Astangute kõrgemas osas oli maetud lihtsamaid isikuid, need asetsesid puust sarkofaagides, kuid neile oli samuti kaasa pandud hulgaliselt relvi, rauast nooleotsi, mõõku ja ehteid. Üldse leiti siit 72 matust ning üle 1300 kuldeseme. Ühe kaljusse raiutud hauakambri seinal mausoleumi läheduses oli säilinud osa toredast vaibast, millel kujutati maalemustrit punase, kollase ja musta värviga ning sküüdi sõjamehi, jahikoeri, ratsanikke ja sküüdi elamuid.

Neapoli materjalid tõendavad, et sküüdi kultuur ei surnud välja II saj. e. m. a., nagu varem arvati, vaid need kõnelevad sküüdi ühiskonna ja selle kultuuri arengust ka hilissküüdi perioodil m. a. algul. Sama kinnitab ka viimastel aastatel väljakaevatud rida sküüdi asulaid Dnepri alamjooksul, mis on samuti osalt kasutusel olnud kuni IV sajandini m. a. j. Nende elanikkond tegeles põllunduse, karjakasvatuse ja kau-

bitsemisega kreeka kolooniatega. Alles hunnide sissetung II saj. paiku katkestas siinse põlluharijate-karjakasvatajate elu.

2. S a r m a a d i d .

Sarmaatidest, kes umbes II saj. e. m. a. Musta mere äärseis steppides asendasid sküüte, ulatuvad teated veel palju kaugemasse aega tagasi. VI-III saj. e. m. a. elunesid nad Uraali ja Doni vahelisel stepialal, selle tunnistajaks on nende poolt mahajäetud kääpad või maa-alused matused. Umbes I saj. paiku e. m. a. jõudsid sarmaadid ehk sauromaadid, nagu Herodotos neid nimetas, laiali asuda kuni Doonauni, moodustades suuri hõimuliite omapärase kultuuriga, mis etendas tähtsat osa meie maa Euroopa-osa lõunapoolsete hõimude ajaloos. Nii hõlmasid sarmaadid oma eluajal laialdased alad, alates Kaspia ja Alam-Volga steppidest, põhjapoolse Kaukaasia kuni Kaukasuse mäestikuni ning vana" Sküütia" stepirajoonid.

Arvukate sarmaadi lihtkogukondlaste k a l m e t e väljakaevamine nõukogude perioodil, eriti aga just Alam-Volga ja Lõuna-Uraali piirkonnas on rikastanud teateid sarmaatide elust. Juba Herodotos ja teised antiikautorid jutustavad sarmaadi tütarlaste ja naiste sõjakusest, kes võitluses ei jää maha meestest, samuti kõnelevad nad naiste ülemvõimust sarmaadi ühiskonnas. Otsustades ajalooliste ja etnograafiliste andmete järgi, on ka mitmetel teistel karjakasvatusega tegelevatel rahvastel säilinud selliseid matriarhaalseid igandeid veel isegi klassiühiskonna künnisel. Sadade matuste väljakaevamise tulemused Volga ja Uraali steppides kinnitavad antiikautorite teateid tugevate matriarhaalsete igandite säilimisest sarmaatidel. Nii näiteks paljudes kääbaste gruppides, mis vanuselt kuuluvad VI-VIII saj. e. m. a., kuulus keskne koht naiste matustele. Keskseis kurgaanides oli naistele kaasa maetud hulgaliselt relvi, eriti aga nooleotsi ning sageli loomapeakujulisi jalgadega ohvrikive. Tõenäoliselt oli siin tegemist nais-hõimupealikute ja sõjapealikute matustega.

Üldiselt on mitmel pool kuni III saj. e. m. a. leitud sarmaadi relvastatud naiste matuseid. Meeste haudades on tavaliselt kaasa pandud mõõgad, naistel, kes olid osavad vibuküti, nooleotsad. Tuleb arvata, et põhilise sõjajõu moodustasid siiski mehed, ent naised võtsid samuti osa võitlusest ja esinesid sealjuures pealikutena.

Tähendatud matriarhaalsed igandid surid pikkamööda välja seoses tootlike jõudude arenguga ja varandusliku diferentseerumise süvenemisega II saj. paiku e. m. a., mil sarmaadid puutusid kokku sküütidega. Edaspidi matriarhaalsed nähtused sarmaatide ajaloos enam ei kajastunud.

Sarmaadi kalmete arheoloogiline kui ka antropoloogiline uurimine on võimaldanud valgustada nõukogude uurijatel sarmaadi hõimude teket ja päritolu, on veenvalt kinnitanud sarmaatide kujunemist Volga-Uraali steppides ning viinud arvamisele varaste sarmaadi hõimude geneetilisest seosest andpono - vo kultuuri hõimudega,kellest oli juttu seoses pronksiajaga. Keeleliselt peetakse sarmaate sugulashõimudeks sküütidega.

Nõukogude uurijad on avastanud ka sarmaatide a s u l a i d , kuigi neid on alles vähe uuritud. Olemasolevail andmeil koosnesid need suurtest, kuni 200 m^2 pindalaga palkelamutest, väljastpoolt tihendatud mulla või saviga, kooniliste katustega. Elanikud on tegelnud nagu sküüdidki osalt rändkarjakasvatusega, osalt künnipõllundusega, nagu viimasest on andmeid eriti Lõuna-Uraali piirkonnast.

Sarmaatidel nagu sküütidelgi moodustasid kalmete põhiinventari relvad. Keraamika on olnud neil käsitsi valmistatud ja enamikus kumera põhjaga, sageli musta läikiva pinnaga. Relvad erinevad mõnevõrra sküütide relvadest, näit. kasutasid sarmaadid pikki mõõku. Viimaseid on leitud eriti hulgaliselt Volga-äärseist kääpaist. Sarmaatide meetripikkused teravad mõõgad, mille käepidemed pole säilinud (arvatavasti olid need puust), leidsid kasutamist ratsalahinguis. Nooleotsad on väga sarnased sküütide klassikalistele nooleotstele, kusjuures enamikus on need tehtud rauast. Sarmaadi meestematuste juures esinevad tihti veel käepidemega pronkspeeglid.

Sarmaatide kunst on omapärane, ornamentika erinev sküütide omast nii süžeelt kui töötlemistehnika tasemelt. Peamiseks näiteks on selle kohta sarmaadi kuningate kääbastest pärinevad toredustooted ja relvad. Kuningad ei jää matmistseremoonia toreduses üldiselt sküütidest maha, neilegi maetakse kaasa orje. Tuntud sarmaadi kuninganna matus, mis leiti Novotšerkasski linna peatänava kohalt, umbes II sajandist m. a. j., sisaldas mitmeid kuldtooteid, nende hulgas on sarmaadi kunsti iseloomustamise seisukohalt tähtis kuningannale kaasa pandud kullast diadeem. Diadeem koosneb laiast kuldsest lindist, mille ülemisel äärel kujutatakse metsloomi ja linde, eriti põtru loorberipuu lehti närimas. Loomakujutused on skemaatilised, tinglikud, puised. Sküüdi kunstis kajastunud antiikaja realistliku kunsti mõju puudub siin täiesti. Diadeemi keskossa on muu kaunistusega kokkusobimatult asetatud kaltsedonist rooma klassikalise soenguga naisepea figuur. Diadeemi ehteks on veelgi suured ametüst- ja granaatkivid. Vääriskividega kuldehete kaunistamine on väga iseloomulik sarmaatide kullassepatöös.

Sküütidele sarnaselt on sarmaadid oma kunstis kasutanud palju loomafiguure, nn. loomastiili. Võrreldes sküütidega on see loomastiil elavam, kujutab sageli kiskjate loomade võitlust, kusjuures loomakujud on fantastiliselt moonutatud tundmatuseni, välja venitatud. Figuraalses kujutuses esineb sageli surmamoment, üksteise õgimine jne. Sküüdi-sarmaadi loomastiili parimaid näidiseid pakuvad just Siberi rauaaja kultuurid, mis on tihedais sidemeis Lõuna-Vene stepialade vastavate kultuuridega. Seal on need eriliste tingimuste tõttu ka paremini säilinud. Sarmaatidel on tuntud ka monumentaalkunst, mille esindajaks on nn. kamennaja babad, mis nende käes kujutatud kinžallide, joogisarvede jne. alusel on dateeritud sküüdi-sarmaadi perioodi.

Sarmaatide kultuur on meile tuntud stepialal kuni II sajandini m. a. j., mil nende asualadele ilmusid uued hõimud - alaanid, kes sarmaadid osalt välja tõrjusid. Osa neist nähtavasti segunes alaanidega kohapeal. Uued hõimud andsid siit-

peale nime järgnevale kultuurile stepialadel, millest kõneleme seoses järgneva perioodiga.

3. Varane rauaaeg NSV Liidu metsavöötmes. Djaakovo kultuur.

I aastatuhande keskpaigu e. m. a., s. o. ajajärgul, mil Lõuna-Vene steppides tekkisid sküütide kindlustatud linnusasulad, hakati samasuguseid kindlustatud linnuseid rajama ka põhja pool metsavöötme piirkonnas. Siinsetest Kesk-Vene metsa-alade hõimudest annavad mõningaid teateid ka antiikautorid, eriti kuuleme neist Herodotose ja Ptolemaiose jutustustes, millest näeme, et lõunapoolse stepiala ja tähendatud metsapiirkonna vahel oli teatud kaubaühendusi. Tõenäoliselt pärinevad Herodotose jt. teated mõningatelt kreeklastelt, kes kaubaretkil piki Ida-Euroopa jõgesid puutusid kokku ka metsapiirkonna hõimudega.

Põhimaterjalike kõnesoleva piirkonna varasest rauaajast on aga ikkagi arheoloogia andmed. Viimased kinnitavad, et üldiselt oli suhtlemine põhja- ja lõunapoolsete hõimude vahel siiski alles nõrk ning kuni V-VI saj. m. a. j. on märgata metsade alal teatud mahajäämust võrreldes lõunaga.

Kindlustatud linnused ilmuvad peaaegu üheaegselt, s. o. VII saj. paiku e. m. a., Ülem- ja Kesk-Volga piirkonnas, Okaa jõgikonnas, Valdai kõrgustikul ja põhjapoolses Ida-Baltikumis. Need erinevad sküüdi linnustest asendilt, mõõtmetelt ja leiumaterjali poolest. Volga-Okaa piirkonna varase rauaaja linnuseid hakati nimetama juba XIX saj. djaakovo linnusteks esimeste väljakaevamiste järgi seda tüüpi linnusel Djaakovo küla juures Moskva lähedal. Djaakovo tüüpi linnused ilmusid siia metsade alale varasemast neoliitikumist ja pronksiajast pärit nn. lohkkammkeraamika asulate asemele, kus veel igasugused kaitseehitused puudusid. Uut tüüpi kindlustatud linnused, mille pikkus on keskmiselt 40 - 50 m, laius 20 - 30 m, rajati

jõgedeäärseile neemikutele, võrdlemisi ligistikku üksteisele, ~ 10 - 14 km vahemaaga. Linnus ehitati tavaliselt ühe küljega jõe poole, kahest küljest kaitsesid seda ürgorud või jõekalda neemikusse uuristunud ojakesed. Viimane, neljas külg, oli kaitstud tavaliselt kunstliku valliga ja kraaviga, mõnikord isegi 2 - 3 valli ja kraaviga. Valli harja kaitsesid veel omakorda palktarandid.

Peale ehituse erinevad need linnused varasematest kammkeraamika asulatest veel oma keraamika poolest. Djaakovo tüüpi linnustes on iseloomulik nn. t e k s t i i l k e r a a m i k a . See nimetus tuleneb sellest, et savinõu pind on kaetud mingi jämeda tekstiilkanga koe jälgedega. Mõnikord tehti selline ornament erilise templiga, mis imiteeris tekstiilkoe vajutisi. Tekstiilkeraamika on lameda põhjaga, üldilmelt tagasihoidlikum kammkeraamikast, kuid savinõu valmistamise kvaliteedilt tähistab siiski edasiminekut võrreldes kammkeraamikaga.

Nõukogude arheoloogide uurimistöö tulemusena on selgunud djaakovo linnuste täpsem kronoloogia ja jaotus kahte gruppi teatavate kohalike iseärasuste alusel. Nii on tekstiilkeraamika iseloomulik põhijoontes varasematele djaakovo linnustele VII sajandist e. m. a. kuni meie ajaarvutuse vahetuseni. Hilisdjaakovo perioodil, meie ajaarvutusest kuni V saj. m. a. j. on tekstiilkeraamika asendunud lihtsama, siledapinnalise keraamikaga, millel esineb ornamenti vaid nõude ülemise serva osas. Mõnede lokaalsete iseärasuste alusel keraamikas on djaakovo linnustest, mis levisid peamiselt Ülem-Volga ja Okaa basseinis, eraldatud nn. g o r o d e t s k i t ü ü p i l i n n u s e d (Gorodetsi küla nime järgi). Need asetsesid eelmistest ida ja kagu pool, Kesk-Volga ja Kesk-Okaa piirkonnas, eksisteerides samuti nagu djaakovo linnusedki umbes VII sajandist e. m. a. IV-V sajandini m. a. j. Etniliselt seotakse djaakovo tüüpi linnuseid soomeugrilaste esiisadega - vepslaste, merjalaste, muuromi hõimudega ning gorodetski linnused Volga soomlaste, peaasjalikult mordvalaste esivanematega.

Tähendatud linnuste kultuuride ühiskondlik-majanduslikku

iseloomu valgustavad väljakaevamised Moskva oblastis Vana-Kaširа jt. linnustel. Elamud neil linnustel kujutasid nelinurkse või ümmarguse põhiplaaniga semljankasid, millel on olnud ritvadest punutud seinad ja arvatavasti koonilised katused. Elamu põranda keskel asetses kivikolle. Vana-Kaširа linnusel kaevati välja 22 sellist ümmarguse põhjaga semljankat, mille seina ääri mööda asetsesid narid-lavatsid. Semljankade läheduses paiknesid karjaaiad - ühised kogu linnuse kollektiivile. Üldiselt ka kõik muu linnuse inventar näitab veel varandusliku kihinemise puudumist. Endiselt püsis jõus patriarhaalsugukondlik kord. Nii on linnuste suured loomakarjad olnud nähtavasti veel kogukonna ühiseks rikkuseks. Nende kiire kasv aga viis peagi hõimudevaheliste kokkupõrgeteni, mille tulemusel hakatigi ehitama oma karjade ja muu varanduse kaitseks kindlustatud linnuseid.

Loomakarjade rohkusest djaakovo hõimudel kõnelevad eeskätt koduloomade luude leiud linnustel - kogu loomaluude jäänustest moodustavad need üle 80 %. Sellest ulatub hobuseluude protsent 47 - 50-ni. Järelikult on siingi esikohal olnud hobusekasvatus nagu stepialal, kuigi nii looduslikud kui ka majanduslikud tingimused hobusekasvatuseks olid siin teistsugused: puudusid rohurikkad stepid ja hobust võidi karjatada ainult metsas või jõeluhtadel. Nähtavasti on linnuste asend jõeäärsetel neemikutel seotudki eeskätt karjamaade läheduse-ga.

Hobust on kasvatatud siin peamiselt lihaloomana ja selle eelistamine sarvloomadele oli tingitud tõenäoliselt sellest, et hobune, erinevalt teistest koduloomadest, oskab leida endale toitu ka talvel lume alt. Kuna toidukogumise võimalused loomade ületalve hoidmiseks olid äärmiselt piiratud, mida kinnitab vaid üksikute väikeste raudsirbikeste esinemine djaakovo linnustel, siis saadi veiseid kasvatada ainult teatud sesooniti. Huvitav on märkida, et Djaakovo linnuselt pärineb ka üks luust hobuse kujuke.

Karjanduse kõrval etendas teatud osa ka põllundus, millest annavad tunnistust peale mainitud raudsirbikeste veel

viljajahvatuskivide ja maaköblaste leiud. Nähtavasti oli tegemist veel köplapöllundusega. Siinne metsa-alade elanikkond on tegelnud ka jahindusega, mille märkimisväärsest osast kõnelevad arvukad luust kolmekandilised nooleotsad. Nende hulgas esineb rida kahekisulisi rauast eksemplare, mida on ilmselt kasutatud sõjas: kisuline nooleots tekitab vigastamisel valusa haava, mis suureneb veelgi noole väljatirimisel. Sagedased on ka luust koonilise kujuga nooleotsad, luuharpuunid ja ahingud.

Üldiselt on djaakovo inventaris rauda väga vähe, kui arvestada raudsirbikesi ja väikesi kõveraid raudnuge, mida kasutati eriti luu ja puu töötlemisel. Enamik töö- ja tarberiistu on valmistatud luust, nagu peitlid, talvad, nõelad, naasklid jm.

Väga sagedaseks ja omapäraseks leiuks djaakovo linnustel on väikesed savikettakesed, mis eestpoolt sarnanevad mitmelehelise lahtipuhkenud õiega, kõrvalt vaadates aga seenega. Nende otstarve on tänini teadmata. Keskelt läbivad neid liialt õhukesed kanalid, mis lükkavad ümber ka ainsa oletuse nende otstarbest, nagu oleks neid võidud kasutada värtnaketradena. Pealegi esineb loomulikke värtnaketri djaakovo leiumaterjalis külluses. Mõned uurijad on pidanud neid kangakudumise juures tarvisminevaiks raskusteks.

Djaakovo kultuuripiirkonna üheks iseärasuseks on k a l m e t e p u u d u m i n e , mida peaks seletama iseäraliku matmiskombega. Mõned selle kultuuri hilisema perioodi mälestusmärgid näitavad, et neil hõimudel oli levinud laiba põletamise komme, kusjuures surnu põletusjäänuseid ei maetud maa sisse, vaid hoiti maa peal erilistes hoonetes. Neist leidudest kõneleme veidi hiljem.

Djaakovo linnuste piirkonnast lääne pool L o o d e - ja V a l g e v e n e a l a d e l kohtame sama tüüpi linnuseid, kuid neid on vähem uuritud. Üldiselt oma sotsiaalmajanduslikult tasemelt on nad djaakovo linnustele vastavad. Valgevene aladel rajati selle perioodi linnused tavaliselt sohu, mitte neemikutele. Sood ja rabad pakkusid head loodus-

likku kaitset, raskendades ligipääsu linnusele.

Paremini on uuritud sama tüüpi linnuseid Baltimaades. Eesti NSV territooriumil asetseb üks niisugune kindlustatud linnusasula Orissaare rajoonis Saaremaal Asva küla juures, teine aga mandri-Eesti põhjaosas Pirita jõe käärus Irul. Iru ja Asva linnustega samaaegne, s. o. I aastatuhande I poolest pärit kindlustatud asula Läti NSV põhjaosas kannab Klangukalnsi nimetust. Nimetatud linnuste arheoloogiline materjal nii luuriistade kui keraamika osas, samuti linnuste asend ja ehitus on väga sarnane djaakovo linnustele, mistõttu eesti nõukogude arheoloogid on käsitlenud vastavaid Eesti-Läti ala linnuste kultuure djaakovo kultuuri teatava kohaliku variandina.[1] Eestikeelse materjali olemasolu nende linnuste kohta võimaldab antud juhul mööda minna nende iseloomu lähemast käsitlusest. Seoses eesti rahva ja tema naaberrahvaste etnilise päritolu uurimisega[2], on akad. H. Moora vaadelnud Asva ja Iru kultuure kui varaste soome-ugri läänemere hõimude, eestlaste ja liivlaste esivanemate kultuure.

Teatavaks lokaalseks iseärasuseks, mis Asva, Iru ja Klangukalnsi eraldab djaakovo tüüpi linnusteest, on mõnevõrra erisuguse kuju ja ornamendiga keraamika. Nii esineb meil vähem tekstiilkeraamikat, enamuses on aga nn. r i i b i t u d p i n n a g a n õ u d , mis esinevad ka selle kultuuri hilistes mälestusmärkides, I - IV sajandeisse kuuluvais tarandkalmeis Eesti ja põhjapoolse Läti NSV territooriumil. Nagu näeme, on ka matmiskomme teistsugune kui djaakovo hõimudel. Asva ja Iru linnustega paralleelselt esineb Eesti alal juba

---

[1] H. Moora, Eesti NSV linnuste uurimise tulemustest. Muistsed asulad ja linnused, Tallinn 1955, lk. 47 ja samas kogumikus veel: A. Vassar, Kindlustatud asula Asvas Saaremaal (venekeelse artikli kokkuvõte), lk. 134-136.

[2] H. Moora, Eesti rahva ja tema naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1955, lk. 77-90.

varasest rauaajast alates arvukalt kivikalmeid, mis kujutavad endast maapealseid kivikangruid, kuhu surnud on maetud laibamatustena paekividest laotud kirstudesse. Viimased asenduvad meie ajaarvamise esimesel sajandil juba eespool mainitud tarandkalmetega. Arvestades mainitud kohalikke erinevusi, tuleks käsitleda Baltimaade varase rauaaja linnuste kultuure laiemas mõttes ühenduses djaakovo kultuuriga, mille juures need moodustavad omaette läänemere hõimude ala.

Seega näeme, et soome-ugri hõimud on kõnesolevaks ajaks nihkunud oma kunagise algkodu piirkonnast kusagilt Uraali tagant võrdlemisi laialdasele alale metsavöötmes. Nende levik ei toimunud korraga ega üheaegselt kõikjal, vaid erinevail aegadel ja erinevais tingimusis. Seetõttu kujunesid ka üksikuil omaette rühmitustel, kes segunesid erinevais piirkonnis erineva kohaliku rahvastikuga või omandasid uusi nähtusi keeles ja kultuuris, teatavad erinevad jooned, mis eraldavad soome-ugri rahvaid üksteisest ka veel hilisemal perioodil, mil nende kohta kindlad andmed on olemas juba kirjalikes ürikutes.

Enam vaidlusi on tekitanud nõukogude uurijate hulgas h i l i s d j a a k o v o k u l t u u r i mälestusmärkide päritolu Volga-Okaa ülemjooksu piirkonnas. Kuna I aastatuhande algupoolel, III - IV saj., hakkasid ilmuma Ülem-Dnepri ja Ülem-Volga piirkonnas, samuti Loode-Vene aladel varastele idaslaavi hõimudele kuuluvad mälestusmärgid[1], peeti mõnede nõukogude uurijate poolt ka siinseid hilisdjaakovo tüüpi linnuste kultuure slaavi hõimudele kuuluvaiks. Neist linnustest on ulatuslikult läbi uuritud P. N. Tretjakovi poolt B e r e z n j a k i l i n n u s Volga paremal kaldal, Sonohta lisajõe suubumiskohas Volgasse. Linnusel kaevati välja juba 1934. - 1935. a.[2] täiuslik mälestusmärkide kompleks, mis kuulub III - V sajandisse. See materjal võimaldab hästi jäl-

---

[1] Vt. lähemalt k.o. töös, lk.123 jj.

[2] П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, Москва, 1953, lk. 119-123.

gida kogu linnuse elu-olu, kultuuri ja majanduse arengut.

Linnus asetseb kõrgel jõekalda neemikul, on ära lõigatud ülejäänud neemikust valli ja kraaviga ning peale selle igast küljest kaitstud tugeva palktaraga. Linnusel oli säilinud 11 maa peale ehitatud palkhoone jäänused ja üsna sissekäigu läheduses karjaaed. Asula keskosas oli olnud suurem hoone lahtise koldega, mis kujutas endast uurija arvates mingit ühiskondlikku hoonet, kuna selles puudusid kõik teistele hoonetele tavalised iseloomulikud leiud, töö- ja tarbeesemed jne. Eluhooneid asetses linnusel 6, need olid ristkülikukujulise põhiplaaniga, umbes 15 - 20 m^2 pindalaga. Viimased koosnesid kahest ruumist, millest vasak pool, kus leidusid mitmesugused tööriistad (raudkirved, nooleotsad jm.), kuulus mehele, parem pool aga, kus asetses kolle toiduvalmistamiseks, savinõud, toidutagavarad jne., kuulus naisele. Kogu elamutes esinev leiumaterjal, nagu keraamika, tööriistad, värtnakedrad, savikettakesed, ehted jne. kuuluvad hilisdjaakovo tüüpi.

Nn. ühiskondliku hoone kõrval asetses veel linnuse kollektiivile ühine viljaait (ambar), kust leiti jahvatuskivid. Selle läheduses olid säilinud linnuse sepikoja jäänused, milles leidus kuni 50 suurt toorrauakangi, rauatöötlemisjäänuseid, šlakikamakaid jne. Naistele oli ehitatud mitmesuguste käsitööde tegemiseks omaette nn. naistehoone, kus toimus kudumine ja ketramine, millest annavad tunnistust hulgalised värtnaketrade leiud ja kangastelgede jäänused; samas leiti ka raudnõelu, kivist triikraudu, isegi pronksisulatamistiiglite ja valemite tükke, mis näitab, et naiste käsitööde hulka kuulus ka pronksivalamine. Viimase omaette hoonena avastati surnute maja - erakordne leid linnusel - surnute põletamise jäänustega. See leid annabki võtme djaakovlaste matmiskombe uurimiseks, kuna võib arvata, et selline surnumajade kultus, mis mujal djaakovo kultuuripiirkonnas küll jälgi jätnud pole, oli siin üldlevinud ja seletaks siinsete kalmete puudumist.

Linnusasula elanikkond moodustas omaette patriarhaalse suurperelise kogukonna, kuhu kuulus elamute järgi otsustades

6 peret, uurija arvates umbes 40 - 50 inimest. Säilinud tööriistad võimaldavad järeldada, et põlluharimine kandis siin alepõllunduse iseloomu ja polnud muutunud veel majanduses valitsevaks. Jahindus ja kalapüük olid endiselt tähtsal kohal. Rauatöötlemine oli siin hästi arenenud: raua saamine toimus ilmsesti kohapeal, samas ka töötlemine. On arvatud, et rauda toodeti siin laiemaks vahetuseks. Kohapeal toimus ka pronksi- ja vasevalamine. Savinõud olid valmistatud käsitsi, nende hulgas leiti keraamikat, mis oli väga sarnane slaavlaste varastes kalmetes ja asulates esineva keraamikaga. Viimane asjaolu viiski mõttele linnuse slaavi päritolust. Ent linnusel esineb ka puhtdjaakovole iseloomulikku leiumaterjali (ehteid jm.), mis on põhjustanud vastupidiseid arvamusi. Viimasel ajal on järjest enam veendutud, eriti Bereznjaki leiumaterjali alusel, et hilisdjaakovo perioodiks oli juba soome-ugri hõimude piirkonda ilmunud slaavlasi, võimalik, et osa neist segunes kohalike hõimudega. Igal juhul ei moodustanud djaakovo hõimud sellal enam etnilist ühtsust, kuigi enamik neist on soome-ugri päritoluga, nagu oli seda arvatavasti ka Bereznjaki linnus.

4. A n a n j i n o k u l t u u r .

Baltimaade ja Kesk-Vene metsapiirkonna varase rauaaja linnuste kultuuridega on lähedalt seotud samaaegne kultuur ida ja kirde pool, K a a m a - U r a a l i p i i r k o n n a s . Viimane sai tuntuks juba XIX saj. keskpaiku suure kalmistu väljakaevamise järele Ananjino küla juures Elabugi linna lähedal Kaama jõe ääres, millest ka vastava kultuuri nimetus. Ananjino kultuur on tuntud meile nii kalmete kui linnuste poolest, mis pärinevad umbes VIII sajandist kuni III saj. e. m. a., vastates seega täielikult sküüdi-sarmaadi ajajärgule lõunas. Selle kultuuri hõimud osutuvad Volga-taguste soome-ugri rahvaste, komi-perjakkide ja udmurtide esivanemateks.

Tänapäeval on tuntud kuni 18 ananjino tüüpi linnust

Kaama, Vjatka, Belaja ja Tõussovaja jõe ääres, samas on mitu asulat ja 11 suurt kalmistut. L i n n u s e d on oma väliselt ehituselt ja asendilt sarnased djaakovo linnustega. Samasugune on ka luuriistade rohkus linnuse leidude hulgas, mistõttu mõned uurijad on seda metsapiirkonna kultuuri nimetanud luukultuuriks. Ananjino keraamika ei sarnane siiski djaakovo tekstiilkeraamikaga, nõud on veel ümmarguse põhjaga, sileda pinnaga ning kaunistatud vaid ülemise serva osas lihtsa nööri jäljendava ornamendiga. Linnused on üldiselt vaesemad leiumaterjali hulga poolest kui sama piirkonna kalmed. Koduloomade luude rohkus, eriti veise- ja hobuseluude leiud linnustel ja asulates kõnelevad karjakasvatuse suurest osatähtsusest küttimise ja kalastuse kõrval. Kuid ka kõplapõllundusel on siinsete hõimude majanduses olnud märkimisväärne osa. Sellest annavad tunnistust viljajahvatuskivide leiud ning asulais sageli ettetulevad luukõplad.

Tuntumaid ananjino tüüpi linnusasulaid asetseb Konets-Gori küla juures Tõussovaja suubumiskoha lähedal Kaama jõe ääres. Linnuse väljakaevamistel tulid päevavalgele pikliku põhiplaaniga, veidi põrandaga maasse süvendatud semljanka tüüpi elamud. Niisuguse elamu mõõtmed olid pikuti 40 m ja laiuti 4 - 6 m, elamu põranda keskosas asetses üksteise kõrval reas 9 kollet. See näitab, et siin elas suurem sugukondlik kollektiiv, keda ühendas ühine majapidamine. Konetsgori asulast saadi huvitava leiuna väike statuett - Egiptuse päritoluga jumala kujuke, mis on rännanud omal ajal väga pika tee Niiluse kallastelt Kaama metsadeni. Sama teed on tulnud siia ka omapärased Egiptuse päritoluga valgest pastast helmed. Arvatakse, et mainitud importtooted on sattunud siia sküütide vahendusel, kes sooritasid pikki püügiretki karusloomade jahil kuni Uraalideni.

A n a n j i n o k a l m e d kujutavad endast maaaluseid matuseid, sisaldades mõnikord mitusada hauda. Kalmete inventar viis järeldusele varandusliku ebavõrdsuse arengust ananjino ühiskonnas, mis ei ületanud siiski veel sugukondliku korra hilist perioodi. Arvatakse, et siin oli tegemist sugu-

kondliku korra lagunemisperioodiga ja et siin eksisteeris primitiivne patriarhaalne orjus. Kõige tuntumad suurtest kalmetest on Ananjino, Zujevo ja Lugovo Kaama ja Belaja ääres. Nii Lugovo kui Zujevo kalmeis leidub hulgaliselt matuseid hoopis panusteta või väga vähese inventariga. Enamik matuseid kuulub meestele lihtkogukondlastele, kellele on kaasa pandud kirves, nuga, rida luust nooleotsi, sageli esineb neis haudades ka loomaluid. Neist eralduvad rikkad meeste matused hinnaliste relvadega, mõnel on kaasas näiteks raudmõõgad, mille käepidemed on kaetud kuldse inkrustatsiooniga, kuldehted, nende hulgas torkavad silma massiivsed kaelavõrud ja vasksed võõnaastud. Samasugused suured varanduslikud erinevused ilmnevad ka naiste matuste puhul. Mõnedes meeste matustes on avastatud skelette ilma pealuuta, milline nähtus on seotud sõjapidamistavadega.

Ananjino kalmistul leiti keskse kalmel kivist hauaplaat, millel kujutatakse sõjameest vööle kinnitatud kinžalli ja sõjakirvega, kaelas kaelavõru. Selle haua inventargi osutus rikkaimaks kogu kalmistul: siia oli maetud hõimupealik - sõjamees, kellele oli kaasa pandud rauast kinžall ja sõjakirves, massiivne hõbedast kaelavõru jne., mis meenutavad esemekujutusi hauaplaadil.

Samal kalmistul leiti ka peremeeste ja orjade koosmatuseid. Näit. ühes kiviringiga kalmes esines koos hästi relvastatud mehematusega üks naisematus, kellel oli kaasas ainult kaelakee ja veel üks mehematus ilma igasuguste esemeteta. Tõenäoliselt oli siin tegemist nais- ja meesorjaga, kes saatsid oma peremeest hauataguses elus.

Ananjino tüüpi kalmed on eriti rikkad relvade poolest. Nende hulgas domineerivad rauast ja pronksist laialehelised putkega odaotsad, rauast kinžallid, mille käepidemed on sageli ilustatud loomafiguuridega. Eriti iseloomulik riist meeste matustes on aga sõjakirves (чекан), mille üks ots lõpeb haamrikujuliselt, teine aga kitsa veidi kaarja teraga. Uurijate tähelepanekutel on seda kasutatud nii kõnesolevas piirkonnas kui ka Lõuna-Siberi aladel orjade, samuti

ka hobuste tapmiseks. Selle tunnistuseks on mitmed väljakaevatud luustikud, mille kolbad on läbi raiutud tõekaniga. Ananjinole iseloomulikud on veel pronkskeldid, kaunistatud geomeetrilise ornamendiga.

Massiliselt esinevaks relvaks on endiselt nooleotsad, mille materjaliks ananjino kultuuris on olnud raud, pronks, luu ja isegi tulekivi. Kujult vastavad need sküüdi klassikalistele nooleotstele, samuti esineb rombikujulise ja kolmnurkse läbilõikega nooleotsi. Üldiselt paistab silma hästi arenenud metallitöötlemine, mille soodustavaks teguriks oli siin Uraali maagibaaside lähedus. Raua ulatuslikum levik ananjino ühiskonnas tingis omakorda siinsed mõnevõrra arenenumad ühiskondlikud suhted kui samaaegsetes kultuurides metsavöötme lääneosas.

Seda kinnitavad ka ananjino hõimude suhted sküütidega, mida kajastavad Egiptuse päritoluga importesemed, sküüdi tüüpi nooleotsad, loomornamentikas esemed, eriti kirved, kinžallid jm., mis nii kujult kui ornamendilt meenutavad sküütide relvi.

5. P j a n o b o r i k u l t u u r .

Ananjino ajajärgule Kaama piirkonnas järgneb pjanobori ajajärk, mis kestab III saj. e. m. a. kuni V sajandini m.a.j. Viimane on nime saanud Pjanõi Bori küla ja sadama nime järgi, kus kaevati välja esimene selle kultuuri mälestusmärk - väga rikas kalmistu. Sotsiaal-majanduslik kord, võrreldes eelneva perioodiga, ei ole muutunud, raua levik muutub aga massiliseks ja tõrjub viimseni välja pronksi. Üldiselt on hästi jälgitav kultuuriline järgnevus ananjinolt pjanobori ajajärgule, tihe side esemetüüpides.

Mälestusmärkidest on tuntud l i n n u s e d , a s u l a d , k a l m i s t u d j a o h v r i p a i g a d . Linnused kujutavad endiselt jõgedeäärseid neemiklinnuseid arvukate luuesemetega, nagu naasklid, teravikud, peitlid, sihvakad rootsuga nooleotsad; tavalised viljahõõrumise kivid

on asendunud auguga käsikiviga, mida aeti ringi ja mis kahtlemata tähistab sammu edasi viljajahvatuses. Keraamika on üldilmelt sarnane ananjino keraamikale, vähese ornamendiga, lameda põhjaga, ent keraamikat kohtame siinsetes muististes järjest harvemini. Viimane asjaolu on ilmselt tingitud raua ulatuslikust levikust, arvukate raudriistade kasutamisest. Nende abil valmistati tõenäoliselt puunõusid, mis leidsid kasutamist kõrvuti keraamikaga. Etnograafia andmetel on kõnesolevas piirkonnas tänapäevani eriliseks harrastuseks olnud puunõude valmistamine, mida võiks pidada siin seega juba vanaks traditsiooniks.

Elamud linnustel ja asulates on nüüd ananjino semljankadest erinevalt maapealsed palkehitused, mille püstitamist võimaldas samuti eeskätt raudkirve laialdane kasutamine. Pjanobori hilisemal ajajärgul vähenevad linnuste mõõtmed veelgi, kuid nende arv kasvab, mis toimub seoses järjest laiemat levikut võtva aleteoga ja üksikute omaette suurperede väljakujunemisega. Niisugused suurperelised kogukonnad moodustavadki põhilise aletajate kollektiivi, kes seoses aleteoga asustavad järjest laiemaid metsaalasid. Suurperede kujunemist seoses aleteoga on võidud jälgida ka mujal metsapiirkonnas. Lähemalt on seda uurinud idaslaavlaste juures P. N. Tretjakov. Samasuguseid andmeid on ka Baltimaade varasest rauaajast.

Ühenduses niisuguste suurpereliste kogukondade kujunemisega tekivad ka vastavad suurperelised kalmistud. Pjanobori ajajärgul on iseloomulikud madalad hauad, kuhu surnud maeti selili, siruli asendis. M e e s t e h a u d a d e s s e on kaasa pandud raudkirveid, oda- ja nooleotsi, raudnuge, sageli ilustatud luust käepidemega. Iseloomulikud on veel kaasamaetud hobuse suitsed ja hulgalised vööpandlad. N a i s t e m a t u s e d paistavad silma ehete poolest. Luustike pea juures esineb tavaliselt spiraale kummalgi pool koljut, kaela juures helmeid, pardijalgadekujulisi ripatseid, mis on üldse iseloomulikud Kaama-Volga piirkonnas. Väga sagedased on pronksist naastukesed mitmesuguste geomeetriliste, rattakujuliste jne. ornamentidega, mis on seotud päikesekul-

tusega. Päikese- ja tulekultus on alati seoses olnud põlluharijate ja karjakasvatajate usundiga, nii ka ananjino, samuti pjanobori kultuuris. Viimase juures leiame jälgi ka linnukultusest ning omapärase nähtusena arvu 7 pühakspidamist, mis kajastub jällegi hulgaliste pronksnaastukeste esinemises, nende hulgas seitsme peaga põdra, seitsme peaga inimese figuurid, seitset kontsentrilist ringi kujutavad kettad, samuti loomafiguurid, mille keha pinnal esineb seitse kala kujutust jne. Naiste matustele karakteersed on veel omapärased võõnaastud - epoletid, mis meenutavad nööridega tera külge seotud ketast.

Pjanobori kultuur on ajaliselt vastav tuntud matuseväljade kultuurile Kesk-Dnepril, millest lähemalt on juttu eespool, ühtlasi on siia ulatunud teatavad rooma kultuuri mõjud. Rooma impeeriumi õitsenguperioodil kiirgasid rooma kultuuri mõjud väga kaugele üle Kesk- ja põhjapoolse Euroopa, ulatusid meilegi Baltimaile, aga isegi kaugesse Kaama-Uraali piirkonda. Kaama ääres on leitud rida rooma tüüpi metallnõusid, mis on valmistatud kusagil provintsiaal-Rooma töökodades. Siin esineb ka üksikuid sarmaadi päritoluga esemeid, mis ühtekokku kajastavad vahetuse ulatuslikumat arengut.

Tolle aja r e l i g i o o s s e t e l e k u j u t e l m a d e l e heidavad valgust mitmed kõnesoleva piirkonna o h v r i p a i g a d . Need on väliselt lähedased linnustele, ent nende kultuurkiht on erinev: see on tekkinud ohverdamiste, mitmesuguste ohvriandide kokkukuhjamiste tagajärjel ja koosneb tuhakihist, sütest, loomaluudest ning mitmesugustest esemetest, nagu helmed, nooleotsad, savinõud, inim- ja loomafiguurikesed jne. Tuntum neist on ohvripaik (КОСТИЩЕ) G l j a d e n o v o küla juures Kaama jõe ääres, Permist umbes 25 km kaugusel. See kujutab endast umbes 2500 m^2 pindalaga tuha- ja söekuhjatist, mille kõrgus on 1,5 m ja mis koosneb purustatud kodu- ja metsloomade luudest, savinõude tükkidest jne. Ohvripaiga keskel on asetsenud uurijate arvates puust iidol, millele toodi ohvriande, või siis ohvripuu - puusammas loomapealuudega. Ohvripaigas leidus üldse

19 000 eset, mille hulgas olid ülekaalus helmed, mitmesugused pronksist loomafiguurid, mis on seotud karjakasvatajate kultuuriga: hobuse-, lehma-, lamba-, seakujukesed; jahist kõnelevad karude, rebaste, oravate figuurikesed, mesilaste õnne taotlemisest mesilaste figuurid. Hulgaliselt leiti ka lamedaid pronksist inimfiguure, meeste ja naiste, samuti mehe-naise paariskujukesi ja ratsanike figuure, millel oli arvatavasti maagiline tähendus. Loomafiguure ohverdades aga meenutati jumalaile oma soove karjaõnne taotlemisel jne. Gljadenovos leiti veel üle 1000 luust sarmaadi tüüpi nooleotsa, üle 1000 raudnooleotsa, üle 1000 metsapiirkonna linnustele omase kolmnurkse lõikega nooleotsa.

Tõussovaja suudmes leidub veel küttide ohvripaiku kõrgetes mägedes, millest tuntum on Uraali kaljukuristik (Камень Дыроватый) kõrgel kaljuserval, kust leiti mitu tuhat tulekivist, luust ja pronksist nooleotsa, kusjuures neid oli lastud kuristiku lakke vibudest alt Tõussovaja kaldalt.

III. ANTIIKRIIGID MUSTA MERE ÄÄRES.

1. Kreeka koloониad.

Antiikühiskond kasvas välja orjandusliku korra, orjatöö-jõu ekspluateerimise baasil. Fr. Engels annab oma töös "Anti-Dühring" kujuka antiikühiskonna iseloomustuse, märkides, et "... alles orjapidamise tõttu sai võimalikuks suuremas ulatuses tööjaotus maaharimise ja tööstuse vahel ja koos sellega vana maailma, kreeka kultuuri õitseng. Ilma orjapidamiseta poleks olnud Kreeka riiki, kreeka kunsti ja teadust; ilma orjapidamiseta poleks olnud ka Rooma riiki. Kuid ilma aluseta, mille rajasid Kreeka ja Rooma, poleks olnud ka tänapäeva Euroopat."[1]

[1] Fr. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1951, lk. 159.

Väljapaistvate progressiivsete Lääne-Euroopa arheoloogide töödes on samuti veenvalt näidatud Vana-Ida orjandusliku ühiskonna, eriti aga kreeka ja rooma kultuuride mõju ning hinnatud nende osatähtsust Euroopa põhja- ja läänepoolsete rahvaste kultuuri arengus.[1] Orjanduslik tootmisviis saavutas silmapaistva arengu aga mitte ainult Vana-Ida, Kreeka ja Rooma ühiskonnas, vaid levis ka aladel, mis kuuluvad praeguse NSV Liidu territooriumi koosseisu - Taga-Kaukaasias, Kesk-Aasias ja Musta mere rannikul. Antiiktsivilisatsioon kitsamas mõttes, mis on seotud Kreeka ja Roomaga, hõlmas meie maal peamiselt ainult Musta mere rannikuala linnkolooniaid, eriti aga Krimmi poolsaart. Nii on nõukogude antiikajaloo uurijate otseseks ülesandeks olnud välja selgitada ka siinsete antiikkolooniate iseloom ja ajalooline osa meie kodumaa, eriti aga stepiala ning Kaukaasia rahvaste kultuuriloos.

Kreeka kolooniate tekkimise põhjused leiavad käsitlust vanaaja kursuses, mistõttu siin mainime nendest ainult kõige olulisemaid momente, kuna pearõhu asetame kolooniate materiaalse kultuuri mälestusmärkidele. Kreeka kolooniate tekkimine mitmel pool Vahemere ja Musta mere rannikul toimus seoses ajalooliste tingimuste muutumisega, eriti orjandusliku ühiskonna ja riigi kujunemisega Kreekas. Nende sündmustega kaasus julm klassivõitlus, mille tulemuseks oli vabade kreeka talupoegade maatustumine, linnades käsitööliste laostumine ning vabade tootjate väljatõrjumine orjatööjõu poolt, mille tulemusena asusid laostunud elemendid otsima uusi elatusvõimalusi sageli väljaspool oma kodumaa piire. Nendega ühinesid mitmesugused seiklejad ja kaubandusettevõtjad, kes juba varemgi olid uute maade ja orjade otsinguil kokku puutunud Musta mere äärsete rahvastega - sküütide ja sarmaatidega. Kreeklased ostsid neilt üles orje, kelleks olid peamiselt sküütide poolt vangivõetud naaberhõimlased. Peale soodsa orjaturu meelitas kreeklasi siia

---

[1] G. Childe, The Dawn of Europaen Civilization, London 1950.

veel kalakaubandus, kuna Must meri oli kalade poolest eriti rikas; samuti soolakaubandus, mis arenes peamiselt Dnepri-Bugi piirkonnas olevate soolajärvede baasil.

See on kreeka kolooniate tekkimise üks külg, mis peamiselt leiab valgustamist kodanlikus ajalookirjanduses. Nõukogude teadlaste töödes on aga käsitlust leidnud ka kolooniate tekkimise teine külg, nimelt Musta mere põhjakalda stepi elanikkonna sotsiaal-majandusliku ajaloo areng. Laialdase uurimistöö tulemusena on näidatud,[1] et kohapealsete põlluharijate-karjakasvatajate rahvaste kultuur oli loonud kõik eeldused siin laialdase viljaekspordi kujunemiseks, samuti laialdaseks kalakaubanduseks kreeklastega. Antud järeldusi on võimaldanud eeskätt kodanlikust uurimistööst erinev nõukogude uurimistöö meetod, mida rakendatakse antiiklinnade väljakaevamistel. Kodanlus pööras peatähelepanu siin hiilgava antiiktsivilisatsiooni uurimisele, kunstiliste mälestusmärkide analüüsimisele. Nõukogude uurijad peavad selle kõrval aga väga tähtsaks ka kohaliku elanikkonna kultuuri ja tootmistasemega seotud muististe: asulate, lihtsate elamute, kalmete jne. uurimist, samuti antiikse ja kohaliku kultuuri vastastikuse mõju jälgimist. Selle tulemusena on nõukogude uurijad, hinnates kreeka kultuuri väljapaistvat osa kohalike hõimude arengus, näidanud ühtlasi kreeklaste nn. "kultuurträägerluse" osa kõrval ka seda, et kreeklased olid kõigepealt kohaliku elanikkonna ekspluataatorid.

VIII - VI saj. e. m. a. arenes Kreeka linnades ulatuslik kolonisaatorlik tegevus. Esimesed ajutised k a u b a n d u s l i k u d f a k t o o r i a d rajati Musta mere põhjarannikul VII saj. e. m. a. Üks neist on välja kaevatud B e r e-

---

[1] С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, М.-Л., 1953.

В. Ф. Гайдукевич, Боспорские города в свете археологических исследований последних двух десятилетий. Археология и история Боспора I, Симферополь, 1952.

В. А. Блаватский, Земледелие в античных государствах северного Причерноморья, М., 1953.

z a n i saarel Dnepri-Bugi limaanil. Berezanis leiti kivielamute, osalt ka saviseintega ehituste jäänuseid, milles esines väga palju kunstipärast joonia stiilis keraamikat, mis pärineb VII. sajandist. Keraamika on valmistatud pottsepakedral, väga täiuslikult põletatud ja kaunilt maalitud kreeka mütoloogilistel teemadel. Hulgaliselt esinevad kalaluude ja soomuste leiud kinnitavad, et Berezani oli kalatööndusliik faktooria. Saarekeselt leitud muistne kohalikule elanikkonnale kuuluv kalmistu näitab, et kreeklased rajasid oma faktooria varem asustatud punkti.

Ulatuslikum kolonisaatorlik liikumine algas VI sajandil e. m. a., mil üksteise järele rajati juba p ü s i v a i d l i n n k o l o o n i a i d Musta mere põhja- ja idakaldale. Sellal kujunes siin orjaturu ja kalakaubanduse kõrvale laialdane viljakaubandus. Kolooniatest suundusid nisuga koormatud laevad viljavaesesse Kreekasse, sama teed rändas ka Musta mere ja Kubani kalarikaste jõgede saak.

Kreeka kolooniad jagunevad vastavalt kreeka hõimude jagunemisele j o o n i a j a d o o r i a kolooniateks. Kolonisaatorliku tegevuse initsiaatoriks VII - VI saj. e. m. a. oli Väike-Aasia joonia linn Mileetos, kuhu koondusid välja rännata soovijad kreeklased. Mileetose initsiatiivil rajati mitmekümneid kolooniaid nii Vahemere kui Musta mere rannikule. Nendest tähtsamaid on Olbia Bugi suudmes, Feodossia Krimmis, Pantikapaion Kertši väina kaldal, Dioskuuria Abhaasia rannikul, Phasis Rioni jõesuudmes jt. Pantikapaion rajas omalt poolt veel rea tütarlinnu, neist väljakaevamisi on teostatud Tanaisis Doni suudmes. Piki nimetatud jõgesid avanes kreeklastel võimalus tungida sügavale sisemaale.

Dooria kultuur koos dooria kolooniatega tungis Musta mere rannikule hiljem, umbes V saj. paiku e. m. a. rajati dooria koloonia Hersonessos Krimmis, praegusest Sevastoopolist 3 km lääne pool.

Kertši väina ääres, mida kreeklased nimetasid Kimmeri Bosporuseks, asetses üks suuremaid kolooniaid - P a n t i k a p a i o n , millest poliitilises sõltuvuses oli terve rida

linnu nagu Fanagooria Tamani poolsaarel jt. Esialgu olid need omaette sõltumatud linnriigid, kuid varsti ühinesid nad linnade liiduks, mis kujunes järk-järgult Bosporuse riigiks. Ühinemine toimus tõenäoliselt vabatahtlikkuse alusel ja peale majanduslike põhjuste oli selle eesmärgiks pakkuda kaitset võitluses kohalike sõjakate hõimude vastu. Bosporuse riik tekkis 480. a. e. m. a., selle pealinnaks sai Pantikapaion. Siin elunes peale kreeklaste ka arvukalt kohalikke elanikke nagu sküüte, sarmaate, meoote jt. Bosporuse orjanduslik aristokraatlik kildkond koosnes samuti mitte ainult kreeklastest, vaid ka kohaliku aadli esindajaist, kes olid üle võtnud kreeka kultuuri ja kombed.

Pantikapaionis, samuti teistes Kertši linnades on teostatud ulatuslikke arheoloogilisi väljakaevamisi nõukogude arheoloogide Blavatski, Gaidukevitši jt. juhtimisel, alates põhiliselt 1945-ndast aastast. Pantikapaionis, mis laiub üksteise kohal kõrguvate astangutena Mithridatese mäe nõlvadel, on välja kaevatud mitu linnakvartalit. Ehituste tasakaalustamiseks mäe nõlvakutel ehitati terrassid, mis kõrgusid üksteise kohal umbes 1,5 - 2 m vahedega. Terrasside laius oli umbes 20 m. Kohati oli väljakaevatud alal hästi säilinud terrassi kandev alusmüür, mis oli laotud suurtest paekiviplokkidest. Terrassid ümbritsesid linna keskel kõrguvat mäetippu, kus asetses a k r o p o l - linna sisekindlus[1]. Kaevati välja ka linnamüüri varemed, üks neist ümbritses kogu linna, teine aga sisekindlust - akropoli. Terrassidel oli säilinud rida jõukaile kodanikele kuulunud elamute jäänuseid, ühiskondlikke hooneid, kuna linna ääreosades paiknesid vaesema kihi ja käsitööliste elamud. Linnas oli olemas veevärk, millest on säilinud savitorustik.

Bosporuse riik, mille pealinnaks oli Pantikapaion, hõlmas suurema osa viljakaist Kubani maadest. Seetõttu saavutasid

---

[1] Akropoliks nimetati muinas-Kreeka linna keskel, kõrgemal kingul, asetsevat tugevasti kindlustatud linnaosa.

Bosporuses orjanduslikud viljamajandid suure võimsuse. Nii on Pantikapaioni arheoloogilistel kaevamistel leitud arvukalt antiikaja v i l j a h o i d l a i d - viljaauke, mis omal ajal süvendati maa sisse tavaliselt 2,25 - 3,25 m sügavuselt. Kohati on need olnud pudelikujulised süvendid, pealt kaetud kiviplaatidega. Vili hoiti neis asetsevais savianumates.

Kohaliku viljakaubanduse ja põllunduse arenguga on tõenäoliselt seotud ka asjaolu, et austatuim jumal Kertšis oli Demetra - viljajumalanna. Pantikapaioni vapiks oli triiton, pool-lind, pool-lõvi, kelle jalgade ümber on põimitud viljapead ja jalge ees kalad. Viimanegi peaks sümboolselt väljendama vilja- ja kalakaubanduse osatähtsust mainitud linnas. Pantikapaionist on hulgaliselt leitud ka m ü n t e , millel samuti kõige sagedamini kujutatakse nisuteri ja kalu. Kreeklasi peetakse üldse rahakäibe juurutajaiks Vanas maailmas. Kõige vanemaid münte tuntakse siiski Lüüdiast V-Aasiast, kus need pärinevad VII sajandist e. m. a. Kuid umbes samal ajal hakatakse münte vermima ka Kreekas ja siitkaudu saavad nad tuntuks peagi kogu Euroopas.

Esimesed mündid tehti väärismetallikangidest, millele anti vastav ümar kuju ja löödi peale riigipitser. VI saj. e.m.a. tunti Kreekas münte juba massiliselt, samal ajal on neid kasutatud ka Pantikapaionis. Esimesed mündid valmistati kullast ja hõbedast ning töödeldi väga täiuslikult ja kunstipäraselt, kasutades kaunistustes tavaliselt kreeka mütoloogilist ainestikku.

Real Pantikapaioni müntidel kujutatakse atra. See näitab, et Bosporuse riigis oli põlluharimistehnika üldiselt antiikaja tasemel. Nii Kreekas kui Roomas oli levinud künnipõllundus. Viimase arengust Bosporuses jutustavad nii Pantikapaioni mündid kui ka arvukad raudsaha ja rauast sirpide leiud Bosporuse asulatest ning samasugused leiud Kubanimaalt.

Vilja jahvatamine toimus algul siingi käsikivil vilja hõõrumise teel, nii nagu see oli kestnud juba aastatuhandeid, alates neoliitikumist kuni antiikajani. Hellenismi ajal toimusid

jahvatamistehnikas siiski muutused: IV - III saj. e. m. a. pärinevad p ö ö r l e v a d k ä s i k i v i d , mis kujutavad endast kahte vastastikku asetatud auguga kiviplaati, mille pöörlemisel telje ümber peenestati viljaterad. Ringiaetava käsikivi kodumaaks peetakse Itaaliat. Siin kasutati jahvatamisel nii orjatööjõudu kui ka veoloomade jõudu suuremate, kangisüsteemil töötavate käsikivide puhul.

Pöörlev auguga käsikivi hakkab ka Bosporuses esinema antiikajal, hulgaliselt pärineb selle leide siin II saj. e. m. a. Selle levik toimus seoses üldise orjandusliku majandussüsteemi arenguga. Vilja jahvatamist käsikivil peeti antiikajal üheks raskemaks orjatööks. Seevastu takistas käsikivide arengu edasist protsessi just orjatöö, kuna viimane oli palju odavam kui ükski muu tehniline täiustus. Nii on kirjalikest allikatest teada vesiveskite rakendamisest Roomas, ent nende levik oli ilmselt piiratud, kuna veejõud oli kallim kui orjatöö; ka arheoloogilises materjalis puuduvad andmed vesiveskite rakendamise kohta.

Bosporuse viljamajandite ja viljakaubanduse areng saavutas kõrgpunkti peamiselt IV - III sajandil. III saj. lõpupoole, eriti aga II saj. e. m. a. muutub majanduslik ja poliitiline olukord selles suhtes Bosporusel vähem soodsaks. Kuningas Ptolemaiose ajal kujuneb Egiptuse viljaeksport tõsiseks konkurendiks Vahemerel Bosporuse viljale. Samal ajal tekib tugev sküütide riik Krimmis, mis muutub ähvardavaks Bosporusele. Kaubandusliku konkurentsi tulemusena Vahemere piirkonnas suureneb Bosporuse majandites veelgi orjatöö ekspluateerimine, millega on seletatav äge orjade ülestõusude laine nii Bosporuses kui ka Vahemeremaades II ja I saj. e. m. a.

Bosporuses aset leidnud sküüdi orjade ülestõus II s. lõpul e. m. a., mis toimus ori Saumakuse juhtimisel, oli suunatud Bosporuse kuninga vastu ning ülestõusu tulemusena vallutati mõneks ajaks Pantikapaion. Orjade ülestõusu surus maha Pontuse kuninga Mithridatese väepealik Diofantes, kelle auks on raiutud marmorkiri kogu vastava sündmustiku ülestähendusega. Viimane leiti väljakaevamistel Hersonessosest ja on oluliseks

Saumakuse ülestõusu ajalooliseks dokumendiks.

Pantikapaionist ja teistest Bosporuse antiikaja linnadest ning asulatest saadud materjalid jutustavad väga kõrgest käsitöö arengust. Esikohal tuleb nimetada siin juveliirkunsti, metallitöötlemist ja keraamikat, eriti kunstipärase keraamika tootmist. Tuleb märkida, et Bosporuse linnade kuldtooted on antiikaja juveliirkunsti parimaiks esindajaiks kogu maailmas. Hinnalisemad eksemplarid neist pärinevad sküüdi kuningate kääbastest ja kreeka aristokraatide suursugustest hauakambritest Kertšis ning Musta mere rannikul.

Juba Karl Marx kriipsutas oma töödes alla antiikkunsti kõrget taset, pidades äärmuslike piiride saavutamist kunsti alal üheks antiikaja põhiliseks iseärasuseks. Marx kirjutab, et antiikühiskonnas "... ei mõeldudki lisaprodukti muuta kapitaliks, igal juhul toimus see nende juures väga väikesel määral. Laialt levinud komme koguda aardeid näitab, kui palju lisaprodukti jäi nende juures kasutamata. Suurem osa lisaproduktist kulutati mittetootlikult, kunstiteostele, religioosse kultuse esemetele, ühiskondlikule tootmisele." Sellega öeldakse, et antiikaja orjanduslikus ühiskonnas kulutati lisaväärtus, mida andis orjatöö, põhiliselt kunstile - kunstiteoste valmistamiseks kui ka nende ostmiseks, kollektsioneerimiseks.

Hinnalisemaist Bosporuse juveliirtooteist paistavad silma ehted, eriti kullast kõrvarõngad, mille külge on kinnitatud mõnikord kümneid miniatuurseid ripatseid ja statuette. Iseäranis toredad, kujutlematu peenusega väljatöötatud eksemplarid neist pärinevad Olbiast. Iseloomulikuks leiuks on ka kuldsed pärjad, mis on moodustatud õlipuu-, tamme-, või loorberilehtedest. Kõik need tooted on töödeldud helleenliku lihtsuse, ent väga peene maitsega.

Sagedasim leid antiiklinnades on keraamika. Eeskätt tuleb nimetada katkendeid suurtest amforatest, milles kanti vett, hoiti vilja, veini ja õli. Ka

kala tühjendati kalalaevadest suurtesse amforatesse. Kreeka keraamika, siinhulgas amforad, on valmistatud pottsepakedral, värvuselt pastellroosa või kollaka tooniga, väga täiuslikult põletatud. Amforad on sihvakad pika kitsa kaelaga nõud, keskelt veidi paksenevad, alt jala juurest ahenevad, kõrgete sangadega. Igapäevases majapidamises kasutatud amforad on lihtsad, kaunistusteta, kuid toredusesemeiks, võidukarikaiks jne. kasutatud amforad on kaunilt maalitud, millest lähemalt allpool.

Peale amforate kasutati igapäevases majapidamises toiduainete säilitamiseks veel suuri tünnikujulisi savinõusid - püfoseid, millesse võib mahtuda pikakasvuline inimene. Legendide järgi olevat kreeka kangelane Diogenes elanudki ühes püfoses. Püfos asetati sageli maasse kaevatud auku, kus ta moodustas vajaliku viljahoidmise panipaiga. Püfosed on kaetud tavaliselt kaanega, mis on varustatud väikese sangakesega.

Erilise kunstilise täiusega on töödeldud kreeka m a a l i t u d k e r a a m i k a . Selle esindajaiks on väga mitmesugused eriotstarbelised ja erineva kujuga nõud. Nimetatagu neist ainult mõningaid. Laialt on kasutamisel vee- ja veinisegamisnõud, laia avara suuga ja kahe sangaga k r a t e e r i d ; vee kandmise nõu g ü d r i a on varustatud kolme sangaga, kaks väikest horisontaalsed, üks aga suurem vertikaalne, mis on abiks vee valamisel. P e l i k e on kujult väga sarnane amforale, ainult alt veidi laiem; leküthos - väga kitsa avaga ja sangakesega väike kannuke, oli kasutusel tavaliselt matusetalituste puhul. Jooginõudest nimetagem k a n t h a r o s t - viinajumal Dionysose peekrit, kõrgel jalal asetsevat sangaga pokaali. Kõige väiksem nõu, mida tavaliselt riputati seinale, on kõrge jalaga kaunilt maalitud k ü l i k s . Laialt kasutusel olid ka joomasarved ehk r h ü t o n i d .

Maalitud keraamikat põletati kaks korda, üks kord enne ja teine kord peale maalimist. Maalimiseks kasutati musta mati läikega lakki, mis on väga vastupidav, säilides kaunina ka peale aastasadu maa sees viibimist. Uurijate arvates oli see

TARTU ÜLIKOOLI

valmistatud teatavast laavamassist.

Maalitud nõud jagunevad kahte perioodi. VI saj. e. m.a. valitsevad nn. m u s t a f i g u u r s e d n õ u d , kus loomulikule punakasroosale pinnale maalitakse figuurid-siluetid musta lakiga. Maalidel kasutati mitmesuguseid mütoloogilisi või olustikulise sisuga stseene, sageli väga keerukaid kompositsioone, mõnikord aga ka meanderornamenti, malelaua mustrit jne.

V - IV sajandil levisid p u n a s e f i g u u r s e d v a a s i d . Neil on, vastupidi, maalingu foon kaetud musta lakiga, figuurid aga on jäetud loomulikku punakat savi värvi ning nende kontuurid on kujundatud musta lakiga. Punasefiguursed vaasid pakuvad eriti hinnalisi kreeka graafika näidiseid. See ajajärk on üldse kreeka kultuuri ja kunsti õitsenguperiood. Kujundid maalidel on väga realistlikud, tehtud peene liikumise ja graatsia tundmisega, iseäranis armastatud on mitmesuguste pidustuste stseenide kujutamine, jalutuskäigud, hobuste võiduajamised, kümblemine vannis jne.

IV saj. e. m. a. ilmusid punasefiguursete nõude kõrval kasutusele polükromaatilised keraamikatooted, aga ka mitmevärvilised klaasnõud. Värvidest kasutati maalidel nüüd punast, valget, kulda, musta, rohelist ja sinist.

Antiiklinnade kaevamistel leitud k l a a s n õ u d , samuti teatavad klaashelmed on Egiptuse päritoluga, imporditud sealseist käsitöökeskustest. Klaas on leiutatud Egiptuses ja oli laialt kasutusel juba pronksiajal. Antiiklinnade vahendusel on tähendatud klaastooted levinud ka kaugemale Ida- ja Põhja-Euroopasse.

Peale selle on Bosporuse linnade tootmises eriline koht olnud ka metallnõude valmistamisel. Eriti tuntud neist on hõbe, kuld ja elektronvaasid, mis kaunistati sissepressitud reljeefsete ornamantidega tagumis- ja graveerimistehnikas. Nende näidiseid mäletame sküütide kultuurist.

Kreeka antiikkunsti üheks omapärasemaks näiteks on terrakotad - väikesed s a v i s t s t a t u e t i d , mille

keskmine läbimõõt on 15 - 20 cm. Neil kujutatakse õrnades värvitoonides kübarais naisi, kreeka soenguid, teatrimaske, näitlejaid; sageli esineb ka laste, meeste, noorte naiste figuure, jumala kujutusi jm. Hulgaliselt on leitud neid Pantikapaioni, Olbia, Hersonessose jt. linnade territooriumilt.

Figuraalsete kunstitoodete hulgas tuleks nimetada veel omapäraseid sfinksi, Alfrodite büsti ja sireeni kujutavaid nõusid, mis leiti ühe rikka naise matuse juurest Panagoorias. Nõud on mitmevärvilised, näiteks vaas-sfinks on lõvi kehaga, naise pea ja kätega, väga kauni noore näoga, siniste silmadega ja kuldsete lokkidega, mida raamib punane peaehe selle külge kinnitatud kollastest õitest pärjaga. Nõud on antiikaja värvilise skulptuuri parimaiks näiteiks ja arvatavasti pärinevad Ateenast.

Pantikapaioni, samuti teiste antiiklinnade arheoloogilise leiumaterjali hulgas kajastub ilmekalt ka k e h a k u l t u u r i a r e n g. Antiik-kreeka sport arenes üle tuhandeaastase kestusega, alates VIII saj. paiku e. m. a., saavutades õitsengu IV saj. e. m. a. kuni II saj. m. a. j. ning taandudes umbes IV sajandil m. a. j. Seejuures on teada, et kreeka sportlased saavutasid kõrgeid rekordeid, mille tunnistajaks on mitmed spordivõistlusi kajastavad raidkujud ja sportlastele autasuks väljajagatud v õ i d u k a r i k a d. Eriti tuntud on Ateenas sportlastele väljajagatud karikad - amforad, mis on kaetud kunstipäraste maalingutega sportlaste elust. Näit. rusikavõistleja sai autasuks karika, millel kujutati rusikavõistlust, kiirjooksja aga vastavalt jooksustseeniga amfora jne. Karika teisel küljel kujutati Ateena jumalannat, kellele olid pühendatud spordimängud. Selliseid karikaid on leitud ka Bosporuse linnade kaevamistel, eriti Pantikapaionist. Spordimängudel võitjaiks tulnute nimed kanti tavaliselt marmortahvlile. Sagedased on ka mitmesuguste sportlastele kuuluvate esemete, nagu s t r i g i l i s t e , a r ü b a l l o s t e jne. leiud. Strigilis on rauast või pronksist küsimärgitaoline riist, millega peale gümnastikat ja võistlusi

eemaldati keha kattev õli ja keha külge kleepunud tolm. Sama riistaga teostati ka keha massaaži. Arüballos oli aga väike atleedi varustuse hulka kuuluv kerakujuline kõrvakesega savinõu, milles hoiti oliiviõli keha võidmiseks. Nõukest, millel oli ahtake suuava, kanti rihmaga kaelas.

Pantikapaioni väljakaevamistel leiti üks sportlasele kuuluv hauakamber, mille seinad olid kaetud huvitavate värviliste maalidega. Võlvitud lae all aga asetses friis, millel kujutati naela otsa riputatuna sportlaste varustust, näit. strigilist, arüballost, loorberipärgi. Hauas esineva matuse juurest leiti panustena samasuguseid esemeid.

K r e e k l a s t e k a l m e d on tavaliselt ilma kääpata maa-alused matused, kus surnud on maetud siruli asendis. Matustele on muu hulgas kaasa pandud ka münt, millega legendi kohaselt surnu pidi lõivu maksma Haronile, kes viis ta üle hauataguse jõe. Antiiklinnade läheduses esineb aga sageli kaugele steppi ulatuvate ahelikena kääpaid, kuhu on enamalt jaolt maetud mittekreeka päritoluga kohalikud linnaelanikud. Kreeka aristokraadid matsid oma surnud suursugustesse monumentaalsetesse hauakambritesse, millele maa peale kuhjati mõnikord veel kõrge kääbas. Niisugused on näit. IV - III saj. e. m. a. kuuluvad hauakambrid Pantikapaioni ja Fanagooria lähistel jm. Mitmel puhul on leitud rikkaid kreeka matuseid ka maa-alusest hauast, mille maapealse tähisena esinevad kivist hauaplaadid steeled sisseraiutud pealkirjadega ning omapäraste skulptuursete kaunistustega.

B o s p o r u s e h a u a k a m b r i d on suurepärasteks arhitektuuri näidisteks. Tavaliselt koosnevad need ühest või kahest kambrist, kuhu viis pikem koridor dromos, nagu mäletame samasugust ehitust ka sküüdi kuningate kurgaanides. Kreeklaste hauakambrid püstitati suurtest tahutud kiviplaatidest, enamasti kasutati selleks kohalikku paekivi. Laed, mille ehitamiseks kasutati samasuguseid suuri kandilisi kiviplokke, kujundati astanguliselt võlvjatena. Viimane võte mõjub eriti suursuguselt rikaste hauakambrite puhul, mille ehitamiseks kasutati marmorit. Selle parimaks näiteks on Kertšist

väljakaevatud Bosporuse valitseja hauakamber. Selle sisemus oli suurelt osalt röövitud, nii nagu II saj. e. m. a. mitmetes teisteski Kertši hauakambrites, kuna neis esinev kuldesemete rohkus on põhjustanud siin korduvaid kullaotsijate rüüsteid. Kuninga hauakambri siseehitus oli säilinud tervikuna. Maapealse grandioosse kurgaani kõrgus on 17 m, selle all on valgest marmorist kamber astanguliselt võlvitud laega, kambrisse viib 36 m pikkune dromos. Silma paistab siin eriti range ehituse proportsioonide ühtsus ja väga peen töötlemistehnika.

Mitmete hauakambrite siseseinad on kaetud rikkalike seinamaalidega, mistõttu nende väljakaevamised nõukogude arheoloogide poolt on suure tähtsusega ka kreeka antiikaja dekoratiivmaali uurimisel.

Hinnaliste seinamaalidega hauakambrid pärinevad samuti IV sajandist e. m. a. Tamani poolsaarel Kubani lahe ääres kaevati välja eespool kirjeldatud ehitusega kivist hauakamber. Kiviplaadil, mis moodustab hauakupli (lae), on värvidega kujutatud suur jumalanna Demetra pea. Otsustades rõivaste ja kuldehete järgi, mille ilustusmotiivid kujutavad viljajumalanna auks korraldatud lõikuspidu, arvavad uurijad selle hauakambri kuuluvat Demetra naispreestrile. Eriti omapärased on siit leitud kullast tantsijate kujukesed. Teine kaunite seinamaalidega hauakamber oli raiutud Mithridatese mäe nõlva Kertšis, pärinedes II sajandist e. m. a. Maalidel kujutatakse kääbusinimeste pügmeede lahingut kurgedega.

Peale nimetatu pakuvad ülalmainitud rikkaile kuuluvad hauakambrid huvitavat materjali puutöötlemise, eriti antiikaja puulõikekunsti alalt, kuna neis on maetud enamikus puust sarkofaagidesse, mis ilustati ornamentidega puulõiketehnikas. Nende kõrval on avastatud ka suursugused marmorsarkofaagid.[1]

Peale Pantikapaioni on Kertši antiiklinnadest teostatud veel arheoloogilisi väljakaevamisi kahes väiksemas linnakeses -

---

[1] Vt. kalmete kohta veel Д. Б. Шелов, Античный мир в северном Причерноморье, М., 1956, lk. 112 - 120.

Tiritakas ja Mirmekis, mis on rajatud samuti umbes VI saj. keskpaiku e. m. a.[1]

M i r m e k i asetseb Pantikapaioni lähedal, Kertši lahe põhjakaldal, olles omal ajal Pantikapaioni sadamaks, ühtlasi aga Bosporuse suurimaks viinamarjatöötlemise keskuseks. Sipelga kujutus Mirmeki müntidel on vastavuses linna nimega. Mirmekis tegeldi kalakaubandusega, karjakasvatusega, kuid peamine, mida kajastavad arheoloogilised materjalid, oli viinamarjadest veini valmistamine. Kaevamistel tulid päevavalgele mitmed viinamarjatöötlemistöökoja jäänused, nendega koos elu- ja majapidamisruumid, mis moodustasid ühe orjandusliku majapidamiskompleksi. Elamutes oli säilinud toredate seinamaalide osi, terrakottastatuette, kreekapärast keraamikat; veinitöökodades leiti tsementeeritud alused mahla väljapressimiseks ning tsisternid mahla säilitamiseks. Uurijate arvates kajastavad sellised majapidamised tootmist laiale turule.

Samasugused viinamarjatöötlemistöökodade jäänused avastati ka T i r i t a k a s , mis asetseb veidi lõuna pool Pantikapaionit. Veelgi suurema tähtsusega oli siin aga veini valmistamise kõrval kalatöötlemine. Nii leiti linna lõuna- ja idaosas mitmete veinivalmistamistöökodade ja arvukate kalasoolamis-tsisternide jäänused. Viimased kujutavad endast maasse süvendatud kiviga ja tsemendiga vooderdatud ristkülikukujulise põhiplaaniga reservuaare. Siia koondus kogu Doni, Kubani ja Musta mere kala, mis sissesoolatult ja laaditult püfostesse ning amforatesse hiljem eksporditi Bosporuselt Vahemere linnadesse. Vein kulus kohapeal nii kreeklaste kui sküütide, sarmaatide, meootide jt. tarbimiseks.

Tiritakast umbes 6 km lõuna pool, Gerojevka küla juures mererannikul asetseb N ü m f e i a . Nümfeia sadam oli tähtsaks kaubanduslikuks punktiks. Kaevamistel paistsid muu hulgas silma siin otse rannikule kaljude jalamile ehitatud Demetra pühamu varemed. Säilinud oli suur osa templi seintest ja

---

[1] Uuemaid andmeid viimaste kohta vt. A. Л. Монгайт, Археология в СССР, М., 1955.

altar, millele toodi omal ajal ohvriandeid. Viimastest leiti hulgaliselt terrakottastatuette, mis kujutavad Demetrat, veekandjaid tütarlapsi ning mitmesuguseid kultuslikke tantsustseene.

Samasuguseid huvitavaid andmeid on ka teistest kreeka linnkolooniatest, nagu Tanaisist Doni ääres, Hersonossosest Krimmis, Olbiast Bugi ääres jt., mille väljakaevamised on eriti ulatuslikuks kujunenud nõukogude perioodil. H e r s o n e s s o s , Krimmi läänepoolse üks suuremaid linnu kuni keskajani, on ümbritsetud nagu Pantikapaion jt. võimsa kindlusemüüriga, milles on jälgitavad kolm ehitusjärku: esimene pärineb kreeka, teine rooma ja kolmas bütsantsi perioodist, mis hästi iseloomustavad Hersonessose ajalugu. Linn rajati a. 421 sõjakate tauride maale, kelle vastupanu sundiski linna tugevasti kindlustama. Müüride paksus ulatub kuni 3,8 m, fortifikatsiooni ümbermõõt 3,5 km. Linn on ehitatud kreeka stiilis, rangelt geomeetrilise põhiplaani alusel nagu teisedki antiiklinnad V-IV saj. e. m. a. Osa tema tänavaist on restaureeritud. Samuti on välja kaevatud suur osa linna kvartaleist mitmesuguste elamute, majapidamis- ja käsitöökodade jäänustega. Elamutes on säilinud savitorustikku veevärgi seadeldistest. Suurt huvi pakkusid II sajandist e. m. a. pärineva, ühe elamu juurde kuuluva sauna varemed, millest oli säilinud värvilistest merekivikestest mosaiikpõrand. Põranda keskosas kujutatakse mosaiigis kaht kümbluseks valmistuvat naist, nende vahel asetseb veekann; kujud on antud suure liikuvuse ja graatsiaga.

Hersonessose m a j a n d u s e l u kajastub väga mitmesugustes arheoloogilistes mälestusmärkides. Hersonessos on olnud tähtis vilja väljaveo keskus, millest jutustavad siit leitud marmorkirjad. Selle kõrval on väga tähtsal kohal olnud veinivalmistamine ja kalakaubandus. Linna põhjapoolseis kvartaleis on säilinud viinamarjatöötlemistöökodade, samuti kalasoolamis-tsisternide jäänused nagu leiti Tiritakas ja Mirmekis.

Hersonessoses kaevati välja ka töökoja jäänused keraamika-

põletamisahjudega. Samas oli hulgaliselt säilinud valmistooteina amforaid, musta lakiga maalitud keraamikat ning terrakottastatuette. Uurijate arvates töötas ühes töökojas umbes 15 orja. Siit saadi taarat nii veini kui kalade transportimiseks.

Kalasoolamis-tsisterni olid raiutud kaljusse ja vooderdatud paekivi kattega, nende sügavus ulatus kohati üle 3 m, maht aga kuni 60 m^3. Tsisternide läheduses asetsesid samuti hoiuruumid püfostega, milles mõnikord oli säilinud veel kalade jäänuseid.

Hersonessose ümbruses ja kogu Herakleia (Krimmi) poolsaare ulatuses laiusid viinamarjaistandused. Neist on säilinud veel praegugi põldude vahepeenrad kivitaradega ning üle paarikümne kreeka viinamarjaistandike majapidamise jäänuse, mis omal ajal olid ümbritsetud tugevaist kivimüüridest ja kaitsetornidest. Nende majapidamiste territooriumilt leiti raudnuge viinamarjaistikute puhastamiseks, mahlapresside osi, raudsahku ja raudsirpe. Kaevamisandmete kohaselt on neis majapidamistes töötanud üle 4000 orja.

Epigraafilised mälestusmärgid, mida on leitud Hersonessosest kuni 15, jutustavad linna elavast kaubavahetusest Kreeka, Väike-Aasia jt. linnadega. Üks neist marmorkirjadest, mis pärineb IV-III sajandist, kujutab üht väljapaistvamat epigraafilist mälestusmärki kogu NSV Liidus. See on tuntud hersoneslaste vandetõotus, milles kajastub kujukalt ka Hersonessose poliitiline kord. Raidkirjast nähtub, et iga linnaelanik pidi andma vande Zeusile, Maale, Päikesele, Hersonessose Jumalannale, mitte reetma Hersonessost "... imelist sadamat...", hoidma linna au, mitte rikkuma d e m o k r a a t i a t (termin "demokraatia" esineb tekstis); kohustused olid ette nähtud isegi linna valitsusametnikele - demiurgidele, valitseva nõukogu liikmeile, kellelt nõuti ausat ja ustavat rahva teenimist. Vilja väljavedu ja vilja müük võisid toimuda ainult Hersonessose kaudu. Tõotus lõppes needusega vande murdjaile "... ja ärgu kandku mulle vilja ei maa ega meri ning naine ärgu sünnitagu mulle terveid ja tugevaid lapsi."

Hersonessosest on leitud ka hulk kalmeid ja hauakambreid, mis peegeldavad sügavat kihinemist linna elanikkonnas. Toredate hauakambrite kõrval, mis paistavad silma kulla küllusega, juveelide ning suursuguste sarkofaagidega, esinevad lihtsad väikesed maa-alused matused, millel puuduvad üldse panused.

O l b i a huvitab meid eeskätt rikkaliku väljakaevamismaterjaliga kreeka elamute kohta. Linn ise oli kolmnurkse põhiplaaniga, rajatud Bugi suudme paremale kaldale juba VI saj. algupoolel e. m. a. Olbiat ümbritses samuti võimas kuni 4 m paksune kivimüür, mis on laotud kuivmüürina suurtest paekiviplokkidest. Linna keskel kõrgus akropol, mille ümber koondus alamlinn mitmesuguste ühiskondlike hoonete, elamute, tootmis- ja majapidamisruumidega. Eriti huvitav oli linna kirdeosa, kus kaevati lahti nii rikkaile linnakodanikele kui vaestele kuuluvaid elumajasid ja majapidamishoonete jäänuseid. Esimesed neist koosnesid arvukaist tubadest ja sammassaalist, mis ümbritsesid kivisillutisega kaetud avarat kandilist hoovi. Samas ümber hoovi asetsesid ka majapidamisruumid, keldrid jne. Mõnikord kuulus elamukompleksi juurde veel lahtine sammastega galerii, mis avanes hoovi poole. Elamud püstitati enamikus tahutud paekiviplaatidest, kuna katusekivideks kasutati põletatud tellist. Rikaste elamud asetsevad tavaliselt linna keskseis, sirgete tänavate ääres. Olbia peatänaval, laiusega 10 m, oli ette nähtud kahepoolne liiklus.

Ülemlinnaosas avastati avar linnaväljak - agoraa, endine rahvakoosolekute pidamise koht. Selle ääres asetses rida ühiskondlikke, tõenäoliselt kultusega seotud hooneid, millest jutustavad sealt leitud marmorplaadid, statuetid, dekoratiivsed vaasid jm. Siin oli olnud ka rida kaubapalateid, poode, millest säilinud oli vaid alumine, põrandaalune osa, kust leiti üle 700 mündi ja muu eseme. Olbia akropolist leiti veel 15 raidkirja mitmesuguse olustikulise sisuga, samuti huvitava arhitektuurilise mälestusmärgina monumentaalne kivialtar.

Kogu see kõrge antiikkultuur, mille üksikuid näidiseid oleme eespool kirjeldanud, kujutab endast helleenide ja koha-

like mittekreeka päritoluga - "barbarite" kultuuri vastastikust sümbioosi. Antiikaja hiilgavad kultuurisaavutused põhinevad seega suurel määral just kohaliku elanikkonna kui orjatööjõu halastamatul ekspluateerimisel. Üldkokkuvõttes oli antiiklinnade ligi 1000-aastasel eksisteerimisel Musta mere ääres siiski suur tähtsus meie maa kultuuri ning kogu ajaloolise arengu seisukohalt.

2. Rooma kolonisatsioon.

Meie ajaarvamise esimesed sajandid olid Lõuna- ja Kagu-Euroopas orjandusliku Rooma impeeriumi grandioossete võitluste ajajärguks arvukate barbaarsete hõimude ja hõimuliitudega. See võitlus toimus algava orjandusliku kriisi tingimustes ja lõppes kogu orjandusliku ühiskonna kokkuvarisemisega. Esimestel sajanditel, mil Rooma võimsus oli oma hiilgetipul, tungisid Rooma leegionid mitte ainult põhja suunas, vaid, püüdes kaitsta oma seniseid valdusi Doonau ääres, alistasid järjest kaugemaid alasid ka ida ja kagu pool. Peale Vahemere alade vallutamist jõudsid roomlased välja Musta mere lõunarannikule. Umbes I saj. paiku e. m. a. hakkasid nad järjest sagedamini pretendeerima Bosporuse troonile, pidades sellel eesmärgil arvukaid sõdu. Selle tulemusena saavutas Rooma esialgu teatava majandusliku ülemvõimu Musta mere põhjakalda linnades ning üks esimesi, kus roomlased kanda kinnitasid, oli kreeka linn Olbia.

Antiiklinnade järkjärguline allumine Rooma ülemvõimule on arheoloogiliselt hästi jälgitav mündileidudes. Caesari ajast alates keelati antiiklinnade kohalikel valitsejatel hõbemüntide vermimine. Käibele tuli ainult rooma hõbe. Kuld- ja pronksmünte võidi siiski vermida ka kohapeal, ent nüüdsest alates leiame Bosporuse müntidel järjekindlalt ühel küljel kohaliku valitseja, teisel aga Rooma imperaatori portree. Viimane annab tunnistust teatavast vasallsõltuvusest Roomast. Sõltuvus Roomast kajastub ka mitmel muul alal, näiteks antiiklinnadest leitud raidkirjades kohtame Bosporuse valitseja tiitli

ees väljendit, nagu "roomlaste ja Caesari sõber", mis samuti väljendab, ehkki küll välist, Rooma austamist.

Kuna Bosporuse valitsejad püüdsid alatasa vabaneda rooma mõju alt, siis juba I saj. m. a. j. ilmusid Musta mere põhjakaldale esimesed Rooma leegionid, Rooma imperaatorite võimu tugi. Peale Krimmi poolsaare okupeerimist paigutati Rooma garnisonid alaliseks Hersonessosesse, Pantikapaioni, Olbiasse jm. Rooma eskaader valvas alaliselt Hersonessose sadamas. Üldse kujunes Hersonessosest siinne rooma provintsiaalkeskus. Ent sõltuvus Roomast oli enamalt jaolt siiski nominaalne ja Bosporuse valitsejad säilitasid oma võimu, kuigi I-IV sajandini omandasid nad lisaks oma pärisnimele veel rooma caesari nime. Näit. Bosporuse kuningas Aspurg (I saj. alguses m. a. j.) nimetas ennast Tiberius Julius Aspurg jne.

Milliseid m a j a n d u s l i k k e j a t e h n i l i s i uuendusi toimus seoses Rooma kolonisatsiooniga antiiklinnades? Nagu näitavad arheoloogilised materjalid, jätkus siin endiselt põllumajanduse, s. o. viljakasvatuse ja -kaubanduse areng, eriti hoogustus vilja väljavedu Väike-Aasia ranniku linnadesse. Kalakaubanduse erikaal tõusis eriti I-II saj. ning sellest ajast pärinevadki näiteks Tiritaka enamik kalasoolamis-tsisterne ning suured mitmekümne kuupmeetrilise mahuga tsisternid Hersonessoses. Suure tähtsusega olid endiselt viinamarjaistandused ja veinivalmistamine. Viinamarjatöötlemise alal võeti rooma perioodil kasutusele mahlapressid, mis olid tuntud samal ajal ka Roomas. Nii on Tiritaka, Mirmeki ja samuti Hersonessose väljakaevamistel leitud rooma perioodi kihtidest mahlapresside jäänused koos tsementeeritud alustega, millesse olid süvendatud mahla äravoolu kanalid. Mahlapresside juures oli säilinud tavaliselt suuri, kuni 5000-liitrise mahuga reservuaare, kuhu voolas mööda kanaleid viinamarjamahl. Sealt omakorda tõsteti mahl püfostesse või amforatesse. Näiteks Hersonessoses leiti veinitöökoja läheduses terve ladu, n. ö. veinikelder, kus oli maasse süvendatud üle 10 augu suurte püfostega.

Ent veini kohalikust toodangust ei jätkunud siiski kõigi

tarvete rahuldamiseks ning antiiklinnadesse sisseveetavate kaupade hulgas (oliiviõli, klaasnõud, metall jne.) oli tähtsal kohal endiselt vein.

Musta mere äärsetes linnades saab populaarseks kõnesoleval ajajärgul ka a k n a k l a a s , mida veeti sisse Itaaliast, kus see umbes I saj. m. a. j. leiutati. Hersonessose, Pantikapaioni jt. antiiklinnade väljakaevamistel on leitud rooma aknaklaasi, mis on paksem kaasaegsest aknaklaasist.

Antiiklinnade rooma perioodi materiaalses kultuuris esineb rida uusi jooni võrreldes hellenistliku kultuuriga. Nii oli I-III sajandi kultuurkihtides iseloomulik uut tüüpi, nn. p u n a s e l a k i l i n e k e r a a m i k a . Viimase hulka kuuluvad peamiselt lauanõud, mitmesugused kausid, liuad, tassid ja kannud, kuna muus majapidamises, toiduainete säilitamiseks jne. kasutati endiselt amforaid, püfoseid. Nii nagu kreeka klassiline keraamika kaunistati musta lakiga, on rooma perioodil nõud kaetud üleni punase lakiga, kusjuures erinevus kreeka keraamikast seisneb ornamendis. Punaselakilistel nõudel on kaunistuseks reljeefne ornament, reljeefis kujutati peamiselt lilli, lehti, õie- ja marjakobaraid. Rooma tüüpi nõudel esineb tavaliselt põhja all või sangal meistrimärk, milles mõnikord võib leida isegi kaks nime: üks kuulub orjalepottsepale ja teine töökoja omanikule. Pantikapaioni ja Fanagooria rooma perioodi kihtidest leiti võrdlemisi hästi säilinud pottsepaahjud, kus valmistati massiliselt punaselakilist keraamikat. See näitab, et osaliselt tehti seda ka kohapeal, kuna enamik, kahtlemata, veeti sisse Rooma linnadest, eriti aga V-Aasiast Pergamosest, kus oli üks selle keraamika suuremaid tootmiskeskusi.

Peale keraamika on rooma kihtides sagedased k l a a s n õ u d , paksust pool-läbipaistvast rohekast klaasist pudelid, vaasid, tualett-tarbed jm.; klaasnõud on sageli väga kaunilt ja värvirikkalt emailvärviga maalitud.

Rooma perioodi väljakaevamised on toonud päevavalgele samuti nagu varasemal hellenismi perioodilgi hulgaliselt mitmesugust spordi arengut kajastavat leiumaterjali: strigiliseid,

arüballosi, marmorkirju teadetega spordivõistluste korraldamisest ja raidkirju autasustatud sportlaste nimedega. Nii on rooma perioodil korraldatud eriti jooksuvõistlusi, nii lühikui pikamaa distantsil, käsitsivõistlusi, odaheitmist, poeetide ja muusikute võistlusi jne.

Andmeid on ka teaduse ja kirjanduse arengust, mis kajastub mitmete raidkirjade tekstides. Nende hulgas väärib tähelepanu Pantikapaionis elanud suure antiikkirjaniku Zenoni poja Stratonicuse hauaplaat ja selle pealkiri, mis on kirjutatud heksameetrilistes värssides. Viimases ülistatakse Stratonicust tema tarkuse ja tema poolt kirjutatud raamatute eest, mis meieni siiski pole säilinud.

Kirjutusmaterjalina kasutati tollal papüürust ja pärgamenti. Esimene veeti sisse Egiptusest, kus teda valmistati Niiluse taime papüürus-lõikheina tüvekihtidest. Papüürus on paberitaoline, kollaka värvusega, sellele kirjutati punase või musta värviga peene roosulega, hiljem ka tindiga. Pärgamenti aga valmistati koduloomа nahast erilise parkimisviisi abil, mis leiutati või vähemalt täiustati V-Aasias Pergamose linnas. Sellest tuleneb ka pärgamentpaberi nimetus. Roomas kasutati tollal nii pärgamendirulle kui ka pärgamendist valmistatud kaasaegse raamatu kujuliselt kokkuõmmeldud köiteid.

Igapäevases elus, majapidamises jne. kasutati ülalnimetatud kirjutusmaterjali kõrval veel puuplaate, mis kaeti vahaga. Vahatatud tahvlile kirjutati erilise riistaga, metallist või luust teravikuga, mida nimetati stiluseks. Stiluse üks ots oli terav, teine aga labida- või kerakujuline, millega vajaduse korral hõõruti kirjutatu. Stiluse nimetusega seoses on tekkinud ka mõiste "stiil", mis juba tollal tähendas kirjanduslikku esitusviisi, umbes nagu nüüdki kõneldakse, et töö on kirjutatud "võitleva sulega" või hea sulega". Tänapäeval on muidugi stiili mõiste palju laiem ja sügavam, tähendades mitte ainult kirjanduslikku väljenduslaadi, vaid ka mitmesuguste kunstide kujutus- ja väljendusviise.

Kirjutusvahenditega seoses võiksime märkida ka, et

s i r k e l võeti laiemalt kasutusele rooma perioodil, kuigi see oli kaugelt tuntud juba Mesopotaamias, samuti Kreekas. Roomas on teda, arvatavasti, mõnevõrra täiustatud. Sirkliga tehtud mitmesuguseid ringmustreid esineb real rooma perioodist pärit hauaplaatidel.

K a l m e e h i t u s e d on rooma perioodil endiselt väga mitmesugused. Peale lihtsate maa-aluste haudade maeti surnuid sageli kaljusse raiutud või savisse uuristatud mitmeisilistesse hauakambritesse, kuhu asetati puust sarkofaagid. Jätkus ka mausoleumitaoliste hauakambrite ehitamine, kõrge poolsilinderja võlvitud laega, mille kohale mõnikord kuhjati kõrge kääbas nii nagu varasemalgi perioodil. Reas hauakambreis Bosporusel I-II sajandist on säilinud kauneid seinamaale, enamasti just ornamentaalsete geomeetriliste või lillmotiividega. Veelgi huvitavamad on mütoloogilise ja eriti elu-olustikulise süžeega maalid, kus kujutatakse ratsanikke kohalikes rändhõimude rõivastes, viltjurtasid, loomakarju jne., mis näitab, et antiiklinnadesse oli asunud sellal järjest enam kohalikke elanikke ning et rooma perioodi kultuur siin paljus kannab nn. barbaarse kultuuri elemente. Eriti kajastub viimane nähtus I-II saj. terrakottastatuettides, bareljeefide kujutustes ning marmorskulptuurides, kus esineb järjest sagedamini sõjamehe kujutust, kohalikke relvatüüpe; erinevalt hellenistlikest terrakottafiguuridest aga esineb neis barbaarset stiili teatavate individuaalsete detailide allakriipsutamises, nagu suured jalad või käed, terav nina, habeme või vurrudega mees, istuvad naisekujud, kitsaõlaline figuur jne., mis erinevad teataval määral idealiseeritud kreeka-rooma portreedest.

Matmiskombe toredus, aga ka kulla küllus matustes on ühtviisi iseloomulikud nii kreeka kui ka rooma perioodil. Selle poolest paistavad silma mitmed kuningate hauakambrid Pantikapaionis ja Olbias. Näit. leiti kuningas Reskuporides III-nda hauakamber III sajandist jt., kus massiivsed kuldmaskid jäljendavad detailideni kuninga näojooni. Kuningale maeti kaasa ka kullast pärg tamme, õlipuu jne. lehtedest, kusjuures pär-

ja keskosas asetses münti kujutav naastuke. Haudadest leitud kuldtooteist moodustavad enamiku kõrvarõngad, käevõrud, medaljonid, mööga käepidemed jne., mis sageli on ilustatud sarmaadi kunstile omases nn. polükromaatilises stiilis,s.t. kuld- või hõbeeseme pinnale joodetud vääriskividega. Ka selles kajastub Musta mere steppide kohalik maitse.

Matuseinventaris leidub ka rooma leegionide relvastust. Kohalike sarmaadi tüüpi pikkade mõõkade kõrval, mida kasutati peamiselt rooma ratsaväes, esineb rooma tüüpi lühike mõõk. Viimane oli umbes poole meetri pikkune, hästi läikiva ja laia teraga, mida kasutati peamiselt kolonnide käsitsivõitluses. Teiseks leegionäride põhirelvaks oli omapärane, üle meetri pikkuse teraga metalloda. Rooma leegionide embleemiks oli kotkas. Rooma sõdurid kandsid soomusrüüd, mida valmistati kas rõnga- või soomusekujulistest plaatidest. Nende ratsasõdurite poolt on maha jäetud ka kannused, mis arvatakse olevat leiutatud juba I aastatuhande keskpaiku e. m. a. Gallias. Tõenäoliselt on roomlaste vahendusel laiemalt levinud ka hobuste rautamine, kuna varemini on kasutatud hobuste kapjade kaitseks nende külge seotud niinematte, nagu on andmeid Egiptusest. Roomas aga võeti kasutusele nii rauast kui ka hõbedast kaitsed, mis kapjade külge kinnitati naeltega.

L i n n a e h i t u s t e s on rooma perioodil pilt tagasihoidlikum kui hellenismi ajajärgul, eriti suursuguste aristokraatide ehituste osas, kuigi on andmeid ka rea suuremate templite püstitamise kohta, näit. Olbias, Panagoorias jm. Ehitustehnika täienes lubjamördi kasutuselevõtmisega ning põletatud telliste senisest ulatuslikuma kasutamisega.

Rooma garnisonide laagerlinnana on tuntuim seni Jalta lähedal Ai-Todori neemel arheoloogilistel kaevamistel päevavalgele toodud H a r a k s i a s u l a . Viimane oli rajatud juba eelrooma perioodil kohalike hõimude - sõjakate tauride kindlusena. Roomlaste ilmumisel Krimmi poolsaarele aga vallutati peagi see mereranniku piirkond ning taurid tõrjuti siit välja. Roomlased kindlustasid linnamüüre veelgi, ümbritsedes linna uue kindlusemüüriga. Haraksis oli säilinud rida ki-

vist ja tellistest ehitatud hoonete jäänuseid, samuti veevärk keraamikatorustiku näol. Samas puhastati välja suur veebassein, mis, otsustades säilinud raidkirjade järgi, oli pühendatud nümfidele. Basseini põhja kattis mosaiikpõrand.

Väga tähtsaks ehituseks Haraksis, nagu Rooma linnades kõikjal, oli s a u n . Saunad-termosed ei olnud siin mitte ainult hügieenilised ettevõtted, kuigi on teada, et roomlastel oli kombeks igapäevane pesemine. Saunad olid ühtlasi teatavaiks klubideks, kuhu koguneti ühiskondlikke asju ajama, spordiga tegelema jne. Mõnikord asetses niisuguse sauna juures isegi spordisaal ja raamatukogu. Kuna Haraks oli väike asula, siis oli ka saun oma mõõtmete poolest võrdlemisi tagasihoidlik. Ent siingi olid eraldi ruumid vannide jaoks, kus sai kasutada külma ja sooja vett, samas olid soojad aurutamisruumid, eesruumid, riietusruumid kivipinkidega, samuti tualettruumid. Haraksi saunal(samasugune leiti ka Pantikapaionist) oli rooma saunadele iseloomulik põrandaalune auruküte, s. t. põrandasse olid jäetud teatavad avaused, kust tungis üles kuum õhk, mis omakorda liikus mööda põranda alla ehitatud savitorustikku ja mis saadi põrandaalusest küttest.

Saun, nagu muudki Haraksi ehitused,oli telliskivist, kus oli kasutatud sideaineks lubjamörti.

Haraksi leiumaterjali hulgas paistavad silma üldiselt rooma perioodi kultuurkihtidele tüüpilised m e d i t s i i n i l i s t e i n s t r u m e n t i d e leiud, nagu sond, skalpellid, labidakesed, pintsetid, kõrvalusikad jne. Siin esines ka mitmesuguseid naiste ehteid, eriti aga rooma münte. Viimaste järgi võib arvata, et Haraksi asula rajati I saj. e. m. a. keiser Vespasianuse ajal, kuna viimased mündid pärinevad siit III sajandist m. a. j., mil see asula nähtavasti maha jäeti.

Rooma mündid, mille vermimine oli vaid imperaatorite monopoliks, on kas hõbedast, kullast või vasest. Mündi esiküljel asetseb tavaliselt vastava imperaatori portree, mis on haruldaselt peene väljatöötusega, tagaküljel aga leiame mõne allegoorilise figuuri, näit. võidu, rahu, külluse, vooruse

jne. kehastuse. Need mündid on väga laialt levinud I - III sajandini Euroopas, Aasias ja Aafrikaski; NSV Liidu territooriumil ulatuvad nad kuni Kesk-Dneprini ja Alam-Volgani, üksikud veelgi kaugemale põhja poole. III sajandil lakkab nende vool järsult seoses rooma kolooniate tühjenemisega ning üldise ühiskondlik-majandusliku ja poliitilise kriisiga Rooma impeeriumis.

Musta mere äärseis koloniaiski kaob siitpeale antiik- ja rooma kultuur samasuguste sisemiste majanduslike protsesside tulemusena, mis toimusid kogu orjanduslikus süsteemis. Siitpeale lakkas nende kaubandus antiikriikidega, mida ühelt poolt takistas ka järjest tugevamaks muutuv nn. barbaarsete hõimude, rändrahvaste liikumine.

IV. KAUKAASIA RAUAAEG.

1. Orjanduslikud riigid Kaukaasias.

Kaukaasias paistsid silma juba pronksiajal, samuti ka rauaaja algul arenenud ühiskondlik-majanduslikud suhted. Nende kiiremat arengut siin, võrreldes muu NSV Liidu territooriumi põhjapoolse alaga, soodustas mitte ainult karjanduse ja põllunduse areng ja metalli kiire levik, vaid ka kultuurilised sidemed eesrindlike tsiviliseeritud keskustega Idamaades, eriti Ees-Aasias. Seetõttu lagunes sugukondlik kord enamikus Kaukaasia territooriumil juba pronksriistade ilmumisega II ja I aastatuhande vahetusel e. m. a., mil Taga-Kaukaasia läks muistse Urartu riigi koosseisu. Urartu oli kujunenud Ees-Aasia keskosas Vani järve basseinis IX saj. keskel e. m. a.

Rauaaja algul hõlmas orjandusliku Urartu riigi poliitiline ja kultuuriline hegemoonia Kaukaasiast suure osa - hilisema Armeenia ja Lõuna-Gruusia territooriumi. Sellal rajati siin suuri linnu, ehitati ulatuslikke niisutuskanalite süstee-

me, kuna Urartu orjanduslike majandite aluseks oli kunstlikul niisutusel rajanev põllundus ja aiandus. Kaukaasia kohalike rahvaste alistamisest Urartule ja nende orjastamisest jutustavad osalt veel praegugi säilinud võimsad kivikindlused, orjapidajate võimu tugipunktid, mis ulatuvad välja riigi põhjapoolsete piirideni - Sevani järveni. Sellest kõigest kõnelevad selget keelt ka Urartu k i i l k i r j a d , milledest esimesed pärinevad kuningate Argišti ja Sarduri ajast VIII sajandist e. m. a. Näit. Argišti võidukaist sõjakäikudest, tema võitudest ja vangiroodudest jutustavad meile arvukad kiilkirjad Sevani ning Vani järve kaljudel. Urartu ajalugu valgustavad veel ka assüüria kiilkirjad.

Peale kiilkirjade võimaldavad Urartu kultuuriga tutvuda arheoloogilised materjalid. Arheoloogilised kaevamistööd Urartu muistsete linnade varemetel ja kalmetel on eriti suure hoo saanud nõukogude perioodil. Näiteks muistse Arin-Berdi kindluse Erebuni, samuti vanalinna T e i š e b a i n i kaevamised Karmir-Bluri kingul prof. Piotrovski juhtimisel on toimunud oma põhiosas peale II maailmasõda. Mainitud uurimistööde tulemusena on ilmunud ulatuslikud monograafiad.[1]

Ühe Urartu kroonika andmed muistse Erebuni ehk Irpuni kindluse kohta jätsid kauaks saladusse selle tõelise asukoha. Alles 1950. a. avastati see arheoloogide poolt Erevanist lõuna pool Arin-Berdi mäetipul. Arheoloogiliste kaevamis- ja restauratsioonitööde tulemusena toodi siin päevavalgele kuningas Sardur II poolt VIII saj. II poolel ehitatud palee, mida dateerivad säilinud kiilkirjad. Palee ja võimas kindlus asetsesid sõjateel, mis viis Ararati orust Sevani järveni. Tsitadelli ehitused olid suursugused, püstitatud toortellistest, mis hiljem valgendatud. Palee keskseks ruumiks oli sammassaal. Säilinud 30 sambaalust asetsesid üle saali 5-kaupa reas. Saalis ümberringi oli savist pink, ühes seinas ohvritule ase, kus toimusid rituaalsed talitused. Palee seinad olid

---

[1] Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944. sama, Ванское государство, М., 1959.

kaetud värviliste seinamaalidega. Samasuguseid seinamaale leiti ka paleed ümbritsevaist ruumidest. Kogu palee-ehituste arhitektuur meenutab assüüria paleesid võimsate, kuni 4 m paksuste müüridega.

Veelgi ulatuslikumad uurimistööd on toimunud Teišebanis - muistses sõjakindluses Karmir-Bluri kingul, kuhu see oli püstitatud sõjajumal Teišeba auks.

Linna nimi ja rajamine kuningas Russa poolt VII s. e.m.a. tehti kindlaks värava kohal säilinud pronksplaadi pealkirja järgi. Linna keskosas asetsev tsitadell, kus oli kuninga asehalduri palee, on ümbritsetud samuti võimsate, 3,5 m paksuste toortellistest müüridega. Tsitadelli ümber kujunenud linnakvartalid koosnesid nagu paleegi ühesuguses stiilis kiviehitustest. Siin oli rikaste Urartu kodanike elamuid koos mitmesuguste majapidamishoonete ja panipaikadega, aga ka kuninga sõjameeste, ametnike ja käsitööliste elamuid.

Kuninglik palee moodustas ühe ehituskompleksi umbes 4-hektarilisel alal. Ta sisaldas ligi 120 eluruumi, mis olid ehitatud kingu nõlvale rajatud terrassidele, kõrgudes üksteise kohal. Keskseте ruumide kõrgus ulatus kohati kuni 10 m. Sellised avarad ruumid olid 30 m pikad ja ainult 4 m laiad. Siingi on ilmne assüüria-babüloonia ehitusstiil.

Palee hoiuruumides, mitmesugustes ladudes leiti hulgaliselt teravilja (otra, nisu, hirssi) ning puuviljade (granaatide, viinamarjade, virsikute) seemneid, mis näitab põllunduse ja aianduse suurt osatähtsust. Tsitadelli loodeosas avastati õlle keetmise ruum, kus asetses vann odra niisutamiseks ja idandamiseks, keedukolle ning õlle keetmiseks suuri nõusid, millel sees oli õlgfilter. Samas leiti veel suur veinikelder, milles oli säilinud veinireservuaare - 152 suurt nõu umbes 160 tuhande liitrise mahuga. Nõude peale oli märgitud nende maht. Veinikeldrist leiti veel pronksnõusid, ühe grupi moodustasid näit. 97 üksteise sisse laotud pokaali Urartu valitseja märgiga.

Nagu näitavad palee-ehitustest saadud leiud, oli Urartu käsitöö väga kõrgelt arenenud, eriti metallitöötlemine ja juve-

liirkunst. Palee panipaigust leiti näit. hulgaliselt rauast ja pronksist tööriistu ning relvi nagu mööku jm., ka pronksist kiivreid, mis kuuluvad urartu kunsti väljapaistvate toodete hulka. Näit. kuningas Sarduri (Argišti poeg, kes elas VIII saj. e. m. a., seega enne Teišebaini rajamist) kiivergi leiti siit, kuhu ta oli sattunud nähtavasti mõnest teisest vanemast Urartu keskusest. Selle kiivri alumisel äärel on kiilkiri ning sellest kõrgemal näeme mitmesuguste inimeste ja loomade figuure, pühi puid, tiivulisi olendeid - keerubeid, keda kaitsevad ja ümbritsevad lõvi peadega maod. Kiivri kuklaosal aga kujutatakse Urartu sõjaväge, ratsamehi, sõjavankreid jne. Teišebainist leiti ka Argištile kuulunud kiiver, mis on samasugune väljapaistev kunstiteos.

Linnast saadi veel hulgaliselt keraamikat, mis on valmistatud pottsepakedral. Nende hulgas esineb omapäraseid figuurseid, saapakujulisi jne. nõusid.

Teišebainist leitud esemed, näit. silindrikujulised pitsatid jm. kõnelevad linnaelanike laialdastest sidemetest naaberaladega. Sellised silindrikujulised pitsatid on ulatuslikult levinud näit. Babüloonias, Assüürias jm. Ees-Aasias. Pitsati põhjale on lõigatud mitmesuguseid figuure, mis savisse vajutades jätsid omapärase pitseri. Dokumendile lööduna oli sellisel pitseril allkirja väärtus. Pitsatid valmistati siin nii kivist kui ka savist. Sidemeist Egiptusega kõnelevad mitmesugused ehted ja hieroglüüfidega kaunistatud amuletid.

Teišebainist pärineb ka omapärane arhiiv - tahvlid kiilkirjaga, kunginliku majapidamise mitmesugused aruanded ja arved. Selliseid kiilkirjas savitahvleid tunneme samuti Ees-Aasiast juba III-I aastatuhandest e. m. a.

Kõige vanemaks linnaks NSV Liidu territooriumil võib pidada Teišebaini, mis hävitati VII sajandil e. m. a. Tema müüride alt leitud sküütide nooleotsad kõnelevad sküütide tähtsast osast neis sündmusis. Urartu riigi lõplik purustamine toimus samuti mitmesuguste põhjapoolsete, nn. barbarite hõimude ning Meedia ühiste jõudude poolt VI sajandi algul e. m. a. Olulist osa etendasid siin ka kohalikud Taga-Kaukaa-

sia rahvad, kes püüdlesid vabanemisele Urartu orjusest.

Urartu, olles kõrgesti arenenud rauakultuuriga riik, oli vaatamata kohalike elanike julmale ekspluateerimisele siiski suure tähtsusega raua metallurgia levitamises ja juurutamises meie maal. Urartu kultuuripärandi võtsid üle tulevased armeenlaste ja grusiinlaste eelkäijad - Ibeeria ja Kolhise elanikud.

x x
x

Peale Urartu riigi lagunemist eraldusid kohalikud Taga-Kaukaasia rahvad, moodustades omaette orjanduslikud vürstiriigid A r m e e n i a ja G r u u s i a. Viimane neist jagunes looduslikult kahte ossa - Ida- ja Lääne-Gruusiaks, ehk nagu helleenid neid nimetasid, Ibeeriaks ja Kolhiseks. Ida pool A s e r b a i d ž a a n i territooriumil kujunes samuti selle ala erinevais osades eri aegadel klassiühiskond ja riik. Aserbaidžaani lõunaosa kuulus juba VIII saj. e. m. a. Meedia orjandusliku riigi koosseisu, kuna põhjapoolseil aladel püsis veel kaua ürgkogukondlik kord. Antiikaja allikad tunnevad siin muistsete albaanlaste hõimuliitu, kes säilitas kaua oma sõltumatuse naaberriikide suhtes.

Veelgi kaugemal põhja pool, Põhja-Kaukaasia mägialadel, kuhu Urartu võim ei ulatunud, jätkus areng ilma suuremate muutusteta vahetult pronksiajast, mil siin olid tuntud kobani kultuuri mälestusmärgid. K o b a n i t ü ü p i k a l m e d on iseloomulikud Põhja-Kaukaasiale ka varasel rauaajal. Sellal kujunesid siinseil hõimudel tihedad sidemed Musta mere äärsete stepialade elanikega - sküütidega. Ühelt poolt oli siinseis matustes üle võetud kobani matmiskombeid - maeti maa-alustesse haudadesse kivikirstudes, mõnikord ka kääbastes, millele kivid ümber laoti; ka leiti kobani tüüpi ehteid jne. Samal ajal aga esines leidude hulgas sküüdipäraseid nooleotsi, sküüdi loomafiguure ja loomornamentikat.

Põhja-Kaukaasia mägialade asulate nõrk uurimisseisund ei

luba täpsemaid oletusi teha ühiskondlik-majanduslike olude kohta. Ent nende asulate paks kultuurkiht kõneleb, et asustus oli mitte koliva iseloomuga, vaid paikne. Karjatamine toimus siiski sesooniti: suvel tõusti kõrgeile mägiluhatadele, talvel aga laskuti tagasi orgudesse, asustades järjest laiemaid alasid Põhja-Kaukaasia madalmikest.

Põhja-Kaukaasia kalmete inventar kõneleb juba varandusliku kihinemise olemasolust, kuigi see püsis veel patriarhaalsugukondliku korra raames ega ulatunud sügavamale. Suuremate rikkuste kogunemisest sugukondliku aadli kätte aga kõneleb varasküüdi perioodist, VI saj-st e. m. a., pärinev p e i t l e i d K a z b e k i mäe jalamilt. Siin oli ohvripaik Gruusia sõjatee ääres, mis kulgeb Mozdokist läbi Kazbeki Tbilisi suunas. Ohvrileidu kuuluvad esemed olid kokku seotud pronksketiga ning asetatud hõbenõusse. Leid sisaldas mitmesuguseid metallnõude osi, kobani tüüpi kuljustega skulptuure, massiivseid põtrade, hobuste ja lammaste peade ning meeste skulptuure; suuri nõelu, millega kinnitati ülerõivaid, mõõkade käepidemeid jne. Nõudest huvitavaim on hõbekauss, mille ilustuse moodustavad luige peade figuurid ja millel esineb ka pealkiri, arvatavasti omaniku nimi. Uurijate arvates võis see leid kuuluda mõnele siinsele pühapaigaga seoses olevale preestrile.

Riigi tekkeaeg L ä ä n e - G r u u s i a e. K o l h i s e territooriumil pole veel päris selge, kuid kreeklased kaubitsesid elavalt selle alaga juba VII saj. e. m. a., millest jutustavad kreeka legendid. VI saj. e. m. a. kujunes siinsel rannikualal rida kreeka kolooniaid nagu Dioskuuria (praeguse Suhhumi kohal), Phasis (praeguse Poti kohal) jt.

Sisemine käsitöö areng ja kaubavahetus naaberaladega viis selleni, et VI saj. e. m. a. hakati Kolhises vermima oma hõbemünte. Sellest ajast pärineb siit arvukaid hõbemüntide aardeid. Neid on raske dateerida, sest neil puuduvad pealkirjad. Mündi pinda katavad mitmesugused inimeste ja loomade figuurid, nagu naiste peade, lõvi ja härja peade kujutused jne. Ent nende müntide olemasolu lubab siiski oletada orjandusliku riigi

teket juba antiikajal tähendatud Kaukaasia rannikul. Need mündid kaovad käibelt meie ajaarvamise vahetuse paiku.

Lääne-Gruusia matused kõnesoleval ajajärgul peegeldavad samuti sügava varandusliku ja ühiskondliku kihinemise olemasolu elanikkonnas.

Nii leidub rikastes haudades hinnalisi kuldtooteid - vööehteid stiliseeritud loomafiguuridega, kaelakeesid, kõrvarõngaid, loomakujulisi sõlgi ja hinnalisi relvi. Lihtsad matused sisaldavad aga ainult odavaid ehteid. II - III saj. matustest on rikkaid sõjameeste matuseid, kus ka hobune ja hobuseriistad, mis sageli valmistati hõbedast, on kaasa pandud surnule.

Kui antiikaja leiud kõnelevad nimetatud piirkonna tihedaist sidemeist antiikriikidega, siis hilisemad muistised, nende hulgas rooma provintsiaaltooted, nagu värvilise emailiga ilustatud hoburaudsõled jm. kõnelevad suhetest ka Roomaga.

I d a - G r u u s i a s e. I b e e r i a s kujunes orjanduslik riik samuti juba antiikajal. Juba I aastatuhande keskpaigast e. m. a. pärineb siit väga rikas matus, mis tõenäoliselt kuulub ühele Ibeeria valitsejannale. Matus leiti A h h a l g o r i s t . Hauda oli surnule kaasa pandud kullast oimuehted, mille külge on kinnitatud massiivsed kullast hobuste statuetid ja nende alla omakorda väikesed kuljused. Hobuste figuurid meenutavad uurijate arvates vana-iraani arhitektuuri dekoratiivsete reljeefide loomakujutusi. Üldiselt oli Iraanil tolleaegse maailmariigina suur mõju ka Gruusiale.

Leius esineb veel rida peene töötlusega hõbedast nõusid. Need on aga kaunistatud kreeka klassikalistel motiividel, näit. lootoslilledega, mis on tuntud nii Kreeka kui ka Bosporuse linnade käsitöökunstis. Naise kaelakee koosneb kullast helmestest, mis vahelduvad kullast konnakujukestega. Viimane peegeldab konnakultust - nähtust, mille kohta on teateid mõnedest Kaukaasia osadest veel hilisemalgi ajal.

Ahhalgori leiu kullarikkus meenutab meile juba tuntud sküüdi kuningate matuseid ning kõneleb kahtlemata suurte va-

randuste kogudest siinse aadli esindajate käes.

Ibeeria pealinnaks oli A r m a z i , mis asetseb Kura jõe paremal kaldal, umbes 20 km kaugusel Tbilisist. Arheoloogilistel kaevamistel selgus, et linn on tekkinud juba IV saj. e. m. a. ning oli pealinnaks II sajandini m. a. j. Armazi kremlis on säilinud võimsad kindlusemüürid ja suursugune 8 sambaga kaunistatud kuninglik palee. Hiljem kujunes Armazi kui tsitadelli ümber suur arenenud käsitöö ja kaubandusega linn, mida nimetati Mtseta. Armazi-Mtseta püsis kuni keskajani.

Seoses Armazi väljakaevamistega avastati linnast veidi põhja pool, Gruusia sõjatee läheduses, suurimaid Kaukaasia kalmistuid - S a m t a u r o . Sellesse on maetud juba alates II aastatuhande keskpaigast e. m. a. kuni VII - VIII sajandini m. a . j. Matused hõlmavad ligi 14 ha, olles asetatud tihedasti üksteise kõrvale, mõnikord isegi on maetud mitu tükki üksteise peale. Enamik matuseid kuulub siiski Armazi õitsenguaega orjandusliku riigi perioodi. Sellal oli kombeks matta maa-alusesse hauda suurtes savinõudes või kirstudes, mis tehti kas savist või kiviplaatidest. Matustes leidub rooma münte, mis dateerivad need II - III saj. Hulgalised hinnalised kuldehted, kullast mõõgatuped, raudrelvad, hõbenõud, nikerdatud luuesemed ja suurepärane keraamika haudades kõneleb, et need matused kuulusid Ibeeria orjapidajate klassi esindajatele. Seda kinnitavad ka Armazist leitud raidkirjad. Need kõnelevad ühtlasi siinsete orjapidajate ja valitsejate tihedast suhtlemisest roomlastega. I sajandist pärit kreekakeelses raidkirjas, mis on koostatud Rooma imperaatorite Vespasianuse ja Tituse nimel, kõneldakse, et nimetatud rooma keisrite poolt anti korraldus "ibeerlaste kuningale, kes on caesari ja roomlaste sõber", ehitada tugevad linnamüürid. Arvatavasti olid kreeka ja rooma valitsejad huvitatud Kolhise ja Ibeeria sadamatest ning kindlustatud linnadest kui toetuspunktidest nende võitlusteel itta.

Rooma kultuuri mõju kajastub ka mõnes ehituses. Nii leiti Ibeeria pealinna lähedalt, umbes 4 km Armazi tsitadellist,

võrdlemisi suure rooma tüüpi sauna varemed. Saunas oli olnud põrandaalune auruküte ning savitorustikuga kuuma ja külma vee seadeldised. Saun oli ühenduses Ärmazi linnataguse palee ehitustega. Samas olid säilinud ka templi varemed ning madalal Kura jõe terrassil kalmistu. Kõik need mälestusmärgid kuulusid õukonna-aadli juhtivaile ametnikele - eristavidele, s. o. nii sõjalise kui tsiviilvõimu esindajaile ja nende perekondadele, pärinedes II - VIII sajandist.

Eriti suursugused aristokraadid olid maetud kivisarkofaagides, nende nimed on raiutud (tavaliselt kreeka keeles) sarkofaagi kaantele. Ühel hauakivil on pealkiri kahes - kreeka ja kohalikus - keeles, mille põhjal oli võimalik dešifreerida muistset kohalikku keelt. Kohalikus keeles oli juba varem tuntud mitmesuguseid pealkirju, kuid seni ei osatud neid dešifreerida.

Surnud olid sageli kaetud kuldnaastukestega tikitud kuldsete või siidkangastega. Nende matuste juurest leiti haruldasi juveliirkunsti tooteid, mis on tänapäeva Gruusia muuseumide tõeliseks ehteks. Siin kohtame kullast ehteid, nagu kõrvarõngaid, sõrmuseid, käevõrusid, ehtenõelu jne. Viimased on valmistatud eriti kunstipäraselt, neisse on maitsekalt kinnitatud vääriskive, värvilist emaili ja portreid.

Eristavide matustes esines omapäraseid hõbenõusid, mis on kaunistatud graveeritud taim- ja loomornamentikas, aga ka skulptuursete figuuridega, näit. mehe büstiga, jumalanna bareljeefiga jne. Nende kõrval on silmapaistval kohal toredusrelvad.

Nii näeme, et Ärmazi ja tema nekropolide kaevamised kõnelevad Gruusia kultuurilisest õitsengust eriti meie ajaarvamise esimestel sajanditel. Kuigi materjalid on alles lünklikud, näitavad need, et nii Ibeeria kui Kolhis olid kõrgesti helleniseeritud kultuuriga maad ning selle alusel kujunes välja hilisem gruusia rahvuslik kultuur.

A s e r b a i d ž a a n i a j a l u g u antiikajal on täis kangelaslikku võitlust mitmete vallutajatega, nagu pärslaste, roomlaste jt. rahvastega, mis on meile teada pea-

miselt kirjalikest allikatest. Arheoloogilised mälestusmärgid on alles nõrgalt uuritud ja järeldused seega esialgsed.

Viimaste aastate arheoloogilised uurimistööd Aserbaidžaani territooriumil on koondunud peamiselt ühte rajooni - M i n g e t š a u r i asula piirkonda Kura jõe ääres. Siin on säilinud väga mitmesuguseid mälestusmärke alates juba II aastatuhandest e. m. a. kuni keskajani. Seega on nende uurimine aluseks kogu Aserbaidžaani arheoloogilisele periodiseeringule. Mingetšaur on vana kultuurikeskus, omaaegne kaubateede, nii vee- kui karavaniteede sõlm, kust liiguti Kesk-Aasiasse, Ees-Aasiasse jm.

Mingetšauri territooriumil on välja kaevatud nii asulaid kui kalmeid. Hästi on säilinud pronksiaegsed asulad savipõrandatega elamute jäänustega ning keraamika põletusahjudega. Ka ühe keskaegse kindlustatud asula kaevamistel leiti 10 potsepaahju, kus oli valmistatud kedrakeraamikat.

Hulgalist materjali saadi Mingetšauri kalmetest nii vasemal kui paremal Kura kaldal. Neisse on maetud nagu Samtauroski juba alates II aastatuhande lõpust kuni varase keskajani. Rohkem leide on perioodist II sajand e. m. a. kuni II sajandini m. a. j. Sellest perioodist on tuntud omapärased matused suurtes (1,2 - 2 m kõrgustes) savinõudes, laste matused asetsevad väiksemates anumates. Matused sisaldavad väga rikkalikku inventari, nagu punaka pinnaga mustaga värvitud keraamikat, kullast kaelakeesid, omapäraseid sõrmuseid, mille plaatidel kujutatakse miniatuurseid skulptuure jm. Omapäraseiks tooteiks on veel kivinõud, mis on inkrusteeritud hõbedase ornamendiga. Leiud kõnelevad siingi käsitöö, eriti juveliirkunsti, metallitöö ja keraamika kõrgest arengutasemest ning ka sügavast ühiskondlikust diferentseerumisest.

Aserbaidžaani põhjaosast - muistsete albaanlaste alalt on leitud rida maa-aluseid matuseid, kus oli veel III-I saj. e. m. a. maetud konksus põlvedega surnuid. Siingi on kaasas matustel hulgaliselt savinõusid kõrvakeste ja tiladega, anumaid kolmel jalal ning arvukalt pronksist ehteid. Albaania elanikkonna võitlustest Rooma garnisonidega jutustavad meile

raidkirjad.1948. a. leiti Bakuu lähedalt Kaspia mere kaldalt ladinakeelne pealkiri, milles kõneldakse Rooma XII leegioni viibimisest siin keiser Domicianuse ajal I saj. m. a. j.

Seega kinnitavad arheoloogilised leiud, et roomlased jõudsid siiski välja kuni Kaspia mereni ning ka Aserbaidžaan on nähtavasti mõnda aega olnud sõltuv Roomast.

A n t i i k a j a A r m e e n i a mälestusmärgid, s. o. VI - I sajandini e. m. a. on samuti väga nõrgalt uuritud, õigemini, nende uurimine sai alles alguse antiikaja õitsenguperioodi linnade, eriti muistse Harni linna arheoloogiliste väljakaevamistega. Viimane asetseb ida pool Erevani. Harni kindluses on säilinud varemed kuulsast antiiktemplist, mis on ehitatud kohalikust materjalist - basaldist[1]. Harni tempel on piklik ehitus, mida on ümbritsenud kõigist neljast küljest lahtine kolonnaad - 24 joonia stiilis sammast. Linnast leitud kreekakeelne raidkiri kõneleb selle ehitamisest I sajandil m. a. j. Arhitektuurimälestusmärgid, samuti siinne keraamika ja käsitöötooted kõnelevad kõrgest kultuuritasemest, mida on mõjustanud hellenistlik kultuur.

Rooma perioodi mälestusmärkidest, mis kõnelevad Armeenia sõltuvusest Roomast, nimetatagu arvukaid rooma münte, mis hakkavad esinema armeenia müntide asemel I sajandist e. m. a. Samuti on säilinud rooma perioodist tänapäevani Armeenias kivisillutisega teede jäänused.

Kuni III sajandini m. a. j. püsivad rooma mündid, siitpeale aga on ülekaalus iraani mündid. Iraan, kasutades Rooma impeeriumi nõrgenemist, saavutas ülemvõimu Armeenias.

Rooma orjandusliku ühiskonna lagunemisega ja kogu vana maailma hävinguga mõranesid orjanduslikud suhted ka Kaukaasia riikides.

---

[1] Basalt kujutab endast musta tihedapoorilist mägikivi, mida on kasutatud ehitusmaterjalina väga kaua, ka keskajal Kaukaasias; samuti annab see väga kauneid skulptuure.

2. Feodaalaja mälestusmärgid Kaukaasias.

Nagu enamikus maades, nii on ka Kaukaasias feodaalajaloo areng meieni paremini jälgitav just kirjalike allikate põhjal. Kuigi ka arheoloogilisi muistiseid on sellest perioodist säilinud, on need seni väga katkendlikult uuritud, mistõttu arheoloogilised materjalid kohati vaid täiendavad kirjalikke dokumente. Nii on see Gruusias, Armeenias ja ka keskaegses Aserbaidžaanis.

Gruusia oli feodalismiperioodil killustatud paljudeks väikesteks vürstkondadeks. VI - VII sajandini, mil Gruusia vallutasid araablased, on säilinud arheoloogilistest muististest peamiselt mündid, mis kannavad gruusiakeelseid pealkirju. VII kuni X sajandini on käibel valdavas ülekaalus araabia mündid. X kuni XI sajandini, mil Gruusia vürstid saavutavad rea võite nii araablaste kui türkide-seldžukkide üle, hakatakse kohapealseis vürstkondades taas vermima oma münte. Esialgu on need veel varustatud pealkirjadega ka araabia keeles, et soodustada läbikäimist Lähis-Ida maadega.

XI saj. muutub Gruusia poliitiliselt tugevaks tänu David Ehitajale (1089 - 1125), kes ühendab Gruusia võimsaks feodaalriigiks. Sellest ajast on Gruusial ka oma mündid, mis on käibel kuni mongolite sissetungini XIII sajandi algul. Siitpeale kuni XV sajandini leiame mitte ainult Gruusias, vaid ka teistes Kaukaasia riikides mongoli khaanide münte, mis tähistavad alistumist nende ülemvõimule.

Peale müntide kajastub feodalismiaegne killustatus Gruusias tänini säilinud keskaegsete kivikindluste ja kivilosside varemeis - omaaegsete vürstide tugipunktides, mis kroonivad Gruusia kõrgeid mäetippe.

Kõige paremini on uuritud feodaalseist linnadest Gruusias Dmanisi, mis asetseb umbes 100 km edela pool Tbilisit, kõrgel jõekalda kaljusel neemikul. Dmanisi oli tähtis kaubanduskeskus karavaniteel ning XI saj. oli ta kujunenud ühtlasi tähtsaks poliitiliseks tsentrumiks. Väljakaevamis-

tel selgus linna kultuurkihis kaks erinevat ehitusjärku. Vahim kiht kuulub XI -XII sajandisse- Gruusia kultuuri õitseaega, kajastades David Ehitaja ehitustegevust. Siit pärineb terve rida ka David Ehitaja münte. Hilisem kiht - XIII-XIV sajand - kuulub juba mongolite vallutuste aega, mil Dmanisi hävitati lõppeks Timuri poolt.

Dmanisi linnamüürid, samuti tsitadelli kindlustus, on ehitatud kohalikust mustast basaldist. Viimase ehitustega seoses kaevati välja saun, mis asetses kõrgel kaljutipus ning oli ehitatud põrandaaluse auruküttе põhimõttel. Saun koosnes kolmest ruumist, ehitatud põletatud tellistest; katus oli ehitatud kuplikujuliselt. Umbes samasuguse ehitusega kolme sauna varemed leiti ka all-linnast. Linna kõrval avastati kaks suurt kalmistut - üks ristiusu, teine muhamediusulistele linnakodanikele.

Dmanisi kaevamistel saadi väga ilusat g l a s u u r i t u d p i n n a g a keraamikat, mis on kohalik linnakäsitöö toode. Keraamika on kaunistatud mitmevärvilises glasuuris mitmesuguste loomakujutustega. Dmanisist leiti ka hulgaliselt klaasehteid, eriti mitmevärvilisi k l a a s k ä e v õ r u s i d , mida leidus väga laialdaselt ka Vana-Vene linnades, peamiselt XI - XIII sajandi alguseni.

Nii Dmanisi kui ka teiste, vähem uuritud Gruusia feodaalsete linnade kihtidest on pärit silmapaistvaid juveliirkunsti tooteid. Kaunimaks ja omapärasemaks neist on kuldehted, ilustatud nn. v õ r e l i s e e m a i l i t e h n i k a s (vene k. перегородчатая эмаль). Viimane tehnika on samuti armastatud vana-vene juveliiride juures, mille puhul kõnelemegi sellest pikemalt. Dmanisi kuldehteil domineerib eriti selgesti ilus veinpunane email kui ka teised värvid. Kuldehete pinnale joodeti õhkpeentest kuldpaelakestest (0,1 mm ja veelgi õhemad) mustri piirjooned ning niiviisi saadud tühemikud täidetigi värvilise klaasja sulamiga - emailiga.

Selle kunsti kadumine XIII sajandil on seotud mongolite vallutustega - nii nagu kogu kultuuri seisak, mis tabas sellal meie maa vanimaid kultuurikeskusi, siinhulgas ka Dmanisit.

Kutaisi piirkonnas asetseb H e l a t i k l o o s t e r , mis rajati XII saj. algul samuti David Ehitaja poolt. Kloostril oli suur tähtsus Gruusia ajaloos kui suurimal teadusetemplil: siin uuriti filosoofiat, matemaatikat, astronoomiat, see oli ka Gruusia ilukirjanduse, kunsti ja muusika keskus. Väljakaevamistel Helatis toodi päevavalgele akadeemia varemed peaauditooriumiga, kus olid säilinud kivipingid ja kateeder lektorile.

G r u u s i a k e s k a j a k i r i k u d köidavad uurijaid oma suurepäraste kivireljeefide ja mitmesuguste kivinikerdustega. Nende kirikute reljeefide kompositsioonid oma põhiosas on seotud kirikliku süžeega, vaimuliku sisuga, ent real kuulsail reljeefidel esineb mitmesuguseid fantastilisi loomafiguure, millel pole mingit ühist usuga; samuti on sagedane kirikute seintel kujutatud taimornament. Nimetatud kirikute raidkunsti peetakse mongolite-eelse kunsti parimaks näidiseks, mida hiljem enam ei taastatud.

K e s k a j a A s e r b a i d ž a a n i poliitiline ajalugu on analoogiline Gruusiale. Ka Aserbaidžaan vallutati VII sajandil araablaste poolt, maal levis laialt muhamedi usk, mille mõju on jätnud sügavad jäljed nii rahva materiaalsesse kui vaimsesse kultuuri. Üldisest kultuuri arengust sellal (VIII - IX saj.) annavad tunnistust hulgaliselt levinud araabia mündid, suured käsitöö- ja kaubalinnad nagu Berdaa jt., mis rajati feodalismiperioodil. Berdaast jt. linnade ajaloost on säilinud kirjalikke ürikuid, mis arheoloogiliste materjalide kõrval on suure tähtsusega nende linnade uurimisel.

Väljakaevamised mõnes Aserbaidžaani linnas, näit Vana-Gandžas jm. kõnelevad omapärasest arhitektuurist kõnesoleval ajajärgul. Ehitused püstitati tellistest ning ilustati helesinise glasuuriga kaetud tellistest nikerdustega - reljeefidega. Selle kunsti õitseaeg oli Aserbaidžaanis XII sajandil ning uurijate arvates oli siin tegemist Kesk-Aasia, eriti Buhhaara linnade arhitektuuri mõjuga.

V a n a - G a n d ž a , mis asetseb samanimelise jõe

mõlemal kaldal, Kirovabadi lähedal, oli kindlustatud võimsate, kuni 6 m paksuste müüridega, mida flankeerisid tugevad kandilised müüritornid. Linnas elas ja suri aserbaidžaani poeet Nizami.

Väljakaevamistel leiti rida elu- ja ühiskondlikke hooneid - suuri telliskiviehitisi, kus oli olnud keraamikast veevarustus-seadeldis, rida puuelamuid ja töökodade jäänuseid. Säilinud olid ka kolme telliskivist ehitatud silla jäänused, mis ühendasid mõlemaid kaldaid.

Linnast on leitud kunstipärast g l a s u u r p i n n a g a k e r a a m i k a t , mis oma valmistamistehnikalt on lähedane Kesk-Aasiast tuntud samaaegsele glasuuritud keraamikale. Ainult ornament on täiesti erinev, kuna Kesk-Aasias domineerib peamiselt geomeetriline ja taimornament, siin aga on ülekaalus mitmesuguste loomade, nagu kaamelite, hobuste, jäneste, faasanite jne. kujutused. Sellise ornamentika erinevuse juured peituvad usundis. Ilmselt on Kesk-Aasias rangemalt kui Kaukaasias peetud kinni muhamedi legendidest, milles keelati igasuguse hinge või elu omava olendi kujutamine kunstis.

A r m e e n i a k e s k a e g s e d m ä l e s t u s m ä r g i d on uuritud väga lünklikult. Selle maa poliitiline ajalugu peegeldub arvukais kirjalikes allikais, kuid neis on vähe teateid maa majanduse, igapäevase elu-olu ja materiaalse kultuuri kohta. Armeenia oli kogu keskaja jooksul rohkem kui ükski teine siinne riik surutud üksteisega võitlevate feodaalsete suurriikide vahele ning see tõi maale laastavaid sõdu. Bütsantsi ja Türgi võimud, aga ka Iraani ja Araabia kalifaat pigistasid üksteise võidu välja maa rikkusi. Kuigi sellal saavutati majanduse ja kultuuri arengus edu, toimus see ikkagi ühe või teise naaberriigi protektoraadi all, kuni lõppeks vajutasid sellele hävingupitseri mongolid XIII-XIV sajandil.

Armeenia feodaalse linnaehituse ja kultuuri kohta on seni andmeid arheoloogilistelt väljakaevamistelt D v i n i s . Viimane oli suurim Armeenia keskaja administratiivne ja kul-

tuuriline tsentrum, mis rajati juba IV sajandil ning eksisteeris kuni XIII sajandini. Dvin oli pealinnaks IV-X sajandini, algul araabia kaliifide residents, hiljem, IX-X sajandini, Armeenia riigivõimu keskus. X sajandil aga kujunes uus tsentrum - A n i l i n n , mis sai peagi pealinnaks ja oli selleks kuni XIII sajandini, mil mõlemad linnad hävitati mongolite poolt.

D v i n i varemed asetsevad kõrgel mäekingul. Kaevamistöödel avastati siin monumentaalseid ehitusi nagu templeid ja vürsti palee; säilinud on osa linnamüüre ja väravaid, elamute, meistritöökodade, eriti sepikoja, veinikeldrite jm. jäänuseid.

Linna tsitadellis avastati pottsepatöökoda, kus oli valmistatud omal ajal ka fajansstooteid, samas veel kullassepatöökoda, saun jt. ehitusi.

Dvinis on leitud väga palju metallitooteid: raudsahku, labidaid, kirveid, võtmeid, peitleid, kääre jm. töö- ja tarberiistu, mille esinemine kinnitab käsitöö suurt osatähtsust. Sama tõendab kunstipärane glasuuritud keraamika, mis nagu Gandžas või Dmanisis esineb kõikjal linna kultuurkihtides, selle kõrval veel kohalikud valged ja rohelised fajanssnõud kõrvuti Bütsantsi päritolu importtoodetega.

A n i l i n n a väljakaevamised kinnitavad lisaks kirjalikele allikatele, et siin oli üks Armeenia suuremaid kultuurikoldeid kuni XIII sajandini. Suursugused ehitused, nagu kuninga palee, mitmed kirikud, metšetid, võõrastemajad jm. kõnelevad rikkast linnakultuurist. Kuninglik palee oli täielikult heakorrastatud. Veevärgiseadeldisest on säilinud siin raudtorustik, kuna mujal linnas elamutes oli kasutatud keraamikatorustikku.

Palee siseruumide seinad olid kaetud kaunite seinamaalidega, palees oli säilinud kunstipärast puulõiget, mitmesuguseid toredusesemeid, kuigi esemeile on kaevamistel pööratud siin, kahjuks, vähe tähelepanu.

Võõrastemajadest ühel on olnud seinte kaunistuseks sfinksi kujutavad reljeefid, teisel aga lõvikujutused. Mõlemate

võõrastemajade vestibüülis asetses veebassein, mille kõrvalt lähtusid koridorid neisse väljuvate sissekäikudega väikestest numbritubadest.

Tänapäeval jätkatakse uurimistööd, samuti on alustatud uute linnade väljakaevamisi feodaalaja kindluses Anberdis Armeenias jt. Kaukaasia linnades. Nende arheoloogiliste rikkuste päevavalgele toomine võimaldab kahtlemata selgitada nende maade kultuuri osa maailma kultuuri ajaloos.

V. KESK-AASIA RAUAAEG.

1. Orjanduslikud riigid Kesk-Aasias.

Juba säilinud kirjalikest ürikuist teame, et Kesk-Aasial on tähtis koht tsiviliseeritud maailma ajaloos, et siin juba V - IV sajandil e. m. a. olid kõrgelt arenenud riigid ja linnad, mis osutusid isegi Makedoonia keisrile Aleksander Suurele tõsiseks katsumuseks, enne kui ta need suutis alistada. Järgnev hellenistlike riikide teke ning seejärel võimsate kohalike Horesmi dünastiate kujunemine jätsid samuti omapärase jälje antiikaja kultuuriloosse. Ent veelgi suurem tähtsus on Kesk-Aasial X-XII sajandil, mil siin oli vaieldamatult maailma kultuuri tähtsaim tsentrum. Horesmi, Buhhaara ja Samarkandiga on seotud ülemaailmse kuulsusega teadlased: entsüklopedist-matemaatik, astronoom, füüsik, fgeograaf Biruni, filosoof, arst, loodusteadlane ja poeet Avicenna, poeet Firdousi jt., kes siin elasid ja töötasid.

Ja lõppeks, XIV sajandil rajati siia kurikuulus Timuri riik, mille keskuseks sai Samarkand omapärase arhitektuuri ja rippuvate aedadega.

Antud lühikesed vihjed jutustavad selle maa kuulsusrikkast minevikust. Miks hukkus aga see tsivilisatsiooni häll? Millised on selle kultuuri arengu üksikasjad? Kõik need küsimused on kerkinud teadlaste ette, innustanud leidma teid, uusi

uurimismeetodeid, et avastada ja päevavalgele tuua surnud liivakõrbe alt võimalikult palju nende möödunud tsivilisatsioonide omaaegsest õitsengust.

Kesk-Aasia süstemaatiline arheoloogiline uurimine sai alguse alles nõukogude perioodil. See tehti ülesandeks 30-ndail aastail praegusele akadeemikule S. P. Tolstovile. Tänu nõukogude arheoloogilise uurimistöö plaanipärasele iseloomule, materiaalsele kindlustatusele ja uusimate uurimismeetodite rakendamisele on ligi 30 aastat kestnud visa töö viljana läbi uuritud kümned tuhanded kilomeetrid Kaspia liivikutest kuni Tjan-Šani ja Pamiiri mägismaani - Kõsõl-Kumi, Kara-Kumi ja Ustjurti kõrbed. Erilist kasutamist on leidnud aviofotod, mille abil ongi õnnestunud kindlaks teha enamike tuiskliiva alla mattunud vanalinnade asukohad, nende täpsed piirjooned, mis tulevad nähtavale reljeefselt vaid kõrgustest pildistamisel. On kasvanud terve arheoloogide koolkond, kes tegeleb endiselt akad. Tolstovi juhtimisel Kesk-Aasia arheoloogia ja arhitektuuri uurimisega, nagu teadlased A. J. Jakubovski, M. E. Masson, A. N. Bernštam jt.

Aastatepikkuste väljakaevamiste tulemusena on maailmale avatud nüüd Kesk-Aasia tsivilisatsiooni suurepärased mälestusmärgid, millega on kummutatud endised kodanlikud väärkontseptsioonid Kesk-Aasia muistse ajaloo arengu kohta. Viimased vaatlesid Kesk-Aasia rahvaste ühiskondlikku arengut kui tardunud, liikumatut omapärast asiaatlikku feodalismi, kus majandusliku baasi edasiliikumist nähti vaid vallutuste tulemusena, uute hõimude ja rahvaste migratsiooni tulemusena. Nõukogude teadlaste töödes[1] aga kajastub Kesk-Aasia ühiskonna progressiivse arengu pilt, mida saab määrata tootlike jõudude arengu tulemusena, mis on teinud sajandite jooksul läbi sügavad muutused. Kõik see omakorda kajastub ilmekalt materiaalse

---

[1] Olulisemaid tulemusi on kokku võetud töödes -
С. П. Толстов, Древний Хорезм, М., 1948.
- " - По следам древнехорезмийской цивилизации, М.-Л., 1948.
- " - Работы хорезмской экспедиции. 1945-1948, М., 1952.

kultuuri mälestusmärkide muutumises.

Kõige edukam on olnud muistse Horesmi arheoloogiline uurimine Amu-Darja alamjooksu piirkonnas. Nende uurimiste tulemusena on koostatud juba eespool nimetatud tööd, mis annavad Kesk-Aasia poliitilise ja sotsiaal-majandusliku ajaloo ülevaate, kusjuures aluseks on siin peamiselt Horesmi muistised. Mitte väiksem tähtsus ajaloos oli Zeravšani rajoonil muistsel Sogdiaanal Amu-Darja ülemjooksu alal. Siin on teostatud väljakaevamisi Samarkandi ja Buhhaara linnades, kuigi alles väiksema ulatusega, ent nagu märgib akad. Tolstov, selginevad järk-järgult nendegi "surnud linnade kroonika" saladused.

Nõukogude teadlaste käsitluse järgi toimus Kesk-Aasias üleminek klassiühiskonnale umbes VII - VI saj. paiku e. m. a. ning lõunapoolseis, peamiselt põllumajanduslikes oaasides kujunesid sellal, s. o. I aastatuhande keskpaiku e. m. a., orjanduslikud suhted. Orjanduslik klassiühiskond püsis siin kuni VI sajandini m. a.j., mil sisemise sotsiaal-majandusliku arengu tulemusena toimus üleminek feodaalsuhetele.

Klassiühiskonna majanduslikuks aluseks oli Kesk-Aasias kunstlik niisutuspõllundus, mistõttu muistsed Kesk-Aasia riigid ongi seotud suurte jõgede basseinidega. Uurimised näitasid, et niisutuskanalite süsteem oli rajatud Horesmi alale juba I aastatuhande keskpaiku e. m. a. või veelgi varem. Mõnede uurijate arvates said need tekkida ainult riigivõimu organiseeriva tegevuse toimel, teised peavad võimalikuks irrigatsioonivõrgu rajamist siin juba varem ja nimelt põllunduslike kogukondade või kogukondade liidu jõudude abil.

А. Ю. Якубовский, Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века, КСИИМК, вып. XXVIII.

А. Н. Бернштам, Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет. ВДИ № 3, 1947.

Igal juhul, selleks ajaks, kui Horesmi alal rajati kindlustatud tugevad linnused, s. o. VI - IV sajandi vahemikus e. m. a., oli olemas juba tihe suurejooneliselt planeeritud niisutuskanalite võrk, mille peakanalite pikkus ulatus sadadesse kilomeetritesse. Need lähtusid Amu-Darjast. Et kogu kõrbet muuta viljakandvaks põlluks või aiaks, rajati veel kümned ja sajad kõrvalkanalid (arõkad), mille laius ulatus tavaliselt 30 - 45 m ning pikkus mitukümmend kilomeetrit. Neid oli vaja väga täpselt nivelleerida, et kanali alguse ja lõpu vahel tekiks vajalik langus. On ilmne, et selline niistussüsteemide võrk pidi rajatama orjade tööga riigivõimu toetusel.

Klassiühiskonna tekkeaega kuuluvad Horesmi alal omapärased linnused, nn. "müürelamutega linnused" (городища с жилыми степами). Neis elati pikkades kitsastes koridoritaolistes elamutes, mis olid ehitatud otse linnust ümbritseva paksu (kuni 15 m ja enam) kandilistest toortellistest müüri sisse. Elamu katus oli ehitatud võlvjalt. Tuntumaid linnuseid Kara-Kumi kõrbes on Küseli-Gõr, mille müüride ja elamuvõõndi pikkus (linnuse ümbermõõt) oli 3,5 km. Kuna elamud paiknesid vööndina ümber linnuse, jäi avar õueosa vabaks, kus hoiti karja. Seda kinnitab kultuurkihi puudumine linnuse õuel. Näib, et üheks selliste linnuste ehitamise põhimõtteks oligi suurte loomakarjade kaitse silmaspidamine. See, et karjaaiad olid ühised, kõneleb veel sugukondliku organisatsiooni teatavast elujõust.

Samal ajal on aga käsitöö areng saavutanud kõrge taseme, keraamika on valmistatud pottsepakedral. Veelgi veenvamalt kui käsitöö areng, kõneleb orjandusliku klassiühiskonna elementide olemasolust eespool kirjeldatud irrigatsioonisüsteem. Seega on kehtima jäänud seisukoht, et Horesmis kujunes VI sajandil e. m. a. tugev orjanduslik riik, ehkki sugukondlikud institutsioonid (kogukondlikku tüüpi linnused jne.) veel osaliselt säilisid. Mõnda aega, umbes V saj. e. m. a., oli see riik nähtavasti sõltuv Pärsiast.

Samal ajal kui Horesmis, kujunes klassiühiskond orjavalduslikul baasil ka Zeravšani orus. Selle,

peamiselt maa poliitilise arengu kohta on säilinud kirjalikke andmeid. Arheoloogiline uurimistöö on siin alles vähene. Antiikautorid kirjutavad, et siin olid võimsad linnad, mis ilmselt pidid tekkima juba varem, kui siia jõudis oma vallutusretkel (330.-327.a.) Makedoonia keiser Aleksander Suur. Nii kõneldakse, et muistses Marakandas (Samarkand), kus Aleksander talvitas, ulatus väliste linnamüüride pikkus üle 10 km, ka oli linnal võimsa kindlustusegattsitadell. Sama ütlevad antiikaja autorid ka teiste Sogdiaana linnade kohta, kus olid tugevad tsitadellid, suurejoonelised väliskindlustused ning mõnes isegi turuplats. Oma ehituse ja iseloomu poolest meenutavad need Vana-Ida orjanduslikke linnu ning on selge, et need linnad ei ole enam sugukondlikud kindlustused. Linnamüüride pikkus ületab viimaste raamid, samuti pole tsitadell sugukondliku linnuse tunnuseks. Ka senised väljakaevamised Samarkandis kinnitavad, et siin oli enne IV sajandit e. m. a. juba tõeline linn valitsevale klassile kuuluvate elamutega, tsitadelliga jne., mida Horesmi alal veel tekkinud ei olnudki.

Sogdiaanlaste elust ja nende etnilisest päritolust teame me väga vähe. Herodotos kõneleb, et sellel alal olevat elanud massageedid, kes oma rõivastelt sarnanenud sküütidele. Sküütide rõivaid tunneme me peamiselt nende kullassepakunsti kaudu, nõude ja naastude kujutuste järgi. Üks samasugune leid pärineb ka Sogdiaana alalt, praeguse Tadžikistani territooriumilt Amu-Darja äärest. Leid on tuntud Amu-Darja aarde nime all ning selles pälvib tähelepanu eeskätt kuldnaast inimese kujutusega, kelle rõivad sarnanevad sküüdi rõivastele Kul-Oba vaasil. Naastul oleval kujutusel ripub vöö kohal sküüdipärane mõõk. Aardes esinev mõõga kullast tupp on ilustatud jahistseenidega sküüdi kunstile omases stiilis. Teised esemed samast leiust, nagu hobuste, antiloopide jt. loomade kullast figuurid meenutavad vastavaid leide Tagaari kääbastest Siberi rauaajast, millest lähemalt kuuleme allpool. Ka tagaari kunst, loomastiil jne. on omakorda väga lähedased sküüdi kunstile.

Skuudipäraste klassikalist tüüpi nooleotste levik haa-

rab samuti täiesti Sogdiaana, isegi ka Horesmi ala, kus neid kohtame väga sageli.

Peale Aleksander Suure vallutusi, millele kohalikud Kesk-Aasia rahvad avaldasid väga tugevat vastupanu, osutus kreeklaste võim ebapüsivaks ja varsti peale seda kujunesid siin kohalikul alusel võimsad riigid - Partia ja Kreeka Baktria, mis koos Horesmiga etendasid Kesk-Aasia ajaloos tähtsat osa.

B a k t r i a s , mis kujunes Amu-Darja kesk- ja ülemjooksu piirkonnas, levis hellenistliku kultuuri elemente, mis kohaliku kultuuriga segunemise tulemusena andsid omapärase Kesk-Aasia hellenismi variandi. Arheoloogiliselt on see aeg nõrgalt uuritud. Kuna Baktria asus praeguse Tadžiki ja Lõuna-Uzbeki territooriumi põhjaosas, siis on selle ajalugu eeskätt seotud tadžiki ja uzbeki rahva eelkäijatega ja nimetatud maade teadlased on asunud uurima ka kõnesoleva ajajärgu linnuseid, asulaid ja kalmeid. Eriti huvitavad on senised kalmete antropoloogilise uurimise tulemused, mis näitavad, et tolleaegse inimese antropoloogiline tüüp on lähedal kaasaegsele tadžiki tüübile. Järelikult on viimased autohtoonsed, s. t. kohapeal kujunenud pikema arengu jooksul, kuna nende antropoloogiline tüüp pole muutunud ligi 2000 aasta jooksul.

Hellenistliku kultuuri vool Kesk-Aasiasse jätkus ka hiljem, kui Baktria lähedal Kaspia merest lõuna pool kujunes III saj. e. m. a. P a r t i a r i i k . Ka seda perioodi tunneme arheoloogiliselt alles puudulikult. Säilinud on hulgaliselt Partia-aegseid münte, mis kajastavad riigi ulatuslikke diplomaatilisi,poliitilisi ja kaubanduslikke sidemeid Kreeka-Roomaga ja idas Hiinaga. Mündid on kreekakeelsed, sageli esineb neil kreeka jumalate või kangelaste kujutusi vastavalt valitseja ja tema poliitilise karjääri traditsioonidele. Neis müntides kajastub kogu Partia poliitiline ajalugu.

Väga huvitavaks osutusid viimaste aastate arheoloogilised kaevamised omaaegses P a r t i a k e s k u s e s

V a n a - N i s s a s , mis asetseb Ašhabadi lähedal Lõuna-Turkmeenias. Nissas oli säilinud kuninglik palee, templid ja matusepaigad Partia aadlile. Linn oli ümbritsetud võimsa põletatud tellistest müüriga. Palee ja templiehituste kompleksi väljakaevamisel tulid päevavalgele kandilise ja ümmarguse põhiplaaniga saalid. Kandilises saalis leiti nelja tellistest posti jäänused ja piki seina ääri ümmarguse läbilõikega sambad. Sammaste vahele olid paigutatud põletatud savist skulptuurgrupid - meeste ja naiste portreed, mis olid värvitud. Saali seinad olid kaetud punase krohviga, sambad aga valged.

Linna põhjaosas kaevati lahti suur elamu, mille pindala koos sisehooviga oli 3500 m^2. Hoovi ümbritses igast küljest sammastega galerii ja selle taga eluruumid. Hiljem oli see suursugune elamu ümber ehitatud laoruumiks, kus hoiti Partia kuningate aardeid. Ladu oli osalt röövitud, kuid sisaldas siiski veel palju hinnalist, nagu kaunist keraamikat, klaastooteid, kullast hinnalisi mõõgapidemeid, elevandiluunikerdusi, terrakottafiguure jne. Eriti omapärane on elevandiluu töötlemine, milles säilisid kuninga troonide jalad - nikerdatud triitoni käpad ning üle 40 rhytoni - kuningliku joomasarve. Viimaseid on mitmes suuruses, väga peenelt nikerdatud kreeka mütoloogilise ainestiku motiividel. Rhytoni suu ääres asetseb tavaliselt friis kreeka jumalate ja kangelaste figuuridega ning rhyton lõpeb kas nikerdatud jumalanna skulptuuriga, tiivulise kentauri või lõvisarnase sarvega triitoniga. Joomasarve keskosa on imepeenelt inkrusteeritud kulla või vääriskividega. Laost leiti ka hinnalisi naiste marmorskulptuure II sajandist e. m. a.

Nissast saadi veel väärtuslik leid - Partia arhiividokumendid, mis olid säilinud veinikeldris ja kirjutatud musta värviga paksuseinalistele savinõudele. Dokumendid säilisid vaid katkenditena. Mõne aastaga on neid leitud üle poolteise tuhande. Nende dešifreerimine näitas, et tegemist oli mitmesuguste majapidamisdokumentidega, mis tehtud näit. aednike veinikohustuste täitmise puhul jm. Need on haruldased leiud, toovad uusi andmeid põllumajanduse, aianduse, andamikohustuste

jm. kohta Kesk-Aasias. Dokumendid dateeritakse I saj. e.m.a.

Enamik leide Kesk-Aasia antiikajast on muidugi kohaliku päritoluga. Hellenistliku kultuuri elemendid ei tunginud rahvamassidesse, vaid levisid peamiselt partia aadli, üldse valitseva klassi hulgas. Seda kinnitavad näit. väljakaevamised muistses Samarkandis - Afrasiabis, mis asetses vahetult kaasaegse Samarkandi põhjapoolses osas, pindalaga umbes 200 ha. See oligi antiikaja tähtsamaid keskusi, kus talvitas Aleksander. Hiljem aga oli see linn Kreeka-Baktria üheks tähtsamaks tsentrumiks. Linn püsis arvatavasti VI saj. e. m. a. kuni XIII sajandi alguseni, mil mongolid ta hävitasid. Timuri-aegne Samarkand aga ehitati eelmisest märksa lõuna poole.

Afrasiabi antiikperioodi kihtidest (kaevamistel on eraldatud mitu erinevat ehitusjärku linna arengus) saadud keraamika on enamikus kohaliku päritoluga. Siia kuuluvad mitmesugused valge värvusega kausid, pokaalid madalal jalal jne., mis on tehtud pottsepakedral. Laiem elanikkond ei kasutanud seega kreekapäraseid nõusid. Ka savist statuettide hulgas kannab enamik kohalikku ilmet, nende kujutused on seotud Kesk-Aasia kohaliku kultuuriga, näit. sagedane on kohaliku vee ja irrigatsiooni kaitsja jumalanna Anahite kujutus, granaatõuntega või nõuga käes. On ka kreekapäraseid, näit. Apollon lüüraga, kolm graatsiat, Meduusa ja Herakles. Üldiselt on Afrasiabist antiikaja kohta leide vähe, enamik kuulub neist siiski feodalismiperioodi.

Samal ajal, kui Aleksander Suur vallutas Sogdiaana, säilitasid Horesmi linnad iseseisvuse. Olles heitnud endalt pärslaste ülemvõimu, kujunes Horesmist juba tõenäoliselt IV sajandi keskel e. m. a. sõltumatu riik, mis püsis kuni I sajandini m. a. j. Sellesse aega kuulubki Horesmi orjandusliku korra õitseng; veelgi täienes irrigatsioonisüsteem ning rajati suured linnad, kus on arenenud mitmesugused käsitööd. Nagu näitab väljakaevamine reas linnades, oli keraamika valmistatud pottsepakedral. Pottsepatöökodades leiti sageli suuri savitaigna tagavarasid, põletatud kipsi-

massi ning väga mitmesuguseid keraamikatooteid. Kõige huvitavamaid andmeid on seni saadud D ž a n b a s - K a l a s t, Amu-Darja paremal kaldal. Džanbas-Kala oli võimsa kindlustusega - linn oli ümbritsetud kahekordse toortellistest ehitatud müüriga, mille kõrgus 10 - 11 m, paksus 1,3 m. Välismüüris on vibulaskjate kaitse jaoks jäetud sügavad kitsad nišid, laskepilud, mis asetsevad tihedasti üksteise kõrval. Linnaväravast sisse pääses vaid keeruka labürindi kaudu.

Linna põhiplaan oli tavaliselt, nii ka Džanbas-Kalas, ristkülikukujuline ning linna jaotas kaheks lai peatänav, mis algas otse linnaväravast. Kummalgi linna poolel mahutasid elamud ühtekokku 150 - 200 tuba , pooltel oli erinev ka linnavapp - märk, mis esineb telliskivihoonete esifassaadil. Uurijate arvates peegeldab selline linna jagunemine kahte ossa omaaegset sugukonna jagunemist kahte fratriasse, milline nähtus etnograafia andmete kohaselt on täheldatav kõigis maakera osades. Niisiis kujutab see nähtus teatavat sugukondlikku igandit, mida tunnistab ka mahukate suurperedele kuuluvate elamute olemasolu linnas.

Peaehituseks linnas oli tuletempel, kus põles püha kustumatu tuli, samas toimusid ka linnaelanike ühised koosolekud. Linnakultuuri arengust jutustavad peale keraamikaleidude veel terrakottastatuetid, mis kujutavad toredais rõivais naistefiguure, mehi kõrgeis saapais ja omapäraseis kolmnurkseis mütsides. Leitud on ka mitmesuguseid ehteasju, eriti helmeid.

Horesmi orjandusliku korra ajast on säilinud ka mitmed k i n d l u s t a t u d k ü l a - a s u l a d - omaette asetsevad tugevad massiivid, mida omakorda kaitsevad arvukad vahitornid. Ühel neist - K o i - K r õ l g a n - k a l a l on täisringikujuline põhiplaan, asula müürid on kindlustatud 9 vahitorniga. Kindluse keskel asetseb tsitadell, samuti ümmargune silinderjas kõrge ehitus orjapidajale kuuluva elamuga, tempiga ja majapidamishoonetega. Väljaspool tsitadelli asetsesid kodarjalt viimase ümber mitmesugused ruumid orjadele, laoruumid, veinikeldrid jne.

Kirjeldatud kindlustatud küla-asulate iseloom kõneleb sellest, et tegemist oli jõukate vabatalupoegadega, kes kasutasid orjatööjõudu, kuna talupoegade põhimass oli veel pärisorjastamata. Järelikult kandis siinne klassiühiskond orjanduslikku, mitte aga feodaalset iseloomu.

Horesmi orjandusliku riigi ajajärgust on säilinud ka Horesmi dünastiale kuuluvaid münte. Neil on moonutatud kreeka tähtedest koosnevad pealkirjad, mis lubavad münte dateerida I sajandisse e. m. a.

Järgnevail sajandeil (I - III saj.) haaras suure osa Kesk-Aasiast oma võimu alla Kuššaani riik, mille territoorium ulatus Araali järvest kuni Gangeseni, riigi keskus asetses Põhja-Indias. II sajandil m. a. j. kuulusid Kuššaani riigi koosseisu ka Horesmi ja Baktria alad.

Selle perioodi üheks tähelepanuväärseks mälestusmärgiks on Amu-Darja äärest Termezi lähedalt leitud kivireljeef. See on tuntud A i r t a m i r e l j e e f i nime all ning dateeritakse I saj. e. m. a. Uurijate arvates võis see olla omal ajal mõne budha templi välisseina kaunistuseks. Airtami friisil kujutatakse noormeeste-moosekantide ja pärjakandjatetütarlaste poolfiguure, nende fooniks on suured akantuselehed. Kujude proportsioonid ja nende liikumise graatsiline kujutamine meenutavad kreeka antiikaja skulptuure, kuid nende rõivaste, ehete (helmed, käevõrud, kõrvarõngad) ja pillide kujutamises on palju indiapärast. Nii on moosekantidel käes tüüpilised india rahvuspillid: harfid, flöödid, barabanid, kimbalid jne.

Tähendatud leid kuulub Kesk-Aasia hellenismi õitseaega ja kajastab tihedaid suhteid ühelt poolt helleenide kultuuriga, teiselt poolt aga India aladega.

Kuššaanide valitsemisajast on Horesmi territooriumil säilinud veel omapärased k i n d l u s t a t u d l a a g r i p l a t s i d , kus elasid kuššaani garnisonid, teostades oma laiaulatusliku riigi põhjapiiride kaitset. Mõnedes neis oli arvukalt tube ning sammassaale mitmesuguste skulptuuridega ja seinamaalidega, teised olid väiksemad kindlus-

tused. Horesm vabanes III sajandi algul Kuššaani ikkest ning siitpeale hakati taas vermima oma münte. III - IV sajandist pärineb hulgaliselt horesmi münte, mille esiküljel on valitseja portree seni dešifreerimata keeles pealkirjaga ja tagaküljel ratsaniku kujutus. Kuna neid leiti peamiselt Horesmi territooriumilt, peeti neid juba varemgi horesmi müntideks. Nende täieliku selgituse andsid aga akad. Tolstovi väljakaevamised Horesmi muistses pealinnas T o p r a k - K a l a s, kus tal õnnestus leida kuningliku p a l e e a r h i i v - üle 100 dokumendi, mis olid kirjutatud musta tušiga nahale ja puule. Viimased olid mitmesugused majapidamisarved, kirjutatud samas alfabeedis mis mündidki. Dokumendid on seni alles osaliselt dešifréeritud, need dateeritakse III sajandisse m. a. j. ning nende alusel lahendavad nõukogude teadlased tõenäoliselt lähemal ajal selle keeruka muistse horesmi keele saladuse.

Toprak-Kala väljakaevamised kujunesid sensatsiooniliseks avastuseks. Viimane on üldse üks väljapaistvamaid Horesmi linnu, mis eksisteeris umbes I saj. e. m. a. - VI sajandini m. a. j. Nagu antiikaja linnadki, oli Toprak-Kala väga korrapärase ristkülikukujulise põhiplaaniga, pikkus 500 m, laius 350 m. Linna õitseajaks oli III - IV sajand, millesse kuuluvaist ehitustest kaevati välja kuninga palee. Viimane, olles tugevasti kindlustatud, moodustas võimsa tsitadelli linna loodeosas. Palee jalamil asetsesid tuletempel ja turuplats, mis samuti mahtusid tsitadelli. Väljaspool seda asetsesid linna elamukvartalid, mida jaotas kahte ossa lai peatänav. Kummalgi pool peatänavat kaevati lahti 10 - 12 eluhoonete kompleksi, mis kuulusid linna aristokraatia suurtele patriarhaalsetele perekondadele. Kogu linna nagu tsitadelligi ümbritses võimas telliskivist müür, mida tugevdasid arvukad üksteise lähedusse ehitatud kandilised kaitsetornid. Ka siin olid müüri sisse jäetud kitsad laskepilud.

Huvitavamad leiud pärinevad palee-ehitustest. Palee toortellistest ehitus oli kolme torniga, mille kõrgus arvatakse ulatuvat 30 m. Palee oli kahekorruseline, millest on säilinud

alumised võlvitud hooned, mitmesugused elu- ja majapidamisruumid ning paraadsaalid. Siia kuulusid "relvasaal", "võidusaal", kuningate "pidulik saal" jt., millele uurijad andsid nimetuse vastavalt leidude iseloomule. "Kuningate saali" seina ääri mööda olid paigutatud kõrgetele alustele elusuurused savist skulptuurgrupid, mis akad. Tolstovi arvates kujutavad Horesmi kuningaid oma lähikondlastega. Saali ühes servas, sügavas nišis, olid kaks korda suuremad meheskulptuurid, mis säilinud peaehte järgi otsustades kuulusid kahele Horesmi valitsejale. Viimane tehti kindlaks müntidel olevate samasuguste kujutuste ja pealkirjade järgi. Eriti omapärane oli kotkakujuline kroon, mis vastava mündi järgi kuulus kuningas Vasamarile III sajandist. Saali seintel skulptuuride taga on maalitud valged ja punased liiliad tumesinisel foonil.

"Sõdurite saali" seintel säilinud seinamaalidel kujutati raudses soomusrüüs relvastatud sõdureid. Kahes paraadsaalis oli säilinud samuti seinadekoratsioone - alabaster-reljeefe[1] taimornamendis. Tähelepanuväärsed on ka monumentaalsed seinamaalid, mis on tehtud krohvile mineraalvärvidega. Ühes saalis näiteks dekoratiivsel seinaornamendil kujutatakse moosekante, säilinud on harfimängija figuur; teises toas katsid seinu maalitud naistefiguurid kirevate värviliste rõivastega, põlled täis mitmesuguseid puuvilju.

Palee hoiuruumides leiti hulgaliselt säilinud teravilja, mitmesuguste puuviljade - granaatide, aprikoosi, viinamarja, virsikute jt. seemneid. Samas olid vibumeistritöökoja jäänused, relvaladu; säilinud oli villaseid ja siidkangaid, toredaid puunikerdusi, eriti nikerdatud nooleotsi ning nahkjalatsite osi.

Märgitagu, et Kesk-Aasia linnakultuuri, eriti kunsti saavutused said tuttavaks alles hiljuti ja nimelt tänu väljakaevamistele Toprak-Kalas ning reas selle ümbruskonna linnades. Toprak-Kala palee oli uurijate arvates Horesmi šahhide residentsiks III sajandil ning linn ise Horesmi pealinnaks kuni IV sajandini.

---

[1] Alabaster - valge poolläbipaistev kipsi teisend.

Zeravšani basseinis on väljakaevamisi teostatud samuti reas antiikkultuuri keskustes, muistsetes linnades Pendžikendis Samarkandi lähedal, Buhaara oaasis Varahšas jm. Viimased kaks on õigemini nn. üleminekuperioodi linnad. Nad on tekkinud küll orjandusliku korra ajal antiikkultuuri leviku päevil, siis mõnda aega (IV - VI sajandini) tagasi tõmbunud ja nende uus õitseng kuulub feodalismiperioodi, mil nad püsivad kuni araablaste sissetungini VIII sajandil.

Muistne Pendžikent asetseb kaasaegsest veidi ida pool, Zeravšanist lähtuvate niisutuskanalite võrgus. Linnas oli säilinud tugevasti kindlustatud,peamiselt keskaegse ilmega tsitadell ja mõned elamukvartalid. Säilinud oli ka veevarustusseadeldis põletatud savitorustiku näol. Väljapaistvamaid saavutusi vanalinnas on kaks monumentaalset templiehitust, mõlemad koosnevad suurest nelja sambaga ääristatud saalist, mille idaosas sein puudus - siit algas lahtine sammastega galerii (aivan), mis omakorda avanes kandilisse hoovi. Saale ümbritses lõuna- ja põhjaküljest rida suursuguseid ruume, mille seinad on kaetud värviliste seinamaalidega. Ühtedel neist kujutatakse Sogdiaana valitsejaid vaipadel istuvaina, nende rõivad on tikitud lillmustritega ning piha kohalt kõvasti kokku tõmmatud vöödega, mille küljes ripuvad pikad kitsad kuldsed mõõgad. Teisal näeme seintel maale tantsijate kujutustega , neljakäelist jumalannat ratsutamas lõvi või tiigri seljas, taustaks kuu ja päikese embleemid - motiivid, mis peegeldavad usundilisi kujutelmi araablaste vallutuste eelõhtul. Samu motiive esineb ka hõbenõude kaunistustena.

Teise templi sammassaali seintel säilinud maalid on seotud matmiskultuse teemaga - siin kujutatakse müüti Siavušist - jumalast, kes pidi kehastama loodusjõudude suremist ja ülestõusmist. Suur maal kujutab Siavuši kirstus lamavana, tema kohal nutunaised, ümber aga meestegrupid, kes avaldavad vastavate liigutustega sügavat kurbust ja leina. Teisal on maalitud Siavuši sõjamehi; mitmetel seintel aga esines pal-

jufiguurilisi kompositsioone, kuna paneelid olid dekoreeritud geomeetrilise ja taimornamendiga. Ruumides esines saviskulptuure, mille realistlik käsitlus meenutab antiikkunsti, kompositsioonide laad aga arvatakse olevat seotud muistse india kunstiga.[1]

Peale templite on Pendžikendis lahti kaevatud aristokraatide elamuid. Tavaliste eluruumide kõrval esines siin suursugune paraadruum - "külaliste tuba", mida dekoreerisid lõikornamendiga kaetud puusambad. Viimased on säilinud sõestununa, samuti leiti ruumidest arvukalt sõestunud puuskulptuure, nende hulgas graatsilised tantsijanna figuurid. Ka siin katsid seinu kaunid maalid. 1954. - 1955. a. kaevamistel avastati ühe "külaliste toa" seintel omapärase ainestikuga maalid. Siin kujutatakse suuri sõjameeste gruppe ratsavõitluses, eesotsas peakangelasega, kes kohtub fantastiliste olenditega - kahejalgsete kapjadega noormeestega, kel on inimese nägu, aga sarved peas ja kihvad suus ja kes lasevad sõjaväge vibudest. Uurijad seovad maalide süžee kuulsa Firdousi poeemi "Šahname" kohalike Kesk-Aasia variantidega.[2]

Pendžikendis säilisid veel klaasnõude töötlemise ja viinamarjadest veinivalmistamise töökoja jäänused.

V a r a h š a B u h h a a r a o a a s i s tekkis samuti linnana m. a. algul. Sellest ajast on Varahša leidudes säilinud arvukalt rauast kolmnurkse lõikega sarmaadi tüüpi nooleotsi, mis endiselt kajastavad ühendusi ka Ida-Euroopa stepialaga. Eriti väljapaistev on Varahša olnud aga Buhhaara pealinnana islamieelsel ajajärgul. Sellest ajast on püsinud võimas tsitadell koos suursuguste palee-ehitustega. Need arvatakse olevat kuulunud ühele kohalikest võimukandjatest, kes kandis buhaar-hudaadi tiitlit. Hiina autorite teadete kohaselt olevat buhhaar-hudaadile iseloomulik olnud kullast kaamelikujuline troon.

---

[1] А. Л. Монгайт, Археология в СССР, М., 1955, lk.220 jj.

[2] А. И. Беленицкий, Дверний Пенджикент, "Советская Археология", 1959, nr. 1, lk. 195-217.

V a r a h ä a p a l e e - kujutab oma arhitektuuri dekoratsioonidelt ja seinamaalidelt sogdiaana kunsti üht tähelepandavamat mälestusmärki. Palee seinte f r e s k o d e l, mis oma kompositsioonilt ja tehnikalt meenutavad mõneti pendžikendi maale, kujutatakse odade ja nooltega varustatud jahimehi ratsutamas elevandi seljas ning peletamas fantastilisi olendeid, teisal kujutatakse veekogusid, mille lained on edasi antud reljeefis, vetikatega, kaladega ja konnadega.

Palee omapära hulka kuuluvad veel kaunid a l a b a s t e r r e l j e e f i d , mis omal ajal katsid seinu, nüüd aga on suurelt osalt varisenud. Reljeefides on leitud mitmesuguseid geomeetrilisi alabasterfiguure, inimeste ja loomade, fantastiliste olendite kujutusi jne. Palee arvatakse kuuluvat VI sajandisse. Palee, samuti teda ümbritseva linna väljakaevamised jätkuvad.

IV - VI sajandini elas Horesmi ja kogu Kesk-Aasia orjanduslik ühiskond üle s ü g a v a t k r i i s i p e r i o o d i , mis selgesti peegeldub nii majanduse kui ka kultuuri arengus. Kaevamise tulemustes näeme sellal teatavat käsitöö langust, keraamika muutub jämedamaks, kedrakeraamika asendub kohati isegi käsitsi valmistatud keraamikaga, uusi ehitusi sellal ei püstitata. Kõik see oli tingitud mitmetest asjaoludest, eriti aga võitlusest nii Lõuna-Altaist pealetungivate türkide rändhordidega kui ka põhjast sissetungivate rändrahvastega. Selle tagajärjel nõrgenes keskvõim ning see soodustas omakorda irrigatsioonisüsteemide lagunemist. Lõppeks avaldas mõju ka üldine orjandusliku kriisi süvenemine kogu Euroopas.

Kõige selle tulemusena toimusid Kesk-Aasia ühiskonnas sügavad sotsiaalsed nihked, vanade orjanduslike suhete asemele kujunesid uued, progressiivsemad feodaalsuhted. See kajastub näit. järsult muutunud linnatüübis, asulate ja isegi elamuehituses ja tüübis. Paljud endistest orjanduslikest linnadest laostuvad, nad jäetakse maha koos irrigatsioonisüsteemide lagunemisega (näit. Toprak-Kala jt.) ning nende asemele kerkivad uued - feodaalse ilmega linnad, feodaalide kindlus-

tatud lossid ning tugevasti kindlustatud asulad.

Eriti iseloomulik nn. üleminekunähtusena on tugevasti kindlustatud asulate tekkimine V - VI sajandil seoses ägenenud võitlusega rändrahvaste vastu, mil nõrgenenud keskvõim ei suutnud enam oma alamaid kaitsta. Nüüdsest peale erinevad talupoegade ja feodaalse aristokraatia asulad vaid oma mõõdete ja inventari iseloomu poolest, kuna tugevasti kindlustatud kivi- või savimüüriga on nii üks kui teine.

Horesmi surnud oaasis kaevati välja mõned kindlustatud asulad, kuid kindlaks tehti neid siin üle 100. Kõik need pole ühesuurused, kuid on ehitatud ühe kindla printsiibi alusel: asulat ümbritses kõrge savimüür ning selle ühes seinas või nurgas oli torn, kus elati(nn. "donžon"). Viimane ehitati tavaliselt 4 - 8 m kõrgusele alusele e. tsoklile, mis tegi elamu sõja puhul raskesti kättesaadavaks. Torni seinu kaunistasid poolsambad ja omapärased laskepilud. Tornis olevaist tubadest on leitud mitmesuguseid käsitöötooteid, majapidamisesemeid, rõivaste ja nahkjalatsite katkendeid, mis kõnelevad nende pikemaajalisest asustamisest.

2. Feodalismiperioodi mälestusmärgid Kesk-Aasias.

Kesk-Aasia riikide ajalugu feodalismiperioodil on tuntud põhiliselt kirjalike allikate põhjal ning arheoloogilised andmed on täiendavaks materjaliks peamiselt majanduse ning kultuuri arengu uurimisel. VII sajandil kujunenud araabia kalifaat, alustanud vallutustegevust oma naabrite vastu, jõudis peale Süüria, Palestiina ja Iraani alistamist VIII sajandi algul Kesk-Aasiasse. Araablased andsid algul tugeva löögi siinsele väljapaistvale sogdiaana ja horesmi kultuurile, hävitades nii kultuurivarasid kui meistreid ja õpetlasi, millega kaasus kõikjal islami sissetung. Araabia vallutusi kajastavad mündileiud - VIII sajandil esineb horesmi müntidel lisaks horesmikeelsele veel araabiakeelne pealkiri, hilisemad mündid

aga kuni X sajandini on puht araabia mündid.

Järk-järgult toimus majandusliku ja kultuurilise elu taastamine. Keskaja linnad erinesid oma ehituselt sügavalt antiikaegseist - üldise nähtusena kadus rangelt korrapärane linna plaan, elamukvartalid kujunesid nüüd ilma kindla korrata tsentrumi ehk tsitadelli ümber. Viimast nähtust peetakse linna stiihilise kasvu tulemuseks. Nii moodustas linna tsentrumi endiselt t s i t a d e l l ehk a r k , mis kujutas endast kremlit feodaalse valitseja paleega ja mitmesuguste valitsusasutustega. Ark oli ühtlasi sõjaline tugipunkt, kus asus ka garnison. Selle ümber kujunes linn - š a h r i s t a n feodaalide-aristorkaatide elamutega, siin asus turg jne., mis olid kindlustatud nagu arkki tugeva müüriga. Mõnikord võis tsitadell paikneda mitte šahristani sees, vaid väljaspool šahristani, piirnedes ühe küljega vastu šahristani müüri.

Feodaalmajanduse, samuti linna arenedes kujunes šahristanile vajalikuks ka käsitööndusliku ja kaubandusliku eeslinna lähedus, kuna varem arvatavasti kasutasid feodaalid käsitöölistena endiselt oma majapidamistes orje. Nii tekkis nüüd šahristani ümber käsitööliste eeslinn - r a b a d , mis omakorda kindlustati tugeva savimüüriga. Mõnikord kujunes mitu rabadi - iga šahristani värava lähikonnas üks. Sel puhul neid alati ei kindlustatud müüriga, kuna keskaegset linna Kesk-Aasias ümbritsesid feodaalide kindlustatud majandid, mis iseenesest moodustasid linna taga tugeva kaitse.

Ülalkirjeldatud kolmikjaotust võib märgata enamikes Kesk-Aasia linnades, näit. Buhhaaras, Afrasiabis, samuti Pendžikendis, Varahšas, Mervis jm. Mõned uurijad näevad selles mitte just seaduspärast nähtust, kuna mitme rabadi esinemise korral, samuti juhul, kui omaette linnaosa moodustab ka nekropol, võib esineda linna jaotus neljaks või koguni viieks.[1] Viimaste aastate uurimise tulemused on seda eriti kin-

---

[1] В. Л. Воронина, Раннесредневековой город Средней-Азии, "СА", 1959, № I, lk. 84-104.

nitanud. On avastatud Kesk-Aasiale omapärane matmiskombestik. Linnas asetsesid kas omaette üheruumilised hauakambrid (НАУСН), kus hoiti savikirste surnuluudega (usukombe kohaselt eemaldati liha luudest), või moodustasid sellised terve matmispaiga - nekropoli.

Keskaja linnade väljakaevamine kõneleb linnaelu uuest hoogsast arengust, linnakäsitööö uuest õitsengust, mil keraamikat valmistatakse ainult pottsepakedral jne.

Märkimisväärseid tulemusi on andnud A f r a s i a b i keskaja kihtide uurimine, mis linnana on tuntud juba eelmisest perioodist. Afrasiabi põhiplaan meenutab kolmnurka, mille põhjapoolses servas asetseb tsitadell - ark. Ümbritsevat äahristani on kindlustatud kolmes järgus, mis näitab linna järk-järgulist kasvu. Lõppeks on ka rabad ümbritsetud kindlustusega.

Hulgaliselt leiti keskaja kihtidest keraamikat, samuti avastati linna erinevais osades kaks pottseppade kvartalit. Domineerib g l a s u u r i t u d k e r a a m i k a nagu Kaukaasia keskaja linnadeski. Samarkandi ja Buhhaara linnadest leitud glasuuritud keraamika erineb viimastest omapäraste värvide ja ornamendiga. Afrasiabi IX sajandi kihtidest pärineb kauni valge glasuurpinnaga keraamika, mida kaunistav väätidest ning lehtedest koosnev taimornament on tehtud pruuni glasuuriga. Silmapaistval kohal on metallitöötlemine, mida kinnitab arvukate toorrauakangide, valmistoodete, eriti pikkade kitsaste sõjakirveste esinemine. Linnas on valmistatud ka klaasnõusid: tasse, pudelikesi, klaasikesi, samuti klaashelmeid, mille töökoja jäänused on säilinud.

Afrasiab-Samarkand oli tollal maailma tähtsaim p a b e r i t o o t m i s k e s k u s . Paber on leiutatud küll Hiinas II sajandil m. a. j. ning selle valmistamisretsept oli kaua vaid Hiina valitsejate monopoliks. Alles VIII sajandil rajasid araablased, olles Hiinast kaasa toonud paberivalmistajaid meistreid, Samarkandis paberitöökojad. Peagi tõrjus kuulus Samarkandi paber pärgamendi välja kõigis muhamediusulistes maades. Siit tungis ta ka Euroopasse, ent veel XVI sa-

jandil peeti parimaks paberiks kogu maailmas Kesk-Aasia paberit, mida valmistati heast linasest või puuvillasest kangast. Nii on mõistetav, et enamik Kesk-Aasia õpetlasi kirjutas oma teosed paberile, mitte aga pärgamendile; samuti sisaldas keskajast (X saj.) säilinud kuulus samaniidide raamatukogu ainult paberist köites raamatuid.

Ida-Euroopas, eriti Vana-Vene territooriumil IX-X sajandil laialt tuntud araabia hõbemündid dirhemid on samuti valmistatud Samarkandis või Buhhaaras, eriti samaniidide dirhemid X sajandist, mida valmistati väga suurtes kogustes. Samaniidide mündid kopeerivad oma kujult üldiselt Abassiidide dünastia, tolleaegsete Bagdadi valitsejate münte. Esiküljel on neil keskel ülistus Allahile: "Pole jumalat peale üheainsa..." ja servas valmistamiskoht ja -aasta araabia keeles; mündi tagaküljel aga esineb tsitaat koraanist ning abassiidide kaliifi või samaniidi emiiri nimi. Selline samaniidi X saj. päritoluga mündi valamisvorm leiti Afrasiabist. Säilinud on mõlemad pooled vormist, kus valati korraga seitse münti.

Nagu kõikjal muhamediusku rahvaste juures, nii ka Kesk-Aasias toimusid peale islami sissetungi muutused nii vaimse kui materiaalse kultuuri ilmes, eriti kunstis, seinte kaunistamisviisis jne. Muhamediusu legendides keelati Muhamedi "ebajumalate" kartusel täielikult inimeste ja loomade kujutamine, mistõttu nende kujutav kunst võis vabalt areneda ainult ornamentaalselt dekoratiivses suunas. See oli suur kaotus, sest välditi igasugust müüdilist ja jutustavat ainest, mis kunstnikke köitis näiteks antiikajal. Levinud vormiks said mitmesugused joonkombinatsioonid, taimornament jne., milledele araablased isegi oma nime pärandasid (arabeskid). Viimase alal saavutati eriline täiuslikkus.

Muidugi leidus kunstnikke, kes ei arvestanud usundilisi eeskirju ja lõid endiselt kunstiteoseid väga mitmesugustel teemadel. Valitsevaks kujunes aga siiski geomeetriline ja taimornament.

Arhitektuuris muutus valdavaks põletatud telliste kasu-

tamine, eriti suurte monumentaalsete ehituste püstitamisel. Toortelliseid rakendati massehituste puhul. Ka t e l l i s t e l a d u m i s e l kasutati mitmesuguseid omapäraseid võtteid, nagu näitasid väljakaevamised näit. Buhhaaras ühe samaniidide dünastia mausoleumis. Mausoleumi seinad olid laotud väikestest kandilistest tellistest, kord neid vertikaalselt, kord horisontaalselt asetades, kord kaldu ladudes. Tulemuseks kujunes sein, mis meenutas väliselt läbipõimunud võret. Mausoleumi portaalide ja kapiteelide kaunistuseks on kasutatud tellistest väljasaetud rosettidest ning taimeväät-ornamenti.

Monumentaalsete hoonete püstitamise poolest paistab Kesk-Aasias silma just XI-XII sajand. Ehituste dekoratsiooniks on sellal kasutatud geomeetrilise ornamendiga reljeefseid friise, eriti levinud on siin aga mitmesugused läbipõimunud h u l k n u r k s e d t ä h e k u j u l i s e d m o t i i v i d , mis on üksteisega sobitatud väga mitmesuguses erinevas rütmis. Buhhaaras on need tehtud väljasaetud tellistest, Samarkandis aga vooliti need dekoratiivsed reljeefid savist ja siis põletati.

Afrasiabi väljakaevamistel leiti hoone jäänused, mille välisfassaadi kaunistas stiliseeritud Kesk-Aasia taimestikku jäljendav ornament. Muhamedi kunstile, samuti ka Kesk-Aasiale ainulaadne on veel taimornamendi kokkusobitamine araabia kirjatähtedega, mida soodustab eriti nende voolav ja paindlik kuju.

XII sajandil pääses valitsema arhitektuuri dekoratsioonis põletatud punaka tellisega kõrvuti h e l e s i n i s e g l a s u u r i g a k a e t u d t e l l i s t e kasutamine. Suurepäraseid näidiseid sellest on säilinud mõne Horesmi feodaalse lossi varemetes, samuti on andmeid Urgentšist, kus suursuguseid ehitusi kaunistati helesiniste glasuurtellistega. Sama nähtusega puutusime varem kokku juba keskaegses Aserbaidžaanis, ja nagu seal, nii ka Kesk-Aasias tõmbas sellele omapärasele kunstile kriipsu mongolite sissetung XIII sajandi algul. Pidurdus kogu majanduse ja kultuuri areng. Hävitati paljud silmapaistvad Kesk-Aasia kultuuriva-

rad, purustati ja laastati enamik linnu ning nende ümbruse niisutuskanalid. Paljud neist linnadest enam ei taastunud, näit. Afrasiab jt.

Horesm siiski tõusis varemiini teistest ümbruskonna oaasidest ning XIV sajandil elas läbi mõningase õitsengu. Urgenč Horesmi pealinnana paistis silma sellal suurejooneliste ehituste poolest. Samuti taastati rida teisi Horesmi keskusi, kuid nüüd juba Kuldhordi koosseisus. Uuesti elustus ka endisi kunstipäraseid võtteid, näiteks ehituste kaunistamisel kasutati taas glasuuritud kahhelkive. See kõik sai püsida ainult sajandi lõpuni, mil Timur laastas maatasa kogu Horesmi, Urgenči kohale aga käskis külida otra, et endine kultuur siin kunagi ei taastuks. Pikkamisi tungis peale kõrb, tuiskliiv lämmatas õitsvad aiad, puuviljaistandused ja põllud.

Ainult Sogdiaana koos Samarkandiga ehitati Timuri ajal uuesti üles ning elas läbi uue õitsengu. S a m a r k a n d , mis rajati nüüd uuena Afrasiabist veidi lõuna poole, kujunes Timuri riigi keskuseks. Siia püstitati silmapaistvaid arhitektuuriteoseid; rajati sirged ja laiad tänavad, suursugused pargid ja iluaiad, veeti kokku võidetud maadest trofeesid, hõbedat ja kulda, kuulsaid käsitöömeistreid ja kunstnikke. Endiselt kasutati dekoratsioonina glasuuritud kahhelkive, kuid lisandus värvide varjundeid, eeskätt siniseid toone. Isegi keraamika on timuriidide ajal kaetud sinise glasuuriga. Uurijate andmeil on sellal rakendatud arhitektuur-dekoratsiooni tippsaavutusena ka mosaiikkahleid.

Samarkandis on säilinud, õigemini restaureeritud, uhke Timuri mausoleum - Gur-i-Mir ("emiiri haud"), mille seinte ilustamiseks on kasutatud glasuurkahleid. Timuri kirstu plaat on tehtud mustast nefriidist, mausoleumi sisemuses aga on rakendatud rikkalikult rohekat oonüksit ja valget marmorit.

Peale glasuurtellistest nikerduste kasutati hoonete kaunistuseks veel mitmesuguseid d e k o r a t i i v s e i d, tavaliselt religioosse sisuga p e a l k i r j u , nagu "kuningas on Allahi vari maa peal..." jne.

Veelgi suuremat edu saavutas dekoratiivkunst Samarkandis

ja selle ümbruses Timuri järglase Ulugh-begi ajal XV saj. Ulugh-beg, väljapaistev teadlane-astronoom, laskis ehitada Samarkandi kõrgema vaimuliku kooli medrese ja Samarkandi lähedale observatooriumi, kus ta ise teadlasena töötas. Medrese seinad on kaetud mosaiikkahlitest rosettidega vaheldumisi marmorplaatidega, kusjuures siin on kasutatud mitmesuguseid värve lisaks sinisele, harmooniliselt liituvad pehmed kollased, oranžid ja rohekad toonid. Samarkandist leiti poolvalmis töid ja töökoja jäänused, kus valmistati mosaiikkahleid. Õhukesed telliseplaadid kaeti värvilise klaasja massiga ning põletati. Hiljem meister lõikas välja või saagis mitmevärvilise glasuuriga kaetud plaatidest ornamentaalseid osi - geomeetrilisi figuure, tähti, rosette jne.

Arheoloogidel õnnestus välja kaevata 1948.a. ka Ulugh-begi observatoorium, mis on seni täiuslikum teaduslik asutus, mida muinasuurijail on õnnestunud leida. Observatoorium asetses Afrasiabist veidi põhjasuunas, see oli kõrge ümmargune ehitus raadiusega 23,3 m. Ehituseks oli kasutatud marmorit, eriti aga instrumentide puhul. Säilinud oli observatooriumi tähtsamaid instrumente - kuulus Fahri sekstant, mis leiutati X sajandil ning mille abil teostati päikese, kuu ja planeetide liikumise vaatlusi. Instrumendi ülemine osa, sekstandi kaar ääristatuna kahe marmorbarjääriga asetses maa peal, kuna instrumendi alumine osa oli maa sees selleks eraldi tehtud šahtis. Instrumendi mõõdustik, kraadide jaotused osutusid väga täpseiks, olles marmoris hästi säilinud. Leiti veel observatooriumi saal, rida tööruume ja koridor.

Observatooriumi väljakaevamised annavad tunnistust keskaja teaduse viimastest saavutustest Kesk-Aasias.

VI. SIBERI RAUAAEG.

Varane rauaaeg Siberis on tuntud meile peamiselt Minussinski kultuuridena Ülem-Jenisseil ja Altai kultuuridena Mägi-Altai oblasti piirkonnas. Mõlemad alad on esindatud juba pronksiaja mälestusmärkide poolest, kuna siinne metallirikkus lõi aluse juba varakult eesrindliku kultuuri kujunemiseks. Nagu pronksiaja, nii ka rauaaja muististe lähem uurimine sai alguse peamiselt nõukogude perioodil ja senise uurimistöö tulemused on lühidalt kokku võetud meile tuntud A. L. Mongaiti raamatus, detailsemalt aga akad. Kisseljovi monograafias "Lõuna-Siberi vanemast ajaloost".

M i n u s s i n s k i p i i r k o n n a s Jenissei ülemjooksul toimus juba VIII saj. e. m. a. üleminek karassuki pronksikultuurilt rauaajale - t a g a a r i k u l t u u r i l e . Viimasele andis nime Tagaari järv Minussinski lähedal, mille keskel asetseval saarekesel kaevati välja esimene selle kultuuri kalmistu.

Tagaari kultuuri varasemad mälestusmärgid sarnanevad veel suurtes joontes Kara-Ssuki muististele; samasugused on näit. k ä ä b a s k a l m e d , mida ümbritsevad nelinurkseist püstkividest tarad nagu Kara-Ssukis. Surnud maeti tavaliselt kiviplaatidest laotud kirstu või puukambrisse kääpa all.

Kuna kõnesoleval alal oli rohkesti vase- ja tinamaake ning pronksisulatamistehnika kõrgel järjel, siis möödus veel kaua aega, enne kui raud siin lõplikult võidule pääses - ta hakkas levima alles tagaari ajajärgu keskpaiku (V sajandil), valdavaks sai aga ajajärgu lõpul, II sajandil e. m. a. Üleminek rauakultuurile on jälgitav siinseis metallesemeis, näit. V sajandi paiku e. m. a. hakkasid esinema pronkskinžallid rauast käepidemetega või vastupidi jne., kuna puht rauast relvad ilmusid alles I aastatuhande lõpusajandeil e. m. a.

M a j a n d u s e arengus toimusid muutused juba ta-

gaari ajajärgu algul, mistõttu uue ajajärgu alustamine VIII sajandist e. m. a. on õigustatud. Lõuna-Siberis kujunes sellal peaelatusallikaks n i i s u t u s p õ l l u n d u s . Sellest annavad tunnistust veel tänini säilinud arvukad niisutuskanalite sängid – viimased on püsinud üle 2000 aasta kliima harukordse kuivuse tõttu. Kuna ühiskondlik areng siin I. aastatuhande algul e. m. a. veel polnud välja jõudnud sugukondliku korra raamidest, siis tuleb arvata, et niisutuskanalite võrk rajati sugukondliku korra ajal kas üksikute sugukondade või koguni terve hõimu ühiste jõududega.

Kuna Tagaari asulaid on vähe uuritud ja neiski, kus kaevamisi teostatud, vähe leide esineb, siis on andmed sealse majanduse kohta üsna puudulikud. Linnusasulaid Jenissei piirkonna stepialadel pole kasutatud alaliste eluasemetena, vaid need on olnud peamiselt pelgupaigad. Neisse tuldi varjule suurema hädaohu puhul. Seepärast on kultuurkiht neis linnustes õhuke.

Elu-olulist ainest pakuvad seevastu paremini k ä ä p a d ja k a l j u j o o n i s e d , mis Siberi aladel juba kaugest minevikust on tuntud. Nii leiti ka Tagaari mälestusmärkide piirkonnas Bojaari mäestikus Minussinski lähedal kaljujooniseid, mis kujutavad sealseid elamuid – tahutud palkidest ehitusi. Ühel kujutatakse näit. õlgkatusega elamut, kividest koldega selle sisemuses, teisel aga kellukesekujulist viltjurtat. Elamute läheduses on kujutatud koduloomi: kitsi, hobuseid, lambaid, mõnikord ka põdrakarju. Samas esineb töötavate inimeste figuure, kõplaga käes. Järelikult kobestati maapinda kõplaga, kanalite võrk süvendati vagude näol, mida mööda vesi lasti voolata põldudele. Enam arenenud põllunduslikes piirkondades esineb leidudena arvukalt ka pronkssirpe.

T a g a a r i k ä ä p a i d on uuritud üle paarisaja, nii suuri kui väikesi. Varasemad neist on enamikus perekondlikud matusepaigad, hilisemad aga suured kääpad, mille puukambrisse on maetud isegi üle 100 matuse. Loomulike tööriistade ja relvade asemele on neile kaasa pandud m i n i a-

t u u r e s e m e d - surnute jaoks spetsiaalselt valmistatud. Esineb ka keraamikat, mis on käsitsi valmistatud, lameda põhjaga ja peaaegu ilma ornamendita nõusid.

Tagaari haudadest on leitud mitmesuguseid kunstipäraseid esemeid, mis sarnanevad sküütide omadele. Ka ajaliselt vastab tagaari periood sküütide ajajärgule (VIII - II sajand e.m.a.). Eriti sküüdipärased on siinsed loomastiilis ehted, väga mitmesugused loomakujulised naastud nii pronksist, kullast kui hõbedast. Siin näeme sküütide kunstiga võrreldes veelgi elavamat kiskjate loomade võitluse kujutamist:on üksteisega läbipõimunud loomade kehad, hammustavad lõustad, küünistavad käpad jne., mis Siberis annab sellele kunstile teatava lokaalse joone, kuigi stilistliku kujutamise viisilt jääb see seotuks sküüdi-sarmaadi kunstiga. Kullast, hõbedast ja pronksist valmistati ka kõige sagedamini ettetulev gallopeerivas asendis põdra kujutus, mis samal viisil oli iseloomulik sküüdi kurgaanidele. Nii nimetatakse siinset loomornamentikat tema väga lähedaste joonte poolest sküüdi kunstile s i b e r i s k ü ü d i l o o m a s t i i l i k s .

Osa Siberi loomakujudest meenutab väga juba meile tuntud massageetide kunsti Amu-Darja äärseis leidudes, eriti Amu-Darja aardeleius. Viimastel omakorda on aga lähedased seosed sküüdi kunstiga, mis kõneleb kahtlemata nimetatud kolme kultuuripiirkonna omavahelisest ühendusest juba varasel rauaajal.

Teatavad sidemed on Siberi hõimudel olnud ka Ida-Euroopa metsavöötmega, näit. Jenissei äärest leitud sõjakirved sarnanevad tihti detailideni Kaama piirkonnas tuntud ananjino sõjakirveile - t e k a n i d e l e . Ühine mõlema ala matmiskombeis on hobuste või hobusesuitsete kaasamatmine surnuile, eriti jõukamaile, mis ühtviisi nii siin kui seal kõneleb varandusliku ebavõrdsuse kujunemisest.

Tagaari leidudes kajastub ü h i s k o n d l i k d i f e r e n t s e e r u m i n e muuski. Näiteks sirpidel esineb meistrimärke. Matuste hulgas on sagedased relvastatud sõjameeste ning ka relvastatud naiste matused. Naistele on

kaasa pandud peamiselt kinžallid ja sõjakirved, nagu see nähtus oli iseloomulik sarmaatidele. Viimaste juures tähendas see teatavate matriarhaalsete igandite püsimist, siin aga on ilmselt tegemist hõimudevaheliste sõjaliste kokkupõrgete sagenemisega, mis sundis relvastuma nii mehi kui naisi.

A l t a i p i i r k o n n a s tähistavad varase rauaaja karjakasvatajate asustuse levikut tagaari kääbastele väga lähedased kääpad, kuid neid on tunduvalt vähem uuritud kui Jenisseil. Esemete ja antropoloogilise tüübi järgi otsustades arvatakse tagaari kääpad olevat kuulunud dinlinnide hõimudele, nõnda nimetavad siinseid elanikke I aastatuhandel e. m. a. hiina autorid.

Tagaari tüüpi kääbastele järgnev periood - III sajandist e. m. a. kuni I sajandini m. a. j. - on esindatud A l t a i s aga väga rikkaliku materjali poolest. Seda nimetatakse h u n n i - s a r m a a d i a j a j ä r g u k s. Kuigi siit ei tunta linnuseid ega paiksest asustusest kõnelevaid asulaid, saame ometi siinse maa omapärasest kultuurist suurepärase ülevaate väljakaevatud kääbaste järgi. Lihtkogukondlaste kääpad ei erine märkimisväärselt tagaari ajajärgu matustest. Silmapaistvalt rikkalikud oma inventari poolest on aga hõimupealikute, tõeliste v ü r s t i d e m a t u s e d suurtes kääbastes.

Juba XVIII saj. saabus Peterburi nn. sküüdi loomastiilis kuldesemeid, mis Peeter I ostis kokku Siberi kubernaatoreilt. Viimased said neid omakorda juhuslikelt kullaotsijailt, kes hoolimatult lõhkusid Lõuna-Siberi kääpaid. Erilist tähelepanu pühendati Altai kääbastele nõukogude perioodil. Kõige rikkamaks osutus neist kuulsaks saanud P a z õ r õ k, k ä ä b a s t e grupp Ulagani rajoonis Mägi-Altai oblastis. Kääpad asetsesid kõrgel mägedes, 1650 m merepinnast, kaugel magistraalühendusest. Pazõrõki orus leiti 5 suurt kividest kuhjatud kurgaani, mis kaevati läbi põhiliselt 1940-ndail aastail S. I. Rudenko poolt[1]. Nende leidudest on täidetud

---

[1] Kokkuvõtlikult käsitleb Pazõrõki materjale С. М. Руденко, Культура населения Горного Алтая в скифское время, М.-Л., 1953.

praegu Riiklikus Ermitaažis 5 suurt saali.

Pazõrõki kääbaste keskmine diameeter oli 20 - 47 m, kõrgus 1,9 - 2,2 m. Nad koosnesid suurtest kivirünkadest, mille maht kõige suurema kääpa puhul oli 1800 m^3.

Antud kivikääbastel oli eriline väärtus arheoloogiale, kuna nad olid n. ö. külma kondensaatoriks - haudades püsis igijää, mistõttu neis säilisid mitmesugused orgaanilised materjalid, nagu puu, vilt, rõivad, siid- ja villased kangad, nahkesemed ning konserveerusid inimeste ja hobuste laibad. Kuigi mägine Altai asetseb väljaspool igijää leviku piirkonda, kujunes jääkiht kivikääbaste all, nagu arvatakse, karmi kõrgmägede kliima ja eriliste tingimuste tõttu, mis on seotud kääbaste konstruktsiooniga.

Kääbaste all maa sees säilisid p u u s t h a u a k a m b r i d , seinad tahutud palkidest, lagi ning põrand laudadest. Lae peale oli laotud veel paks kiht kasetohtu või mitu kihti palke ning selle peale kuhjatud kiviküngas. Surnud maeti puust s a r k o f a a g i d e s s e , mille välisseinad ja kaas on dekoreeritud kas nahkaplikatsioonidega loomornamentikas - ühel sarkofaagil kukkede, teisel põtrade kujutused - või puulõikes. Ühel sarkofaagidest kujutatakse näit. puureljeefis tiigreid nii külgmistel seintel kui kaanel. Tiigrite figuuride all on aga lamba-, metssea- ja põdrafiguure. Real juhtudel on säilinud m u u m i a - vürsti ja vürstinna balsameeritud laibad. Neil on nahkrõivad, nahkjalatsid ja kuldehted. Ühel balsameeritul, arvatavasti hõimupealikul, oli säilinud tätoveering seljal, õlgadel ja jalgadel.

Iga vürsti hauakambri kõrvalt leiti tavaliselt 7 - 16 h o b u s e m a t u s t , ka neist oli osa muumiatena säilinud, toredais maskides, mis kaunistatud vilt- ja nahkaplikatsioonidega ning kuldplekist ornamentidega. Eriti kunstipärased on samas stiilis valmistatud sadulad. Hauakambreist leiti hulgaliselt rõivaid, jalanõusid, peaehteid, nikerdatud puunõusid, peentel jalgadel pronksist loomafiguure. Eriti kaunid on põtrade figuurid kinnitatuna kerakujulistele alus-

tele; omapärased on inimkehadega lõvid, tiibadega ja sarvedega mägi-altai sfinksid jt. mitmesuguste fantastiliste olendite kujutused. Hulgaliselt säilis aplikatsioone nöörist, vildist, nahast, tinast, kullast ja mineraalvärvidest.

Hauakambrite seinad on kaetud v a i p a d e g a , eriti suursugused ja suuremõõtmelised leiti Pazõrok II hauast. Siin oli säilinud plüüsvaip, mille keskosa kandilises raamistuses näeme geomeetrilisi motiive. Vaipa äärestavad aga ornamentaalsed poordid fantastiliste loomade, põtrade, hobuste ja inimeste kujutustega. Pazõrõkis on vanimad seni maailmas teada olevad plüüsvaibad. Samas leiti veel teine viltvaip (4,5 x 6,6 m). Kogu vaiba pinda katavad kahes horisontaalses reas korduvad ratsaniku ja istuva naisjumala figuurid. Sellesse kurgaani maetud pealik oli tapetud täekaniga, mille jäljed olid kolbal, sama võidi tähele panna ka hobuste puhul, kes olid tapetud sõjakirvega. Pealiku laip toodi ilmselt hauakambrisse suures puuratastega veokis, mis oli säilinud kõrvalhauas. Veokil oli 4 suurt (1,5 m diameetriga) ratast ning tiisel nelja hobuse rakendamiseks. See kõik oli tehtud puust, ühtegi metallnaela kasutamata.

Lõppeks tuleks märkida, et just kõige suurepärasemad sküüdi-siberi loomastiili näidised pärinevad Pazõrõkist siinsete skulptuuride,bareljeefide, aplikatsioonide ning puulõikeornamendi näol, kus näeme ikka jälle kiskjate võitlust, tiigrite ja lõvide jahti põtradele, härgadele, hobustele jne. See kultus on seotud jõukate karjatajate hõimudega, kes asetsesid juba sugukondliku korra lagunemise staadiumis. Umbes I aastatuhande keskpaiku m. a. j. kujunes Altai hõimudel, samuti aga ka Jenissei piirkonnas klassiühiskond, tekkisid türkide ja kirgiiside riigid.

Samal ajal, kui Altais kujunes hunni-sarmaadi kultuur, asendus Ülem-Jenissei alal tagaari ajajärk t a š t õ k i k u l t u u r i g a ajavahemikul umbes I saj. e. m. a. kuni IV sajandini m. a. j. Kultuurile on nime andnud Taštõki jõgi Minussinski lähedal. Teatav muudatus on toimunud nüüd matmiskombes, mis ühtlasi kajastab sotsiaalse ebavõrdsuse edasist

süvenemist. Nii paistab silma matuste jagunemine kahte gruppi: ühelt poolt lihtkogukondlaste matused maa-alustes haudades väga vähese inventariga ja teiselt poolt puust hauakambrid, mida ümbritsevad veel kividest tarad ning mis kuuluvad sugukonna aadlile. Kõrvuti laibamatustega esinevad sageli põletusmatused. Rikaste haudades esineb hulgaliselt kullast naaste, rauast nooleotsi, hobusesuitseidjne. Samuti on tihti peremehe matusega koos leitud orjade matused, kellele pole kaasa pandud esemeid.

Korduvalt on leitud põletusmatuste juurest s u r n u m a s k e , mis on valmistatud valkjast keraamilisest massist ning peale vormimist, mis toimus surnu näo järgi, põletatud. Peale põletamist värviti maskid ning mõnikord veel tätoveeriti musta ja punase värviga. Kuna iga mask jäljendab vastava indiviidi portreed, siis on see nähtus suure väärtusega tolleaegse elanikkonna füüsilise tüübi määramisel. Nii oli antropoloogide arvates siin segunenud europiidseid ja mongoliidseid elemente, kujunenud jooned, mis on väga lähedased kaasaegse Hakassi elanikkonna antropoloogilisele tüübile.

Mõned mälestusmärgid ja üksikleiud taštõki perioodist kõnelevad siin tugevast hiina kultuuri mõjust. Nii leiti 8 km lõuna pool Abakani ühe ruumika hiina tüüpi maja jäänused, mil oli olnud savipõrand ning telliseplaatidest hiinapärane neljatahuline katus. Põranda all avastati küttetorustik, mida mööda liikus keskküttest tulev kuum õhk. Kogu maja inventar oli hiina, osalt ka hunnipärane. Vastava hiina leetopissi teate põhjal arvatakse, et see maja oli palee, kus elas üks vangilangenud hiina väepealik I saj. e. m. a.

Mujal põhja pool, Siberi t a i g a - ja t u n d r a a l a d e l peaaegu ei tunta rauaaja mälestusmärke. Sel ajal, kui lõuna pool tekkisid linnad ja kujunesid tsiviliseeritud riigid, kasutasid põhjapoolsed küttide-kalastajate ja põdrakasvatajate hõimud veel kaua kivi- ja luuriistu. Kuigi üksikuid juhuslikke raudesemeid sattus tundraaladele, ei kutsunud need esile mingeid muudatusi majanduselus. Ja alles XVI - XVII sajandil vene asustuse tungides Siberi aladele le-

vis siin raud ning hakati laiemalt kasutama rauast töö- ja tarbeesemeid.

VII. IDA-EUROOPA VARANE KESKAEG.

Juba vene revolutsioonieelsed ajaloolased osutasid tähelepanu slaavi muististe ning slaavlaste päritolu uurimisele, kuid nende saavutused sellal piirdusid põhiliselt hiliste ajaraamidega, alates IX sajandist, s. o, Kiievi riigi tekkimisest. Kogu eelnev periood idaslaavlaste arengus jäi faktiliselt nii arheoloogide kui ajaloolaste vaateväljast kõrvale. Tähelepandavamaid tulemusi slaavi muististe uurimisel tollal saavutas vahest V. V. Hvoika, kes püüdis määratleda idaslaavlaste mälestusmärke ka I aastatuhande jooksul m. a. j.

Nõukogude teadlased on lähenenud Vana-Vene riigi tekkimise küsimusele teisiti, näidates, et Vana-Vene riik pole mitte algus, vaid kestva ajaloolise protsessi produkt. Samal ajal on märkimisväärseid tulemusi saavutatud ka slaavlaste varaseima ajaloo, eeskätt nende päritolu ehk etnogeneesi uurimise alal. Sellele polnud võimalik jõuda muidugi mitte ainuüksi arheoloogilise materjali abil, vaid koostöös võrdleva keeleteaduse andmetega. Siinjuures tuli võidelda mitmete konservatiivsete vaadetega, mis valitsesid rahvaste päritolu küsimuses kodanlikus teaduses. Nii öeldi lahti kodanlikus keeleteaduses väga tuntud nn. indo-euroopa algkodu teooriast, mille kohaselt idaslaavlasi nagu mitmeid teisigi Euroopa rahvaid loeti pärinevaks ühest teatud tsentrumist ehk nn. algkodust, kust nad olevat laiali asunud oma hilisemaile asualadele. Selle teooria kohaselt oletati, et idaslaavlased jõudsid Ida-Euroopa lauskmaale alles VIII - IX sajandiks.

Veelgi raskemaid takistusi etnogeneesi uurimise teele tõi N. Marri pseudomarksistlik nn. uus keeleõpetus, millest kõnelesime juba sissejuhatavas peatükis. Viimase kohaselt pidid keeled ajaloo arengu käigus tegema läbi rea kvalitatiivseid (hüppelisi) muutusi, üks keel pidi teatavas arengustaadiumis asenduma teisega, mida varem ei eksisteerinud. Nii tekkis

N. Marri arvates uusi keeli, aga analoogiliselt teatava kvalitatiivse muutuse tulemusena rahvaste arengus rida uusi rahvaid. Ida-slaavlaste esivanemaid otsiti niisiis mitmete Ida-Euroopa territooriumil varem elanud hõimude hulgast, nagu sküütide, traakia hõimude jne. seast. Tänapäeval on nõukogude teadus vabanenud tähendatud antiteaduslikest seisukohtadest ning antud küsimusele lähenemises valitseb kindel seisukoht: püütakse jälgida nn. retrospektiivsel teel vastava kaasaegse rahva kultuuri järgnevust talle eelnenud vanemaist hõimudest, selleks eriti hoolikalt võrreldes tüüpilisi kultuurielemente (keele, kommete, ehtevormide jne. alal) vastavate kultuuride reas.

Ent vaatamata märkimisväärseile saavutustele, on ida-slaavlaste etnogeneesi väga komplitseeritud probleemis veel siiski palju lünki, mida pole suudetud arheoloogilise materjali abil täita. Olulisemat püüame kokku võtta alljärgnevas.

Nõukogude, poola ja tšehhoslovakkia teadlaste tööde põhjal võime väita, et slaavlaste esivanemad asustasid juba kauges minevikus Kesk- ja Ida-Euroopat, kuuludes siinsete laialdaste neoliitiliste hõimugruppide koosseisu IV - III aastatuhandel e. m. a.[1] Ei ole aga veel päris kindel, millised neoliitilised kultuurid nimelt on seotud slaavlaste eelkäijatega. Siin on rida oletusi ja hüpoteese, näit. ühtede arvates olid nendeks pronksiaja "nöörkeraamika hõimud", kes III aastatuhande lõpul e. m. a. asustasid Visla basseini, Volõõnia ja Kesk-Dnepri piirkonna. Siit edasi on meil juba täpsemaid andmeid, eriti I aastatuhande keskpaigast e. m. a., mil tunneme Lääne-Tšehhist alates kuni Dnepri vasempoolsete harujõgedeni omapärast mälestusmärkide kompleksi - maa-aluste põletusmatustega urnides, mis tähistab lääneslaavlaste nn. l u ż i t s i k u l t u u r i . Mõni sajand hiljem, umbes II sajandist e. m. a. leiame selle kultuuri idapoolsete variantidena juba selgeilmelist idaslaavlaste kultuuri Lääne-Uk-

[1] Vt. П. Н. Третьяков, Восточно-славянские племена, изд. 2. М., 1953.

raina ja Volõõnia territooriumil. See kultuur on tuntud siingi nn. matuse- ehk urnivälja de kultuuri nimetuse all.

On arvatud, et selle nn. matuseväljade kultuuri eelkäijaiks olid "Sküütia" põhjapoolse, metsastepi ala põlluharijad hõimud, kellest kõnelevad kreeka autorid. Herodotos nimetas neid neurideks, melanhleenideks jne., kes olid väga tihedalt seotud sküütidega ning kelle kultuuris, matmiskombeis jne. on väga palju sküüdi elemente. See kajastub "matuseväljade" kultuuriski, nimelt selle kultuuri lõunapoolses piirkonnas valitsevad endiselt laibamatused kääbastes nagu sküütidel. Samal ajal aga mujal matuseväljade kultuuri leviku alal on iseloomulikuna levinud maa-alused põletusmatused savinõudes ehk urnides. Viimasest ka kultuuri nimetus.

Võib arvata, et osa sküüdi põlluharijaid hõime koguni assimileerus slaavlaste eelkäijatega tähendatud Kesk-Dnepri piirkonnas, kuna siinses matuseväljade kultuuris peale matmiskombe on ka savinõude tüübid väga lähedased sküütide kohalikule keraamikale.

Niisiis on enamiku nõukogude uurijate arvates matuseväljade kultuuril rida eelnevaid lülisid, mis viivad tagasi kuni varaseima põlluharijate-karjakasvatajate kultuurini Kesk-Dnepri piirkonnas[1]. Detailides on nende kultuuride seostamisel veel väga palju täpsustada. Seevastu matuseväljade kultuurist edasi kuni Vana-Vene riigi tekkimiseni kajastub slaavluse areng juba selgemini nii Dnepri-Desna basseini linnuste kultuurides kui ka

---

[1] Viimasel ajal on avaldatud uusi seisukohti matuseväljade kultuuri leviku suhtes, pidades seda Kesk-Dnepri piirkonda sissetulnuks lääne poolt - Pripeti, Polessje, Volõõnia alalt, kuhu oli omakorda levinud veneedide e. läänеslaavlaste kultuur.

Vt. D. B. Кухаренко, К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры, "СА", nr. 1, 1960, lk. 289-300.

Ülem-Dnepri ja Ülem-Volga piirkonna kääbaste kultuurides. Need mälestusmärgid pole kaugeltki veel küllaldaselt uuritud, kuid slaavlaste kujunemiskäigu uurimine on praegu nõukogude arheoloogias üks keskseemaid, millega tegelevad nimekad teadlased, nagu akadeemikud P. Tretjakov, B. Rõbakov, prof. M. Artamonov jt. Juba nüüdse uurimistöö alusel on selge, et slaavlased, kes elasid üsna kaugel lõunapoolseist tsiviliseeritud orjanduslikest riikidest, moodustasid tollal, s. o. I aastatuhande lõpul e. m. a. juba suure ajaloolise jõu ning slaavlaste hilisem väljapaistev osa Euroopa varase keskaja ajaloos ning feodaalse Kiievi riigi tekkimine olid ette valmistatud paljude varasemate sajandite jooksul Kesk-Euroopa ja Lääne-Ukraina südamikus.

1. Lõunapoolsed idaslaavi hõimud. Antid.

Matuseväljade mälestusmärgid ulatuvad umbes II sajandist e. m. a. kuni V sajandini m. a. j., kohati aga, näit. Kesk-Dnepri piirkonnas on mõnede uurijate arvates võidud jälgida nende esinemist kuni VII-VIII sajandini.

Matuseväljade kultuuri hõimude etnilist päritolu aitavad selgitada meieni säilinud bütsantsi ja süüria autorite andmed. Kõige tõepärasemad on bütsantsi ajaloolaste teated VI sajandist, kes Ida-Euroopas kõnelevad slaavlastest, nimetades neid sklaviinideks ja antideks. Viimased öeldakse olevat kõnelnud ühesugust keelt ning omanud sarnase kultuuri. Antide ja sklaviinide levikuala ühtib üsna täpselt matuseväljade kultuuriga. Sklaviinideks nimetasid bütsantsi allikad läänеslaavlasi, antideks idaslaavlasi, mida kinnitavad paljud teated. Rooma allikad kõnelevad esmakordselt muistseist slaavlastest I saj. m.a.j., nimetades neid veneedideks. Veneedide samasus antide ja sklaviinidega on tõestatud bütsantsi autorite teadetes VI sajandist. Ainult arheoloogiliselt pole seni olnud

võimalik täpselt piiritleda antide ja veneedide vahet. Üldjoontes arvatakse varased matuseväljade mälestusmärgid kuuluvat veneedidele, hilisemad antidele.

Matuseväljade kultuur Ukraina-Volõõnia territooriumil jaguneb kronoloogiliselt kahte üksteisele järgnevasse perioodi: z a r u b i n e t s k i j a t š e r n j a h h o v s k i kultuuriks. Viimaste nimede aluseks on Kiievi ümbruskonna külade nimed.

Z a r u b i n e t s k i p e r i o o d hõlmab ajavahemikku II sajandist e. m. a. kuni II sajandini m. a. j. Siit tunneme tänapäeval üle 70 mälestusmärgi. Enamiku neist moodustavad maa-alused põletusmatused urnides, aga ka mõningad laibamatused ja asulad, mis on levinud Kesk- ja Ülem-Dnepri basseinis ning ka metsastepi alal Desna, Seima, Sula jõgikonnas. Matustele on kaasa pandud rohkesti ehteid: ripatseid, õõelu, pika jalaga sõlgi e. fiibulaid, klaashelmeid jm. Keraamika oli sel perioodil valmistatud käsitsi, haudades leidub sageli 1 - 4 savinõu toiduga, mis surnule teise ilma kaasa anti. Keraamika on aga hästi põletatud, pruunjasmusta sileda ehk nn. kiila pinnaga.

Zarubinetski a s u l a i d on avastatud ülalmainitud jõgede kaldail või ka kõrgemail kohtadel. Need ei ole eriti suured, sisaldavad väikesi punutisseintega ja saviga ülemääritud elamuid, koldega keskel ning kandiliste võlvitud saviahjudega. Mõned neist asulaist on hästi kindlustatud, sealt on leitud hulgaliselt rauast põllutööriistu, nagu raudatru, sahaterasid ja sirpe. See kinnitab, et Ukraina alal kujunes slaavlaste peamiseks majandusalaks meie ajaarvamise vahetuse paiku juba k ü n n i p õ l l u n d u s . Samast kõnelevad ka arvukate viljaaukude ja käsikivide leiud asulates.

Kuigi nende hõimude ühiskondliku korra kohta on andmed alles puudulikud, on märgata selgesti ühiskondliku ebavõrdsuse olemasolu, milles ei jäta kahtlust matuseinventar. Vaidlusaluseks on ka zarubinetski kultuuri päritolu, milles mõned uurijad näevad mitte kohalikul alusel kujunenud, vaid

lääne poolt sissetulnud hõimude kultuuri.[1]

T š e r n j a h h o v s k i p e r i o o d i kuuluvad samuti arvukad "matuseväljad", asulad ning linnused väga laialdasel territooriumil Dnestri-Dnepri vahelisel alal, Sula, Bugi, Vorskla ja Donetsi piirkonnas. Viimane oligi bütsantsi autorite teadete kohaselt a n t i d e levikuala. Siingi on ülekaalus põletusmatused urnides, osalt aga, "Süütia" piiri lähedal, nagu juba eespool mainitud, esineb ka laibamatuseid kääpakuhjatiste all. Need mälestusmärgid dateeritakse II kuni V, kohati isegi VIII sajandini.

Tšernjahhovski mälestusmärkidele on iseloomulik kedral valmistatud keraamika, mis on üheks selle kultuuri erinevuseks, võrreldes eelnevaga. Nõud on vormilt mitmesugused, eriti iseloomustavad neid terava õlaprofiiliga kausikesed, peaaegu kaksikkoonilised nõud, mõned neist asetsevad kõrgel jalal. Matuste juurest leitakse samasuguseid ehteid nagu eelneval perioodilgi, veel rohkem aga eelmisega võrreldes esineb nüüd nn. r o o m a p r o v i n t s i a a l t o o t e i d, nagu fiibulaid, klaashelmeid, emaililustustega hoburaudsõlgi, klaasnõusid ja rooma münte.

Ajajärgu lõpupoole, IV - V sajandil, mil rooma mõju väheneb, hakkas siin esinema mitmesuguseid kohalikke pronks- ja hõbeehteid. Omapärased antidele olid kolmnurkse kujuga ažuursete mustritega hõbesõled, samuti värvilise emailiga inkrusteeritud pronkssõled. Viimased on vahetusena levinud kaugele põhjapoolsetele aladelegi, Oka-Volga ülemjooksupiirkonda, Baltimaile jne.

Antidel oli ühiskondlik diferentseerumine veelgi sügavamale jõudnud kui eelmisel perioodil. Sugukondlik kord lagunes neil juba I - II sajandil m. a. j., mil valitsevaks suhete vormiks kujunes territoriaalne kogukond. Selle alusel kujunesid antidel kindlad poliitilised ühendid - h õ i m u l i i-

---

[1] Vt. lähemalt П. Н. Третьяков, Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура, "СА", № I, 1960, lk. 36-46.

d u d , mis omandasid juba riikliku korra iseloomu.[1] Majanduslikuks aluseks oli jätkuvalt arenev k ü n n i p õ l l u n d u s .

Kuigi tšernjahhovski kultuuri etnilist päritolu seotakse üldiselt antidega, on see küsimus olnud viimastel aastatel siiski sagedaseks diskussiooniobjektiks. Nõukogude uurijate arvates on see laialdastel aladel esinev varakeskaegne kultuur väga komplitseeritud ja vaevalt saab olla etniliselt täiesti ühtne. Nii kaldub enamik uurijaid arvama, et tšernjahhovski kultuur ei kujunenud vahetult zarubinetski hõimudest, vaid hõlmas mitmeid erisuguse etnilise koostisega hõime, nagu traakia-illüüria, sküüdi-sarmaadi jne., kuid osa neist moodustaksid ka slaavlased. Edasine arheoloogiline uurimistöö tõenäoliselt lahendab selle vaidlusaluse küsimuse.

x x
x

Enne kui lähemalt kõnelda põhjapoolsete idaslaavlaste mälestusmärkidest, tuleks veel tähelepanu juhtida neile ajaloolistele sündmustele, mis viisid lõpule Rooma orjandusliku impeeriumi hävitamise, mis vapustasid oma jõult kogu maailma ning millest idaslaavlased - antidki osa võtsid. See oli kahe maailma vaheline tormiliste sõdade ajajärk, mida vanem ajalooline kirjandus sageli nimetab " s u u r e k s r a h v a s t e r ä n d a m i s e a j a k s " - ajajärk II-VII sajandini, kusjuures võitluste kulminatsiooniks oli IV-VI sajand. Lääne-, Kesk- ja Ida-Euroopa "barbarid" astusid Vahemere ja Musta mere äärsete orjanduslike riikidega julma võitlusse, mis kujunes järsuks ajalooliseks piiriks orjandusliku ja feodaalse ühiskonna vahel enamikes Euroopa ja Aasia riikides.

III sajandiks m. a. j. oli orjandusliku korra lagunemine Roomas juba viinud sealse majandusliku ja poliitilise korra kriisini. "Orjus sai majanduslikult võimatuks, vabade töö oli aga moraalselt põlastusväärne. Üks ei saanud enam, teine

[1] П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1953, lk. 179 jj.

ei saanud veel olla ühiskondliku tootmise põhivormiks. Ainult põhjalik revolutsioon võis sellest olukorrast välja aidata."[1] Rooma impeerium, olles sisemiselt tugevasti nõrgestatud orjade ja koloonide ülestõusudest, sai nüüd järjest tugevamate rünnakute osaliseks mitteroomlaste e. barbarite hõimude poolt, kes üle Doonau ja Reini jagasid hoope Rooma leegionidele. Umbes samal ajal katkes, nagu eespool nägime, ka rooma sõjaline okupatsioon Musta mere äärseis linnades ning lakkas rooma müntide vool nii Põhja- kui Ida-Euroopa alal. Tunduvalt vähenes sellal ka rooma päritoluga esemete arv matuseväljade, s. t. antide kultuuris.

Kui Lääne-Rooma langes V sajandil gootide, alaanide, germaanlaste, vandaalide, markomannide, hunnide, sarmaatide jt. rünnakute tagajärjel, siis VI sajandil astusid Ida-Rooma ehk Bütsantsi, viimase orjandusliku süsteemi kantsi vastu arvukad slaavi hõimud, nende hulgas ka antid ja sklaviinid. Algasid Balkani sõjad, milles peamise jõu moodustasid slaavlased. See võitlus jõudis lõpule VII sajandi algul, mil slaavlased asustasid Balkani poolsaare. Tähendatud sündmused aitasid otsustavalt kaasa orjandusliku impeeriumi sotsiaalse ja majandusliku olukorra ümberkujunemisele feodaalseks. Teisest küljest etendasid need sündmused tähtsat osa ka slaavlaste endi elus - kiirendasid nende sugukondliku korra lagunemise ja klassiühiskonna kujunemise protsessi.

Antide osavõtt Balkani sõdadest kajastub arheoloogilises materjalis reas leidudes ning näitab, et slaavi družiinad pöördusid neilt sõjakäikudelt Ida-Euroopasse tagasi suure sõjasaagiga. Kurski oblastist S u d ž i j õ e s t leiti rikas m e h e m a t u s , mis kaasapandud leidude, kuld- ja hõbeehete järgi otsustades pärineb V sajandist. Kõige tähelepanuväärsem on hilisantiikses stiilis valmistatud suur hõbevaas, mida kaunistab reljeefne friis 9 kreeka jumalannamuusa kujutusega. Üks neist hoiab käes raamatut, teine flööti,

---

[1] Fr. Engels, Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine, Tallinn 1958, lk. 138.

kolmas kitarri, üks lüürat ja eelviimane hoiab gloobust. Mõned on maskides. Veelgi rikkam leid pärineb VII sajandist, mis saadi P e r e š t š e p i n o s t P o l t a a v a l ä h e d a l t . See on üks rikkamaid meie maa peitleide, mille avastasid karjapoisid juba 1912. a. Leid koosneb hinnalistest bütsantsi nõudest, mitmesugustest ehetest ja relvadest. Leius oli umbes 25 kg kulda ja 50 kg hõbedat. Vanimaks esemeks selles on sassaniidide hõbenõu kuningas Šapur II kujutusega (IV sajand), peale selle mitmesuguseid vaase, kausse, taldrikuid hõbedast, tasse, amforaid, kuldtupes mõõk, kaela- ja käevõrusid, sõrmuseid, bütsantsi münte jne.

Ülalkirjeldatud leiud kuulusid nähtavasti mõnele druiidina juhtidest, olles kaasa toodud sõjaretkilt Bütsantsi.

M i l l i s t o s a e t e n d a s i d idaslaavlaste vanad kultuurilised s u h t e d R o o m a g a ja kuidas nende katkemine orjandusliku Rooma impeeriumi ja selle kultuuriga kajastus idaslaavlaste majanduse ja kultuuri edasises arengus? Antud juhul kutsub selle küsimuse esile eeskätt kodanlikus ajalookirjanduses kaua valitsenud nn. rooma kultuuri mõju teooria, mille kohaselt Rooma olevat äratanud kõigi oma naaberrahvaste uinuvad jõud, lähendanud neid oma kõrgele kultuurile, ilma milleta oleks neil tekkinud kultuuri seisak. Ajaloolised faktid näitavad, et see teooria on väga ühekülgne ja tendentslik ning kahtlemata seotud koloniaalse ekspansiooni õigustamisega juba kaugest minevikust alates.

Arheoloogia andmeil võime väita, et Kesk-Dnepri, Dnestri, Karpaatide ja selle ümbruskonna hõimude materiaalses kultuuris peale rooma kultuuri mõju kadumist ei tekkinud mingit seisakut, vaid järjest enam arenesid ja tugevnesid kohalikud kultuurijooned. Nende hõimude kunstis nagu ärkasid ja puhkesid taas õitsele paljud vanad traditsioonid, nagu massiivsed hõbeehted, loomastiil, vääriskividega inkrusteerimine jne. Sama kehtib ka majandusliku arengu kohta. Suhete katkemise tulemusena Roomaga arenesid järjest laiemad k o h a l i k u d m a j a n d u s l i k u d s i d e m e d , ees-

kätt sidemed lõuna- ja põhjapoolsete idaslaavi hõimude vahel. Need said stiimuliks ka uute sotsiaal-majanduslike suhete kujunemisel põhja pool, kuna seni lõunapoolsed idaslaavi hõimud olid oma arengult põhjapoolseist tunduvalt ees.

Siitpeale kadus ka vana Dnepri-Dnestri alade idaslaavlaste nimetus - antid, mis omal ajal oli väga populaarne. Viimased teated antidest pärinevad VII sajandi algult. Mõni aeg hiljem sai tuntuks Lääne-Euroopas ja Idamaades teine idaslaavlaste nimetus "русь" ("рос") ning varsti seejärel termin "СЛАВЯНЕ", mis on juba ühine kõigile idaslaavlastele. Vana-Vene leetopissid eraldavad ka slaavlaste - "russi" üksikuid hõime, kelledest tunneme sloveene, krivitšeid, vjaatitšeid, dregovitše, drevljäane, radiimitšeid, poljäane, divertšeid, ulitšeid jt. neile iseloomulike arheoloogiliste mälestusmärkidega.

Alates VII sajandist, mil antide hõimuliit lagunes ja nende nimi ajaloo veergudelt kadus, tunneme rea muistiseid endisest antide piirkonnast ja ka ida poolt, kus need on seotud idaslaavi lõunapoolsete hõimudega.

Nii on Sula, Seima, Vorskla jt. jõgede basseinis levinud VIII - X sajandini rida linnusasulaid, mille ehitustes püsib veel teatud sugukondlikke igandeid, vana ühiselu traditsioone. Veelgi varasemast ajast, VII sajandist on samalt alalt teada kindlustamata asulaid.

Sula jõgikonnas on tuntud Romnõ linna ligidal linnus, mille järgi nimetatakse kogu siinset linnuste kultuuri romnõ kultuuriks. Romnõs leiti rida maasse süvendatud elamute-semljankade jäänuseid, mille punutisseinad olid määritud saviga. Kogu sisustus koosnes saviesemeist - lauad, pingid, lavatsid, ka suured võlvitud kandilise põhiplaaniga ahjud olid savist. Elamutes oli säilinud mitmesuguseid savi, luu- ja metalltooteid, mille järgi arvatakse, et linnus kuulub VII - X sajandisse.

Teised sama tüüpi linnused Seima, Vorskla ja Desna piirkonnas on veidi hilisemad, VIII - X sajandist. Etniliselt

kuuluvad need linnused severjäänidele.

Üks tuntumaid romnõ tüüpi linnuseid on N o v o t r o - i t s k i l i n n u s Psjola jõe kaldal, kus leiti umbes 30 mahapõlenud elamu jäänust. Arvatavasti hävitati linnus petšeneegide poolt. Elamud olid 4 x 4 m^2 pindalaga, 1 m süvendatud maapinda. Seinad ehitati siin vaiadest sarastikuna, mis määriti üle saviga. Elamutes olid ka ahjud savist. Asulast leiti hulgaliselt põlenud teravilja ning põllutööriistu: raudsahku, vikateid, sirpe ja kõplaid. Kõik see kõneleb künnipõllundusest kui peamisest elatusalast.

Käsitöost jutustavad mitmesugused metalltooted ja käsitsi valmistatud savinõud.

Lääne pool Kiievit, Ovrutsi-Korosteni piirkonnas on samuti avastatud rida maaaluseid põletusmatuseid urnides ning põletusmatused kääbastes, mis arvatakse kuuluvat drevljäänidele.[1] Nende matmiskomme, samuti urnid sarnanevad mõneti tänapäeva Poola ja Tšehhi territooriumil avastatud läänеslaavlaste vastava ajajärgu muististega.

Ovrutsi-Korosteni ümbruskonnast tunneme ka rea linnuseid, mis asetsevad kõrgematel neemikutel ning on ümbritsetud kahekordsete vallide ja kraavidega. Niisugustel linnustel on leitud vaikonstruktsiooniga elamuid, mis paiknevad piki valli sisekülge, kuna linnuse keskosas ehitusjäänused puuduvad. Mõnes asulas on avastatud ka maasse süvendatud semljanka tüüpi elamuid, milles saviahjud. Need linnused ja asulad on dateeritud VI - VIII sajandisse.

Sama tüüpi linnuseid on tuntud ka Doni ülemjooksul, kuid neist kõneleme seoses vjaatitšitega, kes kuuluvad enamikus põhjapoolsete idaslaavi hõimude hulka.

---

[1] И. П. Русанова, Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории древлян, "СА", № 4, 1958, lk. 33-46.

2. Põhjapoolsed idaslaavi hõimud.

Samal ajal kui lõunas valitses "matuseväljade" kultuur, asustasid Ida-Euroopa põhjapoolset metsade ala mitmed varased soome-ugri ja idabalti hõimud, nende kõrval aga ka varased slaavlased, nagu märkisime juba eespool seoses hilis-djaakovo kultuuriga. Osalt ulatuvad siia ka "matuseväljad" - Dnepri ja Desna ülemjooksu alale ning Seima ja Pripeti basseini, kaugemale ida ja põhja poole need ei ulatu. Siin asusid ülalmainitud balti, djaakovo, gorodetski jt. hõimud, kelle lähedusse aga pidid olema jõudnud vähemalt III - V sajandi paiku varaslaavlased, nagu veenvalt näitasid leiud Bereznjaki linnusel Volga ülemjooksu piirkonnas.

Tänapäeval tunnemegi siin Dnepri, Volga ja Daugava ülemjooksul, Okaa ülemjooksul ning Peipsi-Ilmeni basseinis IV-IX sajandini laialt levinud **kääbaste kultuuri**, mis kuulub mitmetele slaavi hõimudele, kelle nimesid tutvustasid meile leetopissid. Need on põletusmatused, sageli 5-10 ühes kääpas, mis nähtavasti moodustas ühe sugukondliku, patriarhaalse suurpere matusepaiga. Üldiselt iseloomustab neid matuseid väga kasin inventar, mõni metallnaastuke, helmes ja käsitsi valmistatud keraamika, mõnikord ka münt. Kääpa kuju on aga eri hõimudel sageli erinev.

Kõige põhjapoolsemad idaslaavi hõimudest on sloveenid, kelle vanimad kääpad dateeritakse seni IV sajandisse. Need on ümmarguse põhjaga 10 - 15 m kõrgused koonilised kääpad ehk sopkad (sõnast "ссыпать"). Nii kõrgeid kääpakuhjatisi mujal püstitati vaid pealikutele, siin aga sugukondlikele kollektiividele. Sopka väljakaevamistel võib läbilõikes jälgida, kuidas kääbas omal ajal kasvas järk-järgult. Surnud on maetud üksteise kohale, neid eraldab vaid tugev söe- ja tuhakiht ning liivaviirg - jäljed hilisemaist peiedest. Nii toimus see korduvalt, kuni sopka kuhjus kõrgeks. Sageli on koos surnuga põletatud ka kaasapandud esemed.

Sopkad levivad Ilmeni kaldail piki Volhovit, Seloni, Lovati ja Msta jõgesid. Kõige idapoolsemad neist ulatuvad Mo-

loga jõeni. Tähendatud territoorium oligi sloveenide asualaks, ihtlasi moodustas see hilisema Novgorodi bojaaride vabariigi territooriumi.

Suurima idaslaavi hõimu moodustasid k r i v i t š i d, keda leetopiss ütleb asunud olevat Dnepri, Daugava ja Volga ülemjooksu piirkonnas, kaasa arvatud Peipsi-Võlikaja bassein. Krivitšitele on iseloomulikud p i k a d k ä ä p a d, mille leviku algust dateeritakse IV - V sajandisse. Need on ritsad madalad vallikujulised kuhjatised, mille pikkus ulatub 50 - 60 m, mõnikord isegi kuni 100 m, kõrgus aga - 1,5 m. Erinevalt sopkadest on surnud pikkades kääbastes maetud mitte üksteise kohale, vaid järjest üksteise kõrvale, mistõttu pikeneski vall iga uue suurpere liikme matusega. Ka siin on iseloomulik pakse sõe- ja tuhakiht kääpa põhjal; mõni matus on asetatud saviurni, teised aga tavaliste põletuslaikudena.

Pikad kääpad moodustavad rea suuremaid rühmi. Üks suuremaid on Dnepril Smolenski ümbruskonnas - viimasest kujunes hiljem krivitšite hõimukeskus nagu Novgorod sloveenidel. Teise suurema grupi moodustavad Daugava-äärsed kääpad, ulatudes ka idapoolsesse Latgalesse, edasi Volga-äärne rühm kuni Jaroslavlini ning pihkva-oudova rühm, mis ulatub üle Võlikaja ka Pihkva järve läänekaldale ja Kagu-Eesti alale, hõlmates Petseri, Võru, Põlva, Räpina rajoone kuni Otepää rajoonini. Kõikjal nimetatud aladel palistavad kääpad jõgede liivaseid kaldaid ning kõrgemaid männimetsaaluseid kohti. Nagu näitasid väljakaevamised Põlva rajoonis Lindora metsas, on pikad kääpad tekkinud siin V - VI sajandi paiku, seega mõnevõrra hiljem kui naabruses. See on ka mõistetav, kuna oma põhimisest asumisalast nihkus neid aegamööda ka kaugemale kirde- ja loodesuunas. Pikad kääpad püsisid umbes VIII - IX sajandini.

Analoogilist maitmisviisi - põletusmatused pikkades vallitaolistes kääbastes - on tähele pandud ka Lääne-Valgevene alal, kus asus d r e g o v i t š i d e h õ i m. Siin on kääpad alles nõrgalt uuritud, kuid esialgsed andmed kõnelevad nende püsivusest Valgevene läänеosas kuni XI sajandini. Seda kinnitavad kedrakeraamika leiud, araabia mündid, kaela-

võrud jm. kaasapandud esemed varasema leiumaterjali kõrval.

V j a a t i t š i d elasid leetopissi andmete kohaselt Okaa jõe piirkonnas, kus on tuntud kääpad alates IV - v sajandist. Need on nagu sopkadki ümmarguse kujuga, ainult madalamad ja kääpa all jalami kohal võib kaevamiste ajal täheldada r i n g i k u j u l i s t k r a a v i. Mõnikord aga leiti kraavis postijäänuseid, mis moodustasid omal ajal palktara ümber kääpa aluse, mille keskele maeti põletusjäänused. Siingi on kääpad kollektiivse suurperede matused nagu eelmisedki.

Vjaatitšite kääpaid on uuritud veel Ugra jõe (Okaa vasakpoolne harujõgi) basseinis, Moskva lähistel Beseda juures, kus on teada ka asulaid, ning viimastel aastatel avastati tüüpilisi vjaatitšite kääpaid ja asulaid veel Doni ülemjooksul Voroneži lähedal B o r š e v o k ü l a juures - piirkonnas, mis on asustatud tihedalt juba väga kaugest minevikust - paleoliitikumist alates. Borševo kääbastes esinesid peale ümbritsevate palktarade veel puust kambrid, ehitatud kas laudadest või tahutud palkidest. Surnud olid puukambrisse maetud põletatult kas saviurnis või ilma.

Suurim vjaatitšite Doni-äärseist asulaist on B o r š e v o l i n n u s a s u l a , mis dateeritakse VIII-X sajandisse. Viimane uuriti läbi P. Jefimenko poolt juba 1928.-1929.a. seoses paleoliitiliste asulate kaevamisega samas piirkonnas. Linnusasula asetses kõrgel Doni kaldaneemikul ning oli kindlustatud tugeva valli ja kraaviga. Linnus mahutas uurija arvates 200 - 250 elamut ning elanike arv sellel pidi olema mõni tuhat.

Elamud olid 0,5 - 1 m sügavuselt maasse süvendatud, põrandapinnaga 4 x 4 m^2. Seinad olid ehitatud laudadest, mida kinnitasid põiki latid. Iga elamu sissekäigu vastas paremas nurgas asetses suur kividest laotud ahi. Elamud paiknesid teatud grupipidena, mis olid üksteisega vastavate tagakäikude kaudu ühenduses. Kuigi siin tegemist ei olnud enam sugukondlike suurperedega, vaid individuaalsete majapidamistega, siiski püsisid teatud patriarhaalsed igandid veel väga kaua. Maini-

tud elamute kõrvalt leiti vastavate majapidamishoonete, aitade, lautade, keldrite, viljaaukude jäänuseid. Neis oli säilinud hulgaliselt teravilja, suuri käsikive jm. majapidamistarbeid, elamus aga rohkesti metall- ja luuesemeid, mis kõneleb arenenud käsitööst.

Borševo linnusasula on väga lähedane eespool käsitletud severjäänide ehk nn. romnõ tüüpi linnustele, erinevus seisneb ainult mõningates ehitusdetailides, peamiselt elamute ehitusmaterjalis. Kirjeldatud linnustele tüüpilist elamuehitust on tähele pannud ka bütsantsi kirjanik Mauricius Strategicus VII sajandist, kes pidas sellist ehitust iseloomulikuks antidele - idaslaavlastele.

Eespool käsitletud kolme suurema idaslaavi hõimu, krivitšite, sloveenide ja vjaatitšite mälestusmärgid on teistest paremini uuritud, kuigi mitte ammendavalt. Lõunapoolsetest hõimudest, nagu dregovitšidest, radiimitšitest, drevljäänidest, poljäänidest jne. teame seni väga vähe. Neile kuuluvad kääpad pole veel nimetamisväärselt uuritud ja peamiselt leetopissi teated nende levikualadest ning nende hõimuliitudest moodustavad selle vähese, mis me neist teame. Üldise sotsiaal-majandusliku arengu tõttu hakkasid neilgi mõranema sugukondlikud suhted, milline protsess jõudis lõpule VI - VII sajandi paiku. Seejärel kujunesid neist tugevad hõimuliidud, mille lõpliku konsolideerumise tulemusena tekkis Vana-Vene riik.

3. Varane keskaeg Ida-Euroopa lõunasteppides ja Volga-Okaa keskjooksul.

Alljärgnevalt tutvume lühidalt idaslaavi hõimude lähemate naaberhõimudega sel nn. "suurel rahvaste rändamise perioodil", alates umbes II sajandist. Sellal tabas Lõuna-Venemaa steppe samasugune arvukate rändhõimude tunglemine, nagu seda võis märgata Kesk-Euroopas jm.

Volga-Doni-Dnepri vahelisel stepialal ilmusid II sajan-

di paiku ajaloo areenile uued hõimud - a l a a n i d , kes asendasid sarmaate. Siit peale kannabki antud ajajärk a l a a n i a j a j ä r g u nimetust.

Alaanid olid, nagu sküüdid ja sarmaadidki, rändrahvas, kellest osa tegeles põlluharimisega, osa aga rändkarjakasvatusega. Kirjalike andmete kohaselt olid nimetatud kolm rändrahvast ka ühise päritoluga, kõneldes üht keelt, mis kuulub põhja-iraani keelte gruppi.

Alaanide mälestusmärkidest on tuntud peamiselt k ä ä p a d , mis levivad nimetatud stepialadel ning ka lõuna pool, Kertši linnade, endiste kreeka kolooniate territooriumil. Neid on võimalik eristada sküütide-sarmaatide kääbastest, kuna nad on inventari poolest tunduvalt vaesemad. Alaanide relvad, eriti mõõgad ja nooleotsad, matkivad sarmaatide omi. Kunstis on märgata nüüd antiikajaga võrreldes tunduvat langust. Alaanidest on maha jäänud rida kuldaardeid, kuid neis sisalduvad kullassepatööd on maitsetud, kohmakalt töödeldud, neis ei kajastu sküüdi-sarmaadi kunsti parimaid traditsioone.

Alaanide sotsiaal-majandusliku korra kohta on teated ebamäärased. Kirjalikud allikad kõnelevad neist "rahvaste rändamise" keerises, mille lõpptulemusena nad rajasid endale mitmeid valdusi nii Euroopas (Gallias, Hispaanias) kui ka Põhja-Aafrikas. Osa hõime jäi samal ajal peatuma Musta mere äärsetes steppides, kus on säilinud nende kääpaid III - IV sajandisse kuuluvate esemetega. Hiljem jäid alaanid sõtte uutele liikuvatele rändhõimudele, kes ilmusid siia idast nagu hunnid või loodest gootid, mille tulemusena alaanid suruti kõrvale. Osa neist nihkus Volgamaile, kus nad haarati peagi sõjaka rändrahva, kasaaride kaganaadi koosseisu; osa aga jäi peatuma Põhja-Kaukaasias Osseetia territooriumile, kus on tänini säilinud arvukalt alaani muistiseid.

Väljakaevamistel K e r t š i s , muistse Pantikapaioni kohal leiti mõned suursugused h a u a k a m b r i d , mis kuuluvad alaani aadlile. Viimased olid tähtsal kohal kohalike hõimude seas kreeka koloonias. Kertši hauakambrid si-

saldavad rikkalikult kuldtooteid, mis on võrdlemisi jämedas stiilis kaunistatud värviliste vääriskividega. Samas on pronksehteid emaillilustustega, sarmaadi tüüpi mõõku ja nooleotsi, hulgaliselt pronks- ja klaasnõusid. Need esemed kuuluvad samuti IV sajandisse, mil Pantikapaion, tühjenenud kreeklastest, oli põhiliselt asustatud kohalike rahvaste poolt.

O s s e e t i a a l a l on välja kaevatud rida alaanide kääpaid, mis sisaldavad rikkalikult naiste ehteid, nagu kõrvarõngaid, käe- ja kaelavõrusid, sõrmuseid. Ka relvade poolest on need rikkamad kui stepikääpad. Relvad matkivad siingi sarmaadi relvade tüüpe, eriti palju on sõjakirveid ja nooleotsi. Ühesugune on ka hobuste või hobusuitsete kaasamatmine jõukamate haudadesse ning surnu asetamine haua kõrvale kaevatud katakombi, nii nagu see stepikääbasteski oli kombeks juba pronksiajast alates.

K a s a a r i d, üks Türgi kõige läänepoolsemate steppide rändhorde, ilmusid Volgale umbes VI sajandi paiku. Nad vallutasid järk-järgult siinsed kohalikud rahvad, eeskätt alaanid ning rajasid oma riigi keskusega Lääne-Kaspia Alam-Volga piirkonda. Kasaaride kaganaat, olles võrdlemisi primitiivne riiklik koondis, püsis siin kuni X sajandini. Riigi pealinnaks oli Itill Volga suudmes. Kasaarid nomaadidena elatusid peamiselt neile alistatud kohalike, nii paiksete kui rändhõimude ekspluateerimisest. Seetõttu oli nende endi kultuur võrdlemisi eklektiline - kasutades neile alistatud rahvaste kultuuri saavutusi, ei suutnud nad ise luua peagu midagi originaalset.

Osa alaane, kes sattus kasaaride võimu alla, VIII sajandi paiku asus tegelema karjakasvatuse kõrval ka paikse põlluharimisega. Neist on jäänud maha Donetsi piirkonnas rida kalmeid, mida mõned varasemad uurijad ekslikult pidasid kasaaride kalmeteks. Tuntumaid neist on S a l t o v o k a l m e d, mis pärinevad VI - IX sajandist, Saltavo küla juures Harkovi lähedal. Saltovos ja neile tüüpilistes kalmetes on iseloomulik matmine sügavale maa-alustesse kata-

kombidesse, kuhu viib maapinnalt astanguline käik. Matmiskomme kui ka matuse inventar on neis väga sarnane eespool kirjeldatud Osseetia alaanide matustele. Relvadest kohtame siin pikki raudmõõku ja kitsa teraga sõjakirveid. Nende kõrval esineb sageli ühe teraga, otsast veidi painutatud mõõk, millest hiljem kujunes siin lõunasteppide alal saabel.

Saltovo naiste haudades esineb rikkalikult Osseetia kalmetele analoogilisi pronksehteid. Kogu inventar peegeldab sügavat varanduslikku kihinemist. Ka keraamika on valmistatud Saltovos pottsepakedral.

Viimaste aastate uurimistöö tulemusena on leitud alaanide kalmeid ka L õ u n a - B a š k i i r i a s . Siin toodi päevavalgele rida rikkaid sõjameeste matuseid, samuti hulgaliste ehetega naistematuseid, mis kuulusid VIII - IX sajandisse. Nii relvad kui ehted vastavad kõigiti saltovo kultuurile. Kalmeid aitavad dateerida araabia mündid. Teadlaste arvates on alaanide matused väga oluliseks materjaliks baškiiria rahva ja keele kujunemise uurimisel. Nii arvatakse, et alaani keel on jätnud sügavaid mõjusid baškiiride keelde.

K a s a a r i d e - m ä l e s t u s m ä r k i d e s t tunneme vaid väheseid. Tähtsamana uuritust tuleks nimetada kasaaride linnust S a r k e l i t , mis asetses Kasaaria läänepiiril Doni ääres Tsimljanskaja staniitsa kõrval. Eriti ulatuslikult teostati siin väljakaevamisi 1949. - 1951. a. seoses Volga-Doni kanali ja Tsimljanski mere kujundamisega.[1] Koos varasemate uurimistulemustega jõuti nüüd selgusele, et linnus oli läbi teinud kaks erinevat ehitusjärku: alumised kihid pärinevad kasaaride linna ajajärgust, ülemised aga vene asustusest.

Sarkel rajati kasaaride poolt juba IX sajandil, arvatavasti Bütsantsist kutsutud ehitusmeistrite poolt. Linn oli rajatud madalale Doni kalda neemikule, ümbritsetud neljast

---

[1] М. И. Артамонов, Раскопки Саркеля - Белой-Вежи, "СА", 1951, № 4, lk. 147 jj.

küljest paksu (kuni 3,75 m) telliskivimüüriga. Umbes 10 m kõrgust müüri tugevdasid veel massiivsed nurgatornid. Ühes neist asetses kindluse sissekäik. Linna siseehitused olid samuti tellistest, mida valmistati kohapeal selleks otstarbeks ehitatud põletusahjus. Kuigi linna plaan oli väga korrapärane, paistis silma kohapealne üsna primitiivne ehitustehnika. Müürid olid ehitatud ilma vundamendita, vedela lubjamördi abil, millesse oli segatud liiva.

Poolsemljanka tüüpi elamujäänuste kõrval leiti Sarkelis hulgaliselt viljaauke, samuti arvukalt rauast sahaterasid, mis kõnelevad künnipõllunduse arengust. Käsitöödest oli kasaaride linnades esindatud peamiselt pottsepis - keraamika valmistati pottsepakedral - ning luutöötlemine, vähemal määral metallitöö.

X sajandil, vürst Svjatoslavi võiduka sõjakäigu tulemusena kasaaride alale, hävitati nende kaganaat ja vallutati ka Sarkel. Sellest kõneleb slaavi päritoluga kultuurkiht linnusel kasaaride kihi (IX - X sajandist) peal. Siia asus tollal käsitöölisi ja kaubitsejaid, kelle palkelamute ja ka pool-semljankade jäänuseid leiti kaevamistel. Leetopiss nimetab slaavi linna muistse Sarkeli kohal "Belaja Veža", mis osutub Sarkeli venekeelseks tõlkeks. "Belaja Veža" jäeti maha võitluses polovetsidega XII sajandi algupoolel.

Peale Sjatoslavi vallutusi peaaegu kadusid lõuna steppidest kasaarid ja alaanid, neist säilis vaid hajali väikesi gruppe, kes peagi asendusid mitmesuguste teiste rändrahvastega, nagu petšeneegid, torkid, polovetsid jt. Viimaste arheoloogiline uurimine on alles väga vähene, mistõttu küsimused nende sotsiaal-majandusliku korra kohta on alles vaieldavad. Nimetatud rändhõimude mälestusmärkidest on säilinud kurgaane. Neist on leitud mõned polovetsi relvastatud sõdurite matused, kelledele on kaasa pandud s a a b e l - kõver ühe teraga mõõk nagu alaanidelgi. Polovetside saablid on siiski lühemad ja ilmselt vähem efektiivsed ratsavõitluses kui hilisemad keskaegsed saablid, mis oma pika õhukese ja otsast veidi painutatud lõiketeraga konkureerisid mitmel

pool mööga kõrval kuni tulirelvade tarvituseletulekuni.

x x
x

Rändrahvastest põhja pool, ühtlasi idaslaavi hõimudest põhja- ja kirdesuunas, Okaa-Volga-Vjatka basseinis tunneme I aastatuhande keskpaigast alates m. a. j. mitmete soome-sugu rahvaste, nagu mordvalaste, mariide, muuromi hõimude jt. mälestusmärke.

Eristades neid üksteisest lokaalselt, mainiksime kõigepealt mordvalaste ja muuromi hõimude kalmeid Okaa-Mokša ja Sura jõgikonnas. Viimased paistsid silma mitmesuguste raud-, pronks- ja hõbeesemetega juba varasel rauaajal, mil siin domineerisid tugevad pjanobori ja sarmaatide kultuuri mõjud. Hiljem, aastatuhande keskpaiku, matsid need hõimud oma surnuid kääpaisse, kusjuures pandi kaasa endiselt arvukalt metalltooteid. Nii sisaldavad meeste matused tööriistadest kirveid, relvadest odaotsi. Naiste haudades on iseloomulikeks panusteks kaela- ja käevõrud, mitmesugused ilustatud pronksplaadikesed ja figuursed ripatsid, mis kõlisevad. Sageli on pronksist spiraalikesi, torukesi ja kuljuseid kinnitatud tervete kimpudena traatsõlmede külge. Nendega ilustati peaehteid, kaelakeesid, rõivaid, eriti kleidi ja põlle ääriseid, aga samuti jalanõusid. Nende ehete iseloom ja asetus matuse juures tekitab kujutelma käies üleni kõlisevast mordva naisest.

Matuste inventar peegeldab selgesti varandusliku diferentseerumise olemasolu. See ei ületanud siiski sugukondliku korra raame ning viimane püsis siin peaaegu muutumatult kogu I aastatuhande jooksul, mil need hõimud, eriti muuromlased, slaavistusid.

Sepise arengust kõnelevad Muuromi linna ligidalt leitud kahe sepa matused. Neile oli kaasa pandud mitmesuguseid sepatööriistu (tangid, pihid, vasarad jne.). Seevastu keraamikat valmistasid mordvalased isegi kuni XIX sajandini käsitsi.

Volga-Vjatka jõgedevahelisel alal esinevad m a r i - d e j a u d m u r t i d e kalmed. Viimaste hõimupiir kulges Vjatkat pidi. Siingi leidub meeste matuste puhul eranditult relvi - sõjakirveid ja odaotsi. Mõõku esineb harva. Naiste haudadele iseloomulikud on, nagu mordvalastelgi, kõlisevad ripatsid. Nende omapäraks aga on tuhanded värvilised klaashelmed, millest valmistati mitmesuguseid rinna- ja peaehteid, kanti kaelas keena jne. Maride-udmurtide matused säilitasid neil aladel väga ühetoonilise ilme umbes VI - XV sajandini. See näitab, et siingi püsisid kaua sugukondlikud suhted peaaegu muutumatuina. Elatusalaks oli neil kuni X sajandini kõplapõllundus. Viimaste uurimistööde andmeil toimus sellal, s. o. X sajandi paiku märgatav muutus ühiskondlik-majanduslikus arengus, mida kinnitab kindlustatud linnuste tek k i m i n e. Varafeodaalsuhete kujunemise protsess aga vajab veel paljudes üksikasjades selgitamist.

Käsitöödest on arenenud maridel-udmurtidelgi peamiselt v a l a m i s a s j a n d u s j a s e p i s , mida tõendavad nende linnustelt leitud sepikoja jäänused. Keraamika aga valmistati ka siin käsitsi, seni puuduvad mari-udmurtide alal andmed potikedra levikust.

4. V a r a n e k e s k a e g I d a - B a l t i m a a d e s .

N õ u k o g u d e B a l t i m a a d e a r h e o - l o o g i d e uurimistöö tulemusena on märkimisväärseid edusamme tehtud muuhulgas ka Eesti ja Läti alade rauaaja muististe uurimisel, märksa vähema ulatusega on tulemused Leedu alal. Kui balti-saksa historiograafia pärandina ja osalt ka reaktsioonilise kodanliku ajalooteaduse seisukohtadena kehtis arvamine, et sugukondlik kord valitses Baltimaades kuni sakslaste sissetungini, siis nõukogude perioodil teostatud uurimistöö tulemusena Eesti, Läti ja Leedu kalmete, eriti aga linnuste materjali põhjal on veenvalt näidatud[1] siinsete hõi-

---

[1] Vt. X. A. Moora, Возникновение классового общества в Прибалтике, "СА", XVII, 1953, Ік. 105-132. Eesti NSV ajalugu

mude järkjärgulist sisemist sotsiaal-majanduslikku arengut kogu I aastatuhande jooksul. Lõpptulemusena viis see varafeodaalsete suhete kujunemiseni X - XII sajandil. Lõuna pool, Leedu ja osalt Läti territooriumil tekkisid selle protsessi tulemusena samal ajal tõelised feodaalsed vürstiriigid, seega juba kaugelt enne sakslaste vallutusi.

Otsides uusi meetodeid ja teid meie maa muistsete hõimude ühiskondlik-majandusliku kui ka kultuurilise ja etnilise arengu jälgimiseks, on nõukogude eesti arheoloogid rakendanud edukalt nn. k o m p l e k s s e t u u r i m i s m e e t o d i t . Selle põhimõtteks oli kasutada Baltimaade rahvaste etnogeneesi selgitamisel mitte ainult arheoloogia, vaid paralleelselt ka keeleteaduse, antropoloogia ja etnograafia andmeid. Sellekohased esialgsed tulemused on publitseeritud juba 1956. a.[1]

Kuna käesolevas kursuses, nagu juba varem mainitud, me eestikeelse kirjanduse kättesaadavuse tõttu Eesti ala arheoloogilisi küsimusi lähemalt ei puuduta, siis ka antud perioodi kohta toome ainult kõige üldisemad jooned.

Nagu näitab kalmete ja linnuste ehituse ja iseloomu muutumine, toimus Baltimaade hõimudel s u g u k o n d l i k u k o r r a l a g u n e m i n e juba alates IV - V sajandist. Nii olid Lõuna-Läti alal II - V sajandini iseloomulikud suured kollektiivsete matustega liiva-mulla k ä ä p a d , mis kuulusid veel sugukondlikele suurperedele. Põh-

---

kolmes köites, I kd., Tallinn 1953. История Латвийской ССР, I т., Рига, 1955.

[1] Eesti rahva etnilisest ajaloost, Artiklite kogumik, toimetanud H. Moora, Tallinn 1956, samuti vt. koguteos Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии, М., 1959. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. I.

Eriti põhjapanevaks uurimistööks ülaltähendatud meetodi alusel on H. ja A. Moora, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest, EM AR XVII, Tartu 1961.

ja-Läti ja Eesti alal aga, arvates meie ajaarvamise vahetusest kuni IV - V sajandini, maeti surnuid põletusmatustena kividest laotud t a r a n d k a l m e i s s e . Viimased olid samuti sugukondlike suurpereliste kollektiivide matused.[1]

Nimetatud kalmeis leiduvate ehtetüüpide, peaasjalikult arvukate naisteehete, aga samuti vastava matmiskombe alusel arvatakse Lõuna-Läti kääpaid kuuluvat etniliselt lätlaste esivanemaile, Põhja-Läti ja Eesti ala tarandkalmed aga vastavalt liivlaste ja muistsete eestlaste esiisadele.

Nagu märkisime meie lähematele idanaabritele omaste pikkade kääbaste, sopkade jne. puhul, peame arvama, et ka tarandkalmed on mälestusmärgid samasuguste aletajate kollektiividest, kes järjest laiemaid kuivemaid ja viljakamaid metsaalasid põldudeks üles harisid. Neile kollektiividele olid iseloomulikud veel suured kindlustatud linnused, mida aga ei kasutatud alaliselt, vaid ajutiste varjupaikadena, ilmselt mõne suurema hädaohu korral. Alaline elamine toimus sellal nähtavasti, oletades kalmete leviku järgi, lahtistes kindlustamata asulates.

V - VI sajandist alates levivad tähendatud laialdasel territooriumil Ida-Baltikumis m a a - a l u s e d l a i b a m a t u s e d , mil pole väliseid maapealseid tunnuseid. Üksikute hiliste järelmatustena maeti mõnikord ka veel vana traditsiooni järgides tarandkalmete kohale. Peale selle tunneme Kagu-Eesti, samuti Ida-Läti territooriumilt antud perioodist alates ka slaavi tüüpi kääpaid, millest oli juttu eespool. Samal ajal tekib muudatus ka linnuste ehituses ja iseloomus. Ilmusid uut tüüpi hästi k i n d l u s t a t u d v ä i k s e m a d l i n n u s e d , mis olid alaliselt asustatud mõnede jõukamate perede poolt. Sellised olid näiteks Peedu Kerikmägi Elva rajoonis, Rõuge linnus Võru rajoonis, Iru Pirita jõe ääres jt. Lähemalt analüüsitakse nende

[1] М. Х. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северовостоке Эстонии, Таллин, 1955.

ehitust ja iseloomu akad. H. Moora artiklis "Muistsete linnuste uurimistulemustest Eesti NSV-s".[1]

Tähendatud linnuste kui ka kalmete väliskujude ja iseloomu muutustes tuleb näha teatud nihkeid ka ühiskondlik-majanduslikus arengus. V - IX või X sajandi vahemikus lagunes sugukond, sellest hakkasid eralduma üksikud jõukamad pered, kes oma varanduse ja karjade kaitseks ehitasid kindlustatud linnuseid. Viimaste ehituses, näiteks vallide läbilõikes, nagu väljakaevamised näitasid, kajastub hästi linnuste omaaegne sagedane mahapõletamine ning taas ülesehitamine. See on otseseks tõendiks tollal kogukonnas toimunud sagedastest kokkupõrgetest. Viimane oli omakorda tingitud üldisest tootlike jõudude, eriti käsitöö ja vahetuse laiemast arengust, mis võimaldas üksikute kätte rohkemat rikkuste kogunemist ning sugukonna lõhenemist. Arheoloogias peegeldub see nähtus ka nüüdsest peale järjest sagedamini esinevais p e i t - ja a a r d e l e i d u d e s ning üksikute rikaste matuste esinemises.

Edaspidi süvenes veelgi varanduslik diferentseerumine. Nagu kõnelevad linnuste ja kalmete leiud, toimus see protsess veidi kiiremini lõuna pool Leedu ja Läti aladel, eestlastel aeglasemalt. Algas klassisuhete kujunemine, mille lõplikku riiklikku formeerumist Eesti alal takistas sakslaste sissetung.

Samal ajal nihkus järjest kaugemale põhja poole balti ja eesti-liivi hõimude vaheline piir - liivlased sulasid Põhja-Läti alal pikkamööda kokku lätlastega. IX - XII saj. see protsess veel küll jätkus, kuid enamik liivlasi oli juba selleks ajaks assimileerunud ning eestlaste-lätlaste vaheline piir kulges umbes Eesti-Läti NSV praegust poliitilist piiri mööda.

Hilisel rauaajal, s. o. varaste feodaalsuhete kujunemise perioodil (X - XIII sajandi alguseni) liituvad Eesti ja

---

[1] H. Moora, Muistsete linnuste uurimistulemustest Eesti NSV-s, Muistsed asulad ja linnused, Tallinn 1955.

Läti ala k a l m e d üldiselt eelmise perioodi kalmetega. Enamiku moodustavad nüüdki maa-alused üksikmatused, nende kõrval esineb aga matmist ka kivikalmeisse, mis kujutavad endast suuri kivi- ja mullakuhjatisi. Selliseid tunneme näit. Kesk-Eesti põldudel Martnas Enivere küla lähedal, Kõolas jm. Siin maeti surnud põletatult koos mitmesuguste esemetega üksikute suurte kivide vahele, kuid mitte enam kollektiivsete, vaid üksikmatustena.

Saaremaal jätkus endiselt vanema ja keskmise rauaaja matmistraditsioon - surnud maeti enamikus veel põletatult kivikalmeisse, mida siin nimetati k i v i r a u n a - d e k s ehk k i v i v a r e d e k s . Vähem esineb Saaremaal maa-aluseid laibamatuseid. Väljakaevamised on toonud päevavalgele ka üksikuid p a a t m a t u s e i d , näit. Randvere ja Viltino kalmeis Põides jm. Surnu põletati koos paadiga ning kivivare all leitakse nende jäänustena vaid rauast paadiplankude neete ja luujäänustega koos põlenud esemeid. Tõenäoliselt on need saarlaste meresõitjate, rikaste kaupmeeste matused.

Kagu-Eesti alal, peamiselt aga Petseri ja Pihkva rajoonides on säilinud ka hiliseid slaavi tüüpi ümarkääpaid, mille iseloomust kõneleme lähemalt seoses Vana-Vene külakalmetega. Mitmeid samasuguseid kääbastikke leiame ka Kirde-Eesti alal, põhja- ja loodepoolsel Peipsi rannikul. Siin on surnud maetud sügavasse hauda kääpa alla, kusjuures nende matuseinventar, arvukad X - XIII saj. pärit slaavi ja vadja hõimudele tüüpilised ehted, seovad neid kääpaid Loode-Vene alade hõimudega.

Läti alal - k u r s s i d e , s e m g a l i t e ja l a t g a l i t e k a l m e i s on toimunud samasugune matuste individualiseerumine. Enamikus esinevad siin nüüd maa-alused laibamatused, Koiva-äärsetel liivlastel aga on säilinud kääpasse matmine. Latgalite hõimupiirkonna idaosas esineb samuti nagu eesti hõimude kagupiiril hiliseid slaavi päritoluga kääpaid.

L i n n u s t e e h i t u s e s ja i s e l o o -

mus on toimunud nüüd veel sügavam muutus võrreldes eelnevaga. Eelmisele perioodile iseloomulikud väiksemad kogukondlikud linnused (Peedu, Rõuge, Iru jt.) on enamikus maha jäetud, ainult mõned suuremad ehitati uuesti tugevamini välja, näit. Tartu, Otepää, kuna enamik nüüd kasutusel olnud linnuseid rajati uutena. Need ümbritseti silmapaistvalt tugevate muldvallidega ja nende peale ehitatud palktaradega. XIII saj. algusest pärinev Läti Henriku "Liivimaa kroonika"[1] nimetab neid Eesti alal ühtekokku 13: Viljandi, Lõhavere (Leola), Otepää, Tartu, Varbola, Lindanise, Keava, Toolse, Lohu-Jaanilinn (Loone), Soontaga; Saaremaal Valjala, Kaarma ja lõppeks Muhu linnus. Nendest on väljakaevamisi teostatud näit. Lõhaveres, Otepääl, Tartus, Lindanise e. Kolõvani (nagu teda nimetatakse vene bõliinades) linnusel, Varbolas jm., mille tulemusi on kokkuvõtvalt käsitletud eespool nimetatud H. Moora artiklis. Varasemad kodanliku perioodi uurimistööde tulemused aga toob ära koguteos "Muistse Eesti linnused."[2]

Läti ja Leedu alal on linnuste arv veelgi suurem, kuigi seda ei saaks öelda nende uurimistööde ulatuse kohta. Läti ala suurtest kindlustatud linnustest tuleb mainida kõigepealt Daugmalet e. Dici linnust Riia lähedal semgalite-liivlaste piiri alal, mis on kindlustatud kõrgete tugevate nelinurksete palktaradega ja muldvalliga nagu Eesti ala suurimad linnused. Semgalite hõimu südames, Miitavi lähedal, asetseb Mežotne linnus ning Kuramaa suurimaid keskusi oli Talsi. Daugava keskjooksule püstitatud tugevad kantsid Gercike (Järsika) ja Koknese (Kukenois) olid sellal kaetud juba linnataolise asulavõrguga.

Nimetatud võimsate kindlustustega linnused peegeldavad suurte hõimukoondiste kujunemist. Nendeks olid Eesti alal maakonnad ja kihelkonnad - territoriaalsed üksused, mis ku-

---

1 Генрих Латвийский, Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского, М., 1938.

2 Muistse Eesti linnused, Tallinn 1939.

junesid kogukondade liitumise teel ning mille keskustena rajatigi eespool nimetatud linnused. Nende asukohaks said enamikus tähtsamate kaubaliiklusteede sõlmkohad, tihedama rahvastikuga viljakamad alad, loomulikud sadamakohad (Lindanise, Toolse jt.) jne. Ka enamik selle ajajärgu hinnalisi hõbe- ja mündiaardeid pärineb nende linnuste lähikonnast, isegi nende territooriumilt või siis tähtsamate kaubateede läheduses. Tõenäoliselt asustati need linnused suuremate keskuste rikaste ülikate poolt. Ajajooksul kujunes osa neist, näit. Eesti alal Otepää, Viljandi, Tartu, Tallinn jt. meie maa esimesteks linnataolisteks keskusteks, ühtlasi olid need väljapaistvaiks sõjalisteks tugipunktideks.

Samal ajal väikesemad tugevate kaitseehitustega linnused, nagu Viljandi rajoonis Lõhavere, Sinialliku ja Naanu, samuti mõned Kalevipoja sängid Ida-Eestis jt., otsustades nende ehituse iseloomu ja leiumaterjali järgi, kuulusid üksikutele või mõnedele feodaliseeruvate ülikute peredele. Nende valdusse kuulus kroonika andmetel ka ümberkaudseid külasid.

Konkreetsemates üksikasjades seisneb aga Baltimaade hilise rauaaja ühiskondlik-majandusliku arengu, eriti feodaalsuhete kujunemise uurimine alles ees. Selle eelduseks peab kujunema senisest ulatuslikum ja meetodeilt täiuslikum linnuste ja asulate uurimistöö.

VIII. VOLGA-BULGAARIA.

Volga-Bulgaaria, võimas ja tsiviliseeritud riik, kujunes umbes X sajandil Kesk-Volga ja Kaama jõe alamjooksu piirkonnas. Selle omapärase riigi kujunemise ajalugu on olnud üsna keeruline, ent meile on teada sellest ainult üsna vähesed üksikasjad mõningate katkendlike teadete näol vene leetopisides ning araabia geograafide reisikirjeldustes. Sellepärast pakub selle riigi mälestusmärkide arheoloogiline uurimine erilist huvi.

Mainitud Volga-Kaama piirkond on meile tuntud juba vara-

sest rauaajast rea kindlustatud asulate poolest, kus leiti omapärast jämeda tekstiilkoevajutustega keraamikat. Õieti kohtas siinseis varastes linnustes mitmete naabruses esinevate kultuuride, nagu djaakovo, gorodetski, eriti aga ananjino kultuuri mõju. Nii võiks siis lühidalt öelda, et siinse hilisema rauaaja kultuuri aluseks oli kohalik varase rauaaja linnuste kultuuri elanikkond. Edasi arenes see pjanobori kultuuris, ent samal ajal, s. o. meie ajaarvutamise esimestel sajanditel ulatus siia lõuna steppide alalt mitmeid sarmaatide ja alaanide rändhõime, kes aja jooksul assimileerusid kohapealse rahvastikuga.

Eriti tunduv uute elementide ilmumine tähendatud Volga-Kaama piirkonda on jälgitav arheoloogilistes mälestusmärkides VI - VII sajandi vahemikus. Need olid bolgarid, kes lõunast ilmusid Volga keskjooksule, jättes siinse kohaliku elanikkonna kultuuri tugeva jälje, õigemini assimileerides viimased ning andes nendele täiesti uue, bolgari kultuuri ilme.

Bolgarite päritolu küsimuses on väga mitmeid arvamusi. Nõukogude uurijad väidavad Volga-Kaama arheoloogiliste ekspeditsioonide põhjal bolgarite hõimude ilmumist Põhja-Kaukaasiast, kuna nende materiaalne kultuur on väga tihedalt seotud ja väga sarnane Põhja-Kaukaasia alaanide kultuuriga. On võimalik, et bolgarid Põhja-Kaukaasiasse ja osalt Musta mere äärsetesse steppidesse ilmusid ida poolt, siin aga mitmete teiste arvukate rändhõimude liikumise tõttu paisati mitmesse suunda laiali. Osa neist jäi peatuma Põhja-Kaukaasias, kust hiljem liikus Volga-keskjooksule. Teine osa aga siirdus läbi stepiala läände Doonau-Balkani aladele, kus ta peagi segunes slaavlastega, andes neile oma nime. Need hõimud said tänapäeva bulgaarlaste eelkäijaks.

V o l g a - K a a m a a l a d e l tähistavad bolgarite ehk bulgaarlaste ilmumist nomaadidele kuuluvad kääpad neile iseloomuliku sarmaadi-alaanipärase keraamika ja samalaadsete juveliirtoodetega, nagu mitmesugused ripatsid, kõrvarõngad jne. Bulgaarlastel nagu sarmaatidel-alaanidelgi oli siia ilmumise ajaks sugukondlik kord lagunenud ning välja

eraldunud omad tipud. Aga ka kohapealne rahvastik oli sugukondliku korra staadiumi üle elanud, asetsedes klassiühiskonna tekkimise piiril. Viimane asjaolu kahtlemata soodustas eriti mõlema valitseva klassi kokkusulamist. Arheoloogiliselt on jälgitav kohalike sugukondlike kindlustatud linnuste haaramine bulgaarlastest vürstide poolt, neile võimsate kivikindlustuste ehitamine. Nii näiteks Kaama ääres Elabugi linnusel, samuti nn. Tõortovo linnusel samas läheduses oli bolgarieelsel ajajärgul veel tavaline pjanobori tüüpi linnus, kuid pärast vallutamist bolgari vürsti poolt ehitati nende linnuste keskele põhiplaanilt nelinurkseid tugevate kivimüüridega kivitsitadellid, mille igas nurgas asetses ümartorn.

Nii kujunes umbes VIII sajandiks Volga-Kaama piirkonnas terve rida väiksemaid bulgaaria vürstkondi, mille keskuseks olid sellised feodaalsed kivikindlused. Alles X sajandiks konsolideerusid need vürstkonnad üheks suureks vürstiriigiks, mis kannabki nimetust Volga-Bulgaaria.

Volga-bulgaarlaste peamiseks elatusalaks oli p õ l l u h a r i m i n e . Sellest annavad tunnistust Volga-Bulgaaria linnustelt ja linnade territooriumilt leitud rauast adraterad. Viimased olid oma aja kohta suhteliselt täiuslikud künnivahendid, kujult laiad, labidataolised, enamikus needitud kokku kahest plaadist. Pinnase lahtilõikamiseks kinnitati saha ette adratiisli külge erilised kuni 50 cm pikkused noataolised terad. See asjaolu näitab, et Volga-Bulgaarias oli tegemist võrdlemisi arenenud põllundusega. Selle kinnituseks on ka sagedane täiusliku sirbitüübi esinemine kõnesoleva ala leiumaterjalis.

Peale põlluharimise tegelesid volga-bulgaarlased agaralt veel k a u b i t s e m i s e g a . Käsitöö, eriti metallitöötlemine, nagu allpool näeme, oli neil arenenud väga kõrgele järjele. Sellisel arenenud tootlike jõudude baasil kujuneski bulgaarlastel välja feodaalne klassiühiskond. Endiste feodaalide kivikindlustuste ümber tekkisid aja jooksul käsitöö ja kaubanduse arenedes feodaalsed linnad. Väljapaistva-

mad nendest olid kolm Volga-Bulgaaria tsentrumit:

B o l g a r , B i l j a r ja S u v a r . Nende suurusest saame ettekujutuse andmete põhjal, mille kohaselt näit. Biljaril ainuüksi oli kindlustatud südalinna ümbermõõt 10 km, Bolgaril umbes 7 km ning Suvaril 5 km. Tuleb arvestada, et väljaspool kindlustatud tsitadelli kujunesid veel ulatuslikud käsitööasulad, mida on kindlaks teinud arheoloogilised kaevamised.

Ulatuslikumalt on kaevamisi teostatud B o l g a r i s, mis oli pealinnaks X - XI sajandil. Bolgar asetseb Volga vasakul kaldal, umbes 30 km Kaama suudmest lõuna pool, Volgast 6 km eemal. Juba araabia geograaf Ibn-Fadlan kirjeldas Bolgari uhkeid telliskiviehitusi, vürsti paleesid, rahva kombeid jne. Kaevamistel on linna territooriumil toodud päevavalgele kaks ehitusjärku: mongolieelse ja kuldhordiaegse linna kihid. Neis on säilinud mitmeid telliskiviehitusi, näit. metsett, minarett ja saun. Viimane kuulub XIV sajandisse. Sauna seinad olid värvitud punaseks, seintes avastati paariviisi asetatud vaskkraanid, üks külma, teine kuuma vee jaoks. Kraanid olid ühendatud savitorustikuga. Pesemiseks ja vee segamiseks kasutati kivist valamuid, mida oli säilinud saunas kakskümmend kaks tükki. Veevärgi jäänuseid savitorustiku näol leidus Bolgaris kõikjal, mis kõneleb selle laialdasest rakendamisest linnas.

Linna elamutest säilis arvukalt maapealseid palkelamuid, kus võidi jälgida elamu kahelis-jaotust - mehe- ja naisepooleks, nagu see oli kombeks muhamediusulistes maades. Elamu keskel asetses võlvitud saviahi. Omapärase kombena näib olevat kasutusel hobuse pealuu asetamine elamu ühe nurga alla. Elamutega koos leiti hulgaliselt mitmesuguseid panipaiku, eriti viljaauke.

Bolgar oli väljapaistvaks käsitöö- ja kaubanduskeskuseks. Sellest kõnelevad arvukate rauasulatusahjude, keraamikapõletusahjude, samuti näit. sepikoja, vase- ja pronksivalajate, pottseppade, luutöötlejate, kingseppade, juveliirmeistri jt. töökodade jäänused.

B i l j a r asetseb umbes 100 km Kaamast lõuna pool ning Volgast 70 km idas. Biljar oli pealinnaks XII - XIII sajandil. Mongolite vallutuste tagajärjel hävitati linn peaaegu täielikult. Sama saatus tabas ka Bolgarit, kuigi viimane tegi läbi veel lühiajalise õitsengu kuldhordi ajajärgul XIV sajandil, ent hiljem Kaasani esiletõusuga kaotas oma tähtsuse.

S u v a r asetseb Bolgarist mõnevõrra lõunasuunas, Volgast 40 km ida pool. Suvar oli väljapaistvaks keskuseks XIV sajandini, mil hävitati mongolite poolt. Ka siin leiti nagu Bolgariski hulgaliselt puuehituste jäänuseid, mitmesuguseid majapidamispanipaiku, teraviljahoidlaid jne. Kiviehitused olid siingi püstitatud tellistest. Linnas oli säilinud helesinise ja rohelise glasuuritud reljeefi katkendeid, mis nähtavasti kaunistasid, nagu see iseloomulik oli Kesk-Aasia feodalismiaja linnades, suursuguseid kivihooneid.

Volga-Bulgaaria linnade väljakaevamised lubavad eriti alla kriipsutada m e t a l l i t ö ö t l e m i s e a r e n g u t . Viimane, otsustades säilinud töökodade ja sulatusahjude järgi, oli väga kitsalt spetsialiseerunud töötlemise eri faasideks. Maagi leiukohtade lähedusse oli rajatud asulaid, kus tootsid rauda selleks eraldi spetsialiseerunud inimesed. Rauasulatusahjud on täiusliku konstruktsiooniga, maapealsed, pealt võlvitud. Samuti on leitud näit. Bolgarist m a l m i v a l u j ä l g i , ühtlasi säilis mitmeid kõrgeid telliskiviahje õhu juurdevooluseadeldisega, kus malmivalamist teostati. Viimased võimaldasid saavutada eriti kõrget kuumust. Kõigi andmete kohaselt loetakse Volga-Bulgaarias malmivalu algust XIII sajandi lõpust või XIV sajandi algusest - seega on need Eurpopa esimesed malmisulatusahjud. Viimane tähistab metallurgias teist, kõrgemat astet, võrreldes lihtsa rauasulatamisega maagist ilma valamistehnoloogiata. Malmivalu arenes laialdaselt edasi alles XVI sajandil, mis tähistas vastava töötootlikkuse määratu suurt kasvu. Rauda ja terast saadi malmist mitte vedelal kujul, vaid endiselt tahkel viisil. Alles XIX sajandil leiutati tööstuslik terasevalu ning

sellest ajast alates võime kõnelda kolmandast, ühtlasi kõrgemast astmest metallurgia arengus.

Volga-Bulgaarias väljataotud toorrauakangid läksid juuresolevaisse sepikodadesse, kus neist taoti mitmesuguseid põllutööriistu, relvi ja tarbeesemeid. Sepainventarist säilis Bolgaris ja Suvaris hulgaliselt massiivseid erilise prismaatilise kujuga raudvasaraid, käsivasaraid, alaseid, pihte ja ülalmainitud valmistooteid. Eri sepad valmistasid s õ j a k i r v e i d, kujult pikki ja kitsaid, mis enamikus on pealt inkrusteeritud hõbedaste araabiapäraste taimornamentidega. Teisal valmistati jälle sõjarüüsid - s o o m u s s ä r k e jm. relvastusesemeid, nagu kannuseid, jaluseid, odaotsi jne. Volga-Bulgaaria linnadest leiti ka mitmeid nn. karolingitüüpi mõõku, mis mitmel pool Euroopa ja Ida-Euroopa aladel IX - X sajandil laialt levisid. Ent ka siin on imporditud ainult mõõgatera, kuna käepideme valmistas kohapealne mõõgasepp.

Volga-Bulgaaria vasesepad on tootnud erilisi ümara põhjaga v a s k k a t l a i d, toredaid p r o n s p e e g l e i d ning omapäraseid v a s k l u k k e. Viimased on tavaliselt mõne looma, eriti hobuse- või koerakujulised, mille sees asetseb keeruline lukumehhanism. Pealt on need lukud kaunistatud sisselöödud ringikestega. Lukke valmistati peamiselt Bolgaris ja Biljaris, kuid neid on leitud mitmelt poolt Ida-Euroopa territooriumilt, kuhu need ulatusid kaubitsemise teel.

J u v e l i i r k u n s t i arengust jutustavad kaevamistel leitud erilised kullasseppadele kuuluvad raudtemplid mitmesuguste sisselõigatud mustritega. Sellise templiga kaunistati hõbe- ja kuldehteid, käevõrusid, ripatseid jne., vajutades vastava mustri hõbe- või kuldplaadile. Rida ehteid valmistati ka valamistehnikas, mille vorme on siin leitud. Bulgaarlastele omapärased olid hõbedast ažuurse mustriga kaela- ja käevõrud, mida väljaspool Volga-Bulgaariat peaaegu ei kohta. Neid on leitud bulgaarlaste kalmetes. Seal leiame veel siidrõivaste katkendeid, nahkjalatseid jne. Savinõud bulgaar-

lastel on valmistatud pottsepakedral, enamikus on need punase läikiva pinnaga. Kuid siin leidub ka joon- ja lainja ornamendiga ilustatud kedrakeraamikat, nagu see iseloomustab Vana-Vene linnu ja asulaid.

Volga-Bulgaaria linnade asend suure veetee läheduses soodustas omakorda käsitöö ja kaubanduse arengut. Bulgaariat külastasid vene, araabia, skandinaavia jt. maade kaupmehed. Ka bulgaarlased ise olid agarad kaubitsejad, tuues müügile mitmesuguseid kaupu, eriti karusnahku, mida hangiti vahetuse teel põhjapoolsetelt Kaama jõgikonna ja Uraali rahvastelt. X sajandist peale olid bulgaarlastel kasutusel ka oma mündid. Viimased jäljendasid küll detailideni Bagdadi kaliifide abassiidide ja samaniidide dirhemeid nii oma embleemidelt kui araabiakeelsetelt pealkirjadelt. Münte vermiti peamiselt Bolgaris ja Suvaris, XI sajandil aga lakkas müntide löömine nii nagu mitmel pool Euroopaski samal ajal. Selle nähtuse põhjused pole selged. XII sajandil ilmusid taas bolgari mündid kuldhordi valitsejate nimedega.

XIV sjandil püsis veel mõnda aega kogu Volga-Bulgaaria materiaalse kultuuri endine ilme, arenedes edasi kohalikul baasil. Kuldhordi poliitika ei toonud siia midagi uut. Sellest ajast on püsinud tänapäevani omapäraseid hauaplaate pealkirjadega, kus muu teksti kõrval esineb tavaliselt kummaline daatum: "Hävingu tuleku aasta!" See tähendab mongolite vallutust, millest alates enam Volga-Bulgaaria poliitilist võimu ei taastatud. XV sajandil tühjenesid veel säilinud linnad, muuhulgas ka Bolgar. Bulgaarlaste järeltulijaina kujunesid neil aladel hilisemad tšuvaši ja tatari rahvad.

IX. VANA-VENE ARHEOLOOGIA IX–XIII SAJANDIL.

1. Sotsiaalmajanduslikud nihked VII – IX sajandini.

Nagu eelnevas arheoloogiliste andmete põhjal nägime, kujunesid idaslaavlaste komponendid välja mitte ainult Kesk-Dnepri piirkonnas, vaid ka Ülem-Dnepri, Ülem-Volga, Desna ja teiste Dnepri lisajõgede basseinis ning isegi põhja pool. Loode-Vene aladel oli slaavi asustus kaugelt enne Vana-Vene riigi tekkimist. Kuigi siin üksikasjades slaavlaste kujunemiskäigu uurimisel on veel palju lahendamata küsimusi, on ometi mõnes piirkonnas slaavlaste autohtoonsus, nende kohapealne areng selgesti jälgitav. Nagu märkisime eelnevas, võib näha pidevat arengut eriti Dnepri-Desna basseini linnuste kultuurkihtides alates varasest rauaajast kuni vana-vene kultuurini. Siin kajastusid ühtlasi nende hõimude läbikäimine, ristumised ja isegi segunemised mitmete teiste ümberkaudsete kohapealsete hõimudega, kelle kultuurielemente slaavikihtides esineb.

Kuna tähendatud laialdase ala erinevais osades oli idaslaavi hõimude arengutempo mõnevõrra erinev, toimus sugukondliku korra lagunemine lõunas palju varem kui metsapiirkonna hõimudel. Viimastel võis näha sügavaid nihkeid sotsiaal-majanduslikus arengus alles VI – VII saj. vahemikus, mil sugukondlik kord asendus, nii nagu see lõuna pool oli toimunud juba I aastatuhande algul, territoriaal-kogukondliku korraga. Niisiis valmistas periood VII – IX sajandini ette kogu idaslaavi ala uute ühiskondlike nähtuste – feodaalse klassiühiskonna elementide tekkimist, mis lõplikult küpsesid alles IX-X sajandil.

Nende sotsiaalsete muutuste aluseks põhjapoolsetel idaslaavi hõimudel oli umbes VII – VIII sajandi paiku toimunud üleminek alepõllunduselt künnipõllundusele. Akad. P. N. Tretjakov näitas veenvalt arheoloogiliste andmete põhjal, kuidas

aletegu, nõudes kollektiivset tööjõudu, kaasus kõikjal patriarhaalsete suurperede arenguga. Viimaste arheoloogilisteks tähisteks I aastatuhande algupoolelt ja keskpaigast olid kollektiivsete matustega pikad kääpad, sopkad ning metsapiirkonna linnused, nagu Berezņjaki jt. Aastatuhande II poolel aga märkame siin sügavaid muutusi: õpiti kasutama raudsahka (coxa), levis künnipõllundus, millega kaasus suurperede asendumine üksik-individuaalsete majapidamistega.

Tähendatud sotsiaal-majanduslikud muutused kajastuvad hästi arheoloogilistes mälestusmärkides: kollektiivsed matused asendusid pikkamööda individuaalsete matustega väikestes kääbastes, linnused omandasid uue ilme, muutusid tugevateks mulla- ja puukindlustusteks; VII - IX sajandi vahemikus sai alguse käsitööasulate kujunemine, mis Vana-Vene riigi tekkimisel arenesid tõelisteks käsitöö- ja kaubanduslinnadeks. Intensiivsemalt laienesid mitmed käsitööalad, nagu metallitöötlemine, sepis, pottsepis ja mitmed teised. Arheoloogia andmed kinnitavad, et nii lõuna- kui põhjapoolsetel aladel kujunesid nüüd ühesugused sotsiaal-majanduslikud tingimused ning sellest tulenevalt ka ühesugused slaavipärased nähtused materiaalses kultuuris, mille kujunemine sai nimetatud aladel alguse juba kaugelt eelnevail perioodidel.

Arheoloogilistel väljakaevamistel Vana-Laadoga linnusel, mis asetseb Volhovi jõe suudmepiirkonnas, muistsete sloveenide hõimualal, oli prof. B. I. Ravdonikasel võimalik jälgida, kuidas otseselt linnuse ehituste iseloomu muutuses kajastus ilmekalt üleminek sugukondlikult korralt klassiühiskonna ajajärgule. Ühtlasi toimus sellega küla-tüüpi asula muutumine käsitöö ja kaubandusega linnaks. Nii olid Vana-Laadoga linnuse alumistes kihtides (VII - VIII sajandist) säilinud suurte elamute, maapealsete palkehituste jäänused, keskmiste mõõdetega 12 x 8 m. Elamute ümber koondusid karjalautade jt. majapidamishoonete jäänused. Tähendatud ehituskomplektid kujutavad veel vana kooselu nähtust. Uurija arvates võis sellises majas eluneda patriarhaalne suurpere,

25 - 35 liikmeline kollektiiv, kellel oli ühine nii tootmine kui tarbimine. Palkelamu keskel asetses suur kividest laotud ahi, kus valmistati toitu kogu suurperele, ning selle ümber, nähtavasti, kogunes kogu kollektiiv ka külmadel talveõhtutel. Laadogas tegeldi sellal peamiselt põllunduse ja karjandusega, millest annab tunnistust leiumaterjal: teravilja, raudsaha, sirpide ja vikatite jäänused, üle ½ m paksune sõnnikukiht lautades, koduloomade luude leiud jne.

Järgneval perioodil toimus muutus ehituste tüübis. Vana-Laadoga ülemises kultuurkihis (IX - X sajandist) vähenesid elamute mõõtmed tunduvalt, umbes 3 - 5 korda. Väikesed (~4 x 5 m) palkelamud eeskojaga ning väiksemate panipaikadega kitsaste tänavate ääres sisaldasid endas kogu majapidamise. Suured majapidamishooned, laudad jm. puudusid. Need elamud iseloomustavad üksikuid individuaalseid majapidamisi vastavate kodutööndustega, millest kujuneb peagi iseseisev käsitöö. Põllunduse-karjanduse osatähtsus linnas oli nüüd suhteliselt väike. Üldine tootlike jõudude areng, eriti künnipõllunduse, käsitöö ja kaubitsemise laienemine, olid muutnud Laadoga linnatüüpi asulaks. Viimase kiiret kasvu soodustas tema asend suurel veeteel varjaagidest kreeklasteni - järjest suurenev ülemerekaubandus, kokkupuuted varjaagidega, kelle retked Vene aladele tollal järjest sagenesid.

Tõenäoliselt tegid samasuguse protsessi läbi ka teised põhjapoolsed slaavi linnad, kuna lõunas oli toimunud see areng juba tunduvalt varem. Samasugune arengupilt kajastus näit. muistse Pihkva, Smolenski jt. linnade uurimisel. Need andmed on väga suure tähtsusega kõnesoleva perioodi (VII - IX sajandini) ühiskondlik-majandusliku arengu uurimisel, kuna kirjalike allikate osatähtsus on siin alles väga vähene.

2. Arheoloogilised mälestusmärgid klassiühiskonna tekkeperioodil.

Et mitte dubleerida NSV Liidu ajaloo feodalismiperioodi kursust, läheme siin mööda Vana-Vene riigi feodaalsuhete ku-

junemisega seosesolevatest laiematest teoreetilistest küsimustest. Meie ülesandeks on näidata lähemalt neid arheoloogilisi mälestusmärke Vana-Vene riigi tekkeperioodil, mille uurimine on aidanud sügavamalt mõista selle aja kohta olemasolevaid kirjalikke dokumente ja kroonika teateid ning ühtlasi täiendanud neid. Asendamatuks on osutunud arheoloogia andmed, mis valgustavad feodaalse maavaldajate klassi, seega feodaalse maaomandi arengut kui feodaalsüsteemi kujunemise põhialust.

Kõige konkreetsemalt kajastub areng eelnevaist territoriaal-kogukondlikest suhetest feodaalse klassiühiskonnani kalmete ehituse ja iseloomu muutustes ning nende inventari iseloomus. Vähesel määral on seni teostatud Vana-Vene asulate, feodaalsete majandite jäänuste väljakaevamist. Kolmanda komponendina on tähtsad kõnesoleva ajajärgu uurimisel Vana-Vene suuremate linnade kui olulisemate käsitöö ja kaubanduse koondumiskohtade väljakaevamised.

Võrreldes eelneva perioodi slaavi mälestusmärkidega, märkame nüüd hoopis sügavamat muististe diferentseerumist. Ühelt poolt eraldame massiliselt esinevaid, võrdlemisi ühetoonilisi külakalmeid, smerdidele kuuluvaid kääpaid ja teiselt poolt nende hulgast eraldunud valitseva klassi esindajate matusepaiku - družinnikute, possaadnikute jt. üksikute feodaalisandate kääpaid.

Vene družinnikute kääpad kuuluvad oma põhiosas IX - X sajandisse. Neid esineb mitmel pool Ida-Euroopa territooriumil, põhiliselt aga on need koondunud suurte kääbaste gruppidena vanimate linnaliste keskuste, nagu Smolensk, Kiiev, Tšernigov, Vladimir jt. lähikonda.

Družinnikute matused on kääpad põletusmatustega, mis mõnikord on asetatud urni, enamikus aga põletuslaikudena kääpa alla. See näitab, et paganlik matmiskomme püsis kuni ristiusu vastuvõtmiseni täies jõus. X - XI saj. vahetusel aga läks ristiusuga kaasa kõigepealt ülemkiht ning siitpeale

hakkas suurem osa družinnikuid matma mitte enam kääpaisse nagu smerdid, vaid ristiusu kombe kohaselt. Üksikjuhtumitena esineb aga rikaste feodaalide ja družinnikute matuseid kääpais ka XI - XII sajandil, nagu viimased uurimised on näidanud. Sel puhul ei moodusta need omaette kääbastikke, vaid esinevad smerdide kääbaste hulgas, ilmselt oma votšinate sõltlaste keskel.

Nagu näitab družinnikute kääbaste leiumaterjal, tekkisid need nimelt IX, mitte aga VIII sajandil. See on seaduspärane, kuna družinnikute, vene professionaalsete sõjameeste kiht VIII sajandil polnud veel küllalt selgesti eraldunud kogukonnast. Družinnikud kasvasid välja IX sajandil üha sügavamini eralduvast hõimuaadlist ja omandasid aja jooksul suured majapidamised. Neil oli kasutada sõltuvaid talupoegi, smerde, ka orje, nagu kinnitavad kalmeleiud; osa neist kujunes feodaalsete moodustiste juhtideks, sõjapealikuiks jne. Nii olid družinnikud tüüpilised feodaalklassi esindajad.

Suurimaist vene družinnikute matusepaikadest on tuntud G n e z d o v o Smolenski lähedal, mis on üldse maailma suurimaid kääbastikke, sisaldades üle 3800 kääpa. Juba XIX sajandi lõpuveerandil kaevati neist läbi üle 600 kääpa vene vanema põlve uurijate poolt nagu Sizov jt. Nõukogude perioodil on neid uusima metoodika alusel välja kaevanud veel D. A. Avdusin, kes mitmeti korrigeeris ja täpsustas vanemaid andmeid siinse matmiskombe, družinnikute relvastuse, etnilise koostise jne. kohta.

On tehtud kindlaks Gnezdovo kääbastiku side Smolenski keskse linnusega - Gnezdovo gorodištšega, mida kinnitab linnuse väga sarnane leiuinventar kääbaste leidudega. See linnus oli krivitšite hõimukoondise suurimaks keskuseks Smolenski alal X - XI sajandil.

Gnezdovo kääpad on dateeritud IX sajandi lõpust XI saj. alguseni. Kääbastiku tsentrumis asetsev kurgaan kuulus v ü r s t i l e . See äratas tähelepanu oma suurusega - kõrgus 10 m, ümbermõõt ~100 m. Kääpa põhjal maapinnal leiti intensiivne põlemise kiht, mis keskosas oli tunduvalt paksem

kui äärtel. Tuha ja söekiht sisaldas rea põletusmatuseid koos inventariga. Viimasest järeldus, et siia oli maetud vürst koos oma orjadega. Nii kuulusid vürsti matuse juurde hinnaline mõõk, kiiver, oda, kahe kilbi naastud ning X sajandi algusest pärit Kesk-Aasias münditud dirhem. Naisorjadele aga oli kaasa maetud vaid mõningaid ehteid.

Vürsti kurgaani kõrvale väikesse eraldi kääpasse oli maetud hobune.

Peale vürsti kääpa on hoolikalt uuritud d r u ž i n n i k u t e k ä ä p a i d , mille inventari alusel oli võimalik liigitada nende omanikke mitmesse sotsiaalsesse gruppi. Ühe rühma moodustasid rikkad družinnikud, tõenäoliselt hõimudružiina sõjapealikud; teise liigi lihtdružinnikud, kes moodustasid vene sõjaväe põhijõu, ja kolmandasse gruppi kuulusid vaesed, kelle hauad olid panusteta ja kuhu olid arvatavasti maetud nii linlaste kui vabade kogukondlaste hulgast värvatud maakaitseväelased (tariivägi).

Omapärase nähtusena märgivad uurijad, et 1/4 Gnezdovo kääpaist osutus tühjaks, ilma matuse ja ühegi muu leiuta. Arheoloogide arvates on need kääpad kodust eemal hukkunud sõjameeste mälestusmärgid.

On iseloomulik, et rikka mehe (družinniku) matusega oli peaaegu alati kaasa maetud naine, seevastu vaese inventariga mehe matuse puhul ei leitud ühtki naise matust. Nii tuleb näha Gnezdovo põletusmatustes peremeeste-družinnikute ja orjade koosmatmist.

Samasugust sotsiaalset kihinemist peegeldasid ka Gnezdovos leitud naistematused - viimased olid arvult tunduvalt vähemuses meestega võrreldes.

Real juhtudel on Gnezdovos kohatud ka p a a t m a t u s e i d , kus surnu, antud juhul rikas družinnik või koguni sõjapealik, põletati koos inventariga paadis. Arvamusele, et paatmatus on ainult skandinaaviapärane matmisviis, räägib vastu juba araabia geograafilt Ibn-Fadlanilt säilinud slaavlaste matmiskombe kirjeldus. Ibn-Fadlan, viibinud araabia kaliifi saadikuna Volga-Bulgaarias ning olles tutvunud seal ka vene kaupmeeste ja nende matustega, kõneleb

muuhulgas neil esinenud paati matmisest, kusjuures selles põletati nii peremees kui orjad. Analoogiline juhtum paatmatuse näol esineski Gnezdovos mitmel korral. Tegemist oli sel juhul eriti rikkaliku inventariga, näiteks leiti hinnaline mõõk hõbedaga kaunistatud pidemega, raudne kaelavõru, kristallist ja karneolist helmeid, omapärane amforakujuline kahe sangaga nõu vana-slaavikeelse pealkirjaga, mis venekeelses tõlkes tähendab "горчица"; siin leidus veel mitmesuguseid tarbeesemeid, X sajandi algusest pärit dirhem, hulgaliselt rauast paadiplankude neete jne.

Reas põletusmatustes esines kaalude osi, kaalukausse, pomme jne., mis viitab tõenäoliselt mõningate kaupmeeste matustele. Käsitööliste olemasolu maetute hulgas on raske kindlaks teha, kuna tööriistu esineb panustena väga vähe, ent on mõeldav, et ka linna käsitöölised ja kaupmehed sõjameeste kõrval Gnezdovo kalmistule oma surnuid matsid.

Gnezdovo kääbastest leitud r e l v a d on väga olulise tähtsusega nn. normannistliku teooria purustamisel. Omal ajal pidas rida kodanlikke teadlasi neidsamu relvi, eriti družinnikute matustest leitud mõõku, kaaluvaks tõendiks normannistliku teooria põhjendamisel. Nõukogude uurijate poolt veelkordsel družinnikute relvastuse läbivaatamisel selgus aga, et siin pole tegemist varjaagi mõõkadega, vaid nn. ü l d e u r o o p a l i k e m õ õ g a t ü ü p i d e g a. Selliseid mõõku esineb kõikjal Euroopas, ka seal, kuhu normannid pole kunagi jõudnud, nagu Tšehhi, Jugoslaavia jne. aladel. Nimetatud mõõkade terad arvatakse olevat veetud sisse kusagilt karolingide käsitöökeskustest, kuna mõõgapidemed on valmistatud kohapealsete seppade poolt. Uued metallograafilised uurimused näitavad, et Smolenski alal on valmistatud mõõku ka tervikuna kohapeal.

Gnezdovo mõõkadel lõpeb käepide tavaliselt ümariku nupuga, mis on kaunistatud lõikemustris hõbelehekestega. Mõõk ise on massiivne, kaheteraline ning kuni 1 m pikkune. Olgu märgitud, et samasugust IX sajandile iseloomulikku mõõka kujutatakse inkrusteerituna ka Andrei Bogoljubski sõjakirvel,

mis pärineb XII sajandist.

Ka kogu muu Gnezdovo sõjameeste relvastus, laialehelised odaotsad, rombikujulise ristlõikega nooleotsad, mida võib leida igas Vana-Vene linna kultuurkihis, on tüüpilised venepärased. Seevastu pole skandinaavia sõjameeste matustega tavaliselt kaasnev sõjakirves koos jumal Thori auks pühendatud nn. Thori vasaraga üldse esindatud Gnezdovo leiumaterjalis. Viimati mainitud joontest aga normannistid targu vaikisid.

Oluline on sel puhul märkida, et Gnezdovost leitud kiivrid jäljendavad otseselt Idamaade, eriti muhamedi sõdurite kiivri tüüpe, mis pole hoopiski tuntud Läänemaades, nende hulgas ka varjaagidel, kelle kiivri kuju on erinev. Ka soomusrüü esinemine Gnezdovos X sajandisse kuuluvais leiukomplektides näitab, et soomussärk tuli Vana-Venes tarvitusele vähemalt paar sajandit varem, kui on sellekohased teated Läänemaadest ja Skandinaaviast. Neil aladel võeti soomussärk kasutusele alles ristisõdade ajal, XII sajandil. Družinnikute soomussärke seostatakse praegu samuti ida päritoluga, muhamedi sõdurite soomusrüüga nagu vastavaid kiivreidki.

Märkimisväärne on veel, et Gnezdovost pärineb eespool nimetatud s l a a v i k e e l s e p e a l k i r j a g a savinõu, pealegi ühest hauast ülalkirjeldatud tüüpi mõõgaga. Kuna seni slaavi kirjakeele algust loeti XI sajandist ja sedagi Volga-Bolgari territooriumilt teada olevate leidude põhjal, (alles 1951. aastast alates täiendavad neid andmeid Novgorodi tohtkirjad), siis Gnezdovo X sajandiga dateeritud savinõu koos pealkirjaga osutub vanimaks seni teada olevaks slaavi kirjaks. Slaavi kirja kõrget vanust kinnitavad ka lingvistid, kasutades võrdlusandmetena X sajandist pärit olevaid Olegi ja Igori lepinguid Bütsantsiga.

Nii osutus ka ainus kirjalik mälestusmärk Gnezdovos kohapealseks vastu ootust normannistidele, kes lootsid siit leida mõnd ruunikirja või ruunikivi, mis on skandinaavia sõdurite matuste lahutamatuiks saatjaiks. Seega annab Gnezdovo leiumaterjal olulise panuse normannistliku teooria purustamiseks, ühtlasi loob see teatava ettekujutuse vene sõjameeste kaadri-

test ja nende varustusest umbes vürstide Olegi-Igori päevil.

Samal ajal teenis aga vene družiinades mitmel pool varjaage lihtsõduritena. Seda kinnitab ka Gnezdovo materjal. Siit leiti üksikuid, tõepoolest varjaagidele iseloomuliku inventariga haudu IX - X sajandist, kuid need polnud millegi poolest väljapaistvad matused võrreldes teistega ja kuulusid ilmselt vene vürstide teenistuses olnud varjaagi sõdureile. Privilegeeritud seisundis varjaagide matuseid aga pole seni ühtegi leitud.

Smolenski-Gnezdovo kääbastele põhijoontes analoogiliseks osutusid kääbasmatused K i i e v i ja T š e r n i g o v i ümbruses. Nimetatud družinnikute kääbastest saadud leiuinventar kinnitab ülaltoodud seisukohti normannistliku teooria suhtes. Siin ei leitud ühtki skandinaaviapärase inventariga družinniku matust, kääbastiku keskosast leitud vürstikääbas aga sisaldas tüüpilist venepärast relvastust, järelikult olid družiina juhtideks mitte varjaagid, vaid vene vürstid. Nii on teada isegi rahvasuus säilinud legend, mis oli tekkinud Tšernigovi keskse kääpaga seoses. Kuna viimane asetses otse linna territooriumil ja oli mõõtmeilt sootuks erinev teistest - kääpa kõrgus oli 11 m (tipp oli aga lõhutud) ja ümbermõõt 125 m - peeti seda linna rajaja vürst Tšornõi kääpaks.

"T š o r n a j a m o g i l a" kaevati välja juba XIX sajandi lõpul. Umbes 4 m kääpa säilinud tipust arvates leiti kaevamistel tugev põlenud kiht, milles oli säilinud sõjamehe varustus: kaks kõrget kiivrit, kaks soomussärki ja kaks väga kaunilt ilustatud joomasarve. Viimased olid valmistatud ürgveise ehk tarva sarvest ja suu äärest kaunistatud hõbedaga. Ühel neist katab sauäärist hõbelehekestest araabiapärane taimornament, teisel aga kujutatakse mitmesuguseid looma ja inimese figuure jahistseenina, mille aines arvatakse olevat seoses Tšernigovi bõliinadega.

Ülaltähendatud varustuse all asetses veel üks raudnõu, milles oli sütt ja lamba luid.

Kui väljakaevamistel jõuti kääpa põhjani, leiti siin li-

gi 10 m läbimõõduga ning 1,5 m paksune t u l e a a s e . Kogu ümbrus oli hiigelkuumuse käes põlenud telliskivipunaseks. Põletuskihis olid säilinud mitme põletusmatuse jäänused, siinhulgas vürsti ning võib olla ka temaga kaasa maetud nais- ja meesorjade põrmud, mida võiks järeldada kaasapandud, nüüd küll suurelt osalt põlenud esemeist.

Vürstimatuse juurde kuulusid: soomussärk, kaks mõõka, saabel, oda- ja nooleotsi, kilbi kattenaaste jm. Seevastu naiste matustele kaasapandud ehted, klaashelmed olid sulanud üheks tombuks. Tules kannatanud olid ka metallesemed. Meesorjade olemasolu näib kinnitavat tööriistade esinemine hauas - nii leiti sealt vikat, kirves, sirbid, voolmed jne., mis ei kuulu vürsti esemete hulka, vaid pigem tema ümmardajatele, et need ka te ses ilmas teeniksid oma peremeest.

"Tšornaja mogilat" dateerib bütsantsi kuldmünt X sajandist.

Nii kuulus kääpa põhjas olev matus vene vürstile, kuna kääpa tipus olevad esemed pärinevad uurijate arvates sõjameeste mängudest (ТРИЗНА), mis korraldati langenud sõjakaaslaste auks ning siin nähtavasti ajal, mil kääbas oli umbes 7m kõrguseks kuhjatud. Mälestusmärgiks jäeti sel puhul sõjavarustus.

Tähendatud suured keskused X sajandil, nagu Kiiev, Tšernigov ja Novgorod paistavad silma mitte ainult nende ümbruse arvukate kääbastega, vaid siia on kuhjunud ka Ida-Euroopa lauskmaal esinevad suurimad mündiaarded. Peamiselt domineerivad neis araabia mündid Bagdadi kaliifide abassiidide ja samaniidide embleemidega, mis on valmistatud Buhhaaras ja Samarkandis. Mündiaarded näitavad just nimetatud keskuste suurt majanduslikku tähtsust. Kuigi need olid eeskätt käsitöölinnad, etendasid nad juba X sajandil väljapaistvat osa ka kaubitsemisel naaberaladega, eeskätt Idamaadega.

Niisuguste majanduslikult ja kaubanduslikult väljapaistvate keskuste ümbruses laiusid ka suuremad feodaalide valdused. Nii on leitud rikaste sõjameeste - družinnikute matuseid võrdlemisi laialdasel alal Tšernigovi lähistel, kus kõige rikkamates haudades saadab peremehe matust tingimata ori

või orjatar või isegi mõlemad. Uurijate tähelepanekutel esineb tavaliselt niisugustes kääbaste gruppides keskse kohal rikas sõjamehematus, kuna ümbritsevad kääpad kuuluvad lihtrahvale. Siit on järeldatud, et antud muistised on tüüpiliste feodaalide-maaomanike matused, kes on maetud oma pärusvalduste ehk votšinate territooriumile, ümbritsetuna oma alamaist. Samasuguseid tähelepanekuid on Novgorodi ümbruskonnast, millest lähemalt edasises tekstis.

Kui kõnelda Vana-Vene küla mälestusmärkidest, siis moodustavad põhiosa siin, nagu juba eespool mainitud, külakalmed, arvukaist kääpaist koosnevad grupid, mis oma iseloomu ja ehituse poolest peaaegu ühesugustena esinevad kõikjal idaslaavi hõimude endistel asualadel. Samal ajal erinevad need kääpad nii oma inventari kui matmisviisi poolest ülalkirjeldatud feodaalide klassi matustest.

Külakalmete matmisviisi ühtlustumine laialdastel slaavi aladel on üheks näitajaks sellest, et Vana-Vene riigi tekkimise ajaks, s. o. IX - X sajandiks ühtlustus suurel määral idaslaavi hõimude materiaalne kultuur. See oli tingitud tihedaist kultuurilistest ja majanduslikest sidemeist nii lõuna-, lääne- kui idaslaavlaste vahel. Eeskätt kadusid umbes IX sajandiks senised hõimupärased erinevused matmiskombeis, nagu pikad kääpad, sopkad, taradega kääpad jne. ning asendusid individuaalsete matustega võrdlemisi ühesugustes väiksemates kääbastes keskmise kõrgusega 1,5 - 2 m. Kääpad on nüüd ümmarguse põhikujuga, neisse maeti mitte enam põletatult, vaid laibamatustena kas kääpa-alusele maapinnale või sellesse kaevatud hauda. Surnud on hauas väljasirutatud asendis, peaga läänesuunas. Kui linnakodanikud seoses kristianiseerimisega lakkasid matmast paganliku kombe kohaselt kääpaisse, siis külas püsisid smerdidel vanad traditsioonid, vaatamata kiriku keelule, veel väga kaua. Nii esineb külakääpaid laialdaselt X - XIII sajandil, mõnel pool aga, näiteks vjaatitšitel, veel ka XIV - XV sajandil.

Üldiselt XIII -XIV sajandil vähenevad kääpad oma mõõtme-

telt veelgi ja lamenevad, ning mõnel pool, näiteks krivitšitel, tähistatakse sellal haua kohta maapinnal suurtest kividest laotud ringiga. Neid nimetatakse žalnikuteks ning nende põhiliseks levikualaks on Dnepri-Volga ning Daugava ülemjooksu piirkond. Lõuna pool neid ei esine, seal on tegemist väikeste madalate kääbastega.

M e e s t e m a t u s t e l e pandi kaasa vene külas tavaliselt nuga, vööpandlaid ning savinõu, mis alates X sajandist valmistati pottsepakedral. Relvi ja tööriistu esineb külakääbastes väga harva.

N a i s t e h a u d a d e s esineb samuti nuge, savinõude osi ning väga rikkalikult pronksist ehteid, mõnel ka väiksemaid hõbeehteid. Viimased on aga lihtsad, erinedes täielikult linnakäsitöö juveliirkunstitoodetest, millest lähemalt tuleb hiljem juttu. Naiste matustes on tavaliselt ka raudsirbid.

Külakääbastest, samuti Vana-Vene linnade ja linnuste kultuurkihtidest leitud ühesugune k e d r a k e r a a m i k a on samuti väga oluliseks tunnuseks slaavlaste materiaalse kultuuri ühtlustumisest kõnesoleval ajajärgul. Slaavi keraamikat iseloomustab kitsa põhjaga, ülespoole laienev, kaelaosast uuesti ahenev nõu kuju. Savitaigen on peene koostisega ja hästi põletatud. Tüüpiliseks kaunistuseks nõu kaela- ja õlaosas on tavaliselt joon- ja lainjas ornament, mis harilikult esineb üksteisega vahelduvate vöönditena. Seda keraamikat nimetataksegi slaavi keraamikaks, kuna ta on iseloomulik kõikidele slaavlastele. Järelikult on selle levik üheks oluliseks teguriks etniliste piiride määramisel.

Slaavi keraamikal esineb tavaliselt ka meistrimärke. Neist kohtame võtme-, tähe-, risti-, ratta-, sõõri-, või rombikujulisi märke nii küla- kui linnameistrite tooteil.

Slaavipärastest k ü l a e h e t e s t paistavad silma arvukad pronksist käe- ja kaelavõrud, mis on peamiselt pronkstraadist punutud või keeratud, samuti pronksist ripatsid, kõrva- ja oimurõngad jm. Oimurõngad on üldiselt kõigile slaavlasile omaseks ehteks, milliseid naised kandsid juustes

oimukohtadel. Üldlevinud oimuehte tüübiks on S-kujuline oimurõngas väikese helmekesega, mille vormid sageli varieeruvad.

Kui mainitud nähtused on üldised ja kõnelevad slaavi rahvaste kultuurilisest ühtsusest, siis XI - XIII sajandi külainventaris leiame tunnuseid ka veel teatavaist hõimu erinevustest, nii nagu neid võis jälgida V - X sajandi käätbastes. Mõistagi, feodaalsuhete arenguga suri sugukondlik organisatsioon hõimu piires välja, välja arvatud vahest vjatitšitel, kus hõimukorralduse nähtused eksisteerisid vähemalt XII sajandini. Teistel hõimudel püsisid samuti kaua vanad igandlikud jooned, eriti olid pühaks traditsiooniks naiste hõimupärased ehted.

Igale hõimuvaldkonnale Vana-Vene riigis olid iseloomulikud omapärased h õ i m u e h t e d . Akad. B. A. Rõbakov, kes oma väljapaistvas monograafias vana-vene käsitöö kohta[1] on kartografeerinud enamiku neist hõimupäraste ehete levikualadest, koostas selle põhjal kaardi, mis suurepäraselt kokku sobib Vana-Vene hõimude levikukaardiga, koostatuna leetopissi andmete põhjal. Järelikult on mõlemad andmed tõepärased ning ka edaspidi on võimalik teatavate spetsiifiliste hõimuehete leidmise järgi määrata vastavate muististe hõimupäritolu.

Kõige rangemalt hõimupäritoluga seotud olid jällegi oimurõngad. Peale üldlevinud S-kujulise rõnga oli igale hõimule omane erilaadiline oimurõnga tüüp. Näiteks d r e v l j ä ä n i d e l e Teterevi jõgikonnas oli iseloomulik lihtne sõrmusekujuline oimurõngas, mida kanti juustel kummagi oimu kohal mitu paari (tavaliselt 6 tk. kummalgi pool). D r e g o v i t š i d e l e Pripeti ääres oli samal viisil omane rõngas, mille küljes olid suured pronksist granuleeritud[2] helmed. S e v e r j ä ä n i d e l e Seima jõgikonnas

---

[1] Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948.

[2] Vt. lähemalt käesolevas töös lk. 166 jj.

kuulusid spiraali- või prillspiraalikujulised oimurõngad.

R a d i i m i t š i t e l j a v j a a t i t š i t e l , hõimudel, kelle lähedastest suhetest on legendi meieni kandnud leetopiss, olid väga ühesuguse kujuga seitsmeharulised rõngad. Radiimitšitele Soža basseinis iseloomulik oimurõngas lõpeb ahenevate kiirekujuliste otstega, vjaatitšitel Volga-Okaa vahelisel alal laienevad oimurõnga otsad labidakujuliselt.

Idaslaavi suurimal hõimul - k r i v i t š i t e l Dnepri-Volga-Daugava ülemjooksul oli lihtne käevõrukujuline pronkstraadist oimurõngas, mille otsad on seotud ümber võru. S l o v e e n i d Novgorodi-Ilmeni aladel kandsid rombikujuliste või ka ovaalsete laienditega ilustatud oimurõngast. Lõunapoolseist hõimudest pole tuntud seni meile poljaanide matused ja nende hõimuehted.

Arheoloogia andmed kinnitavad, et vastavad ehted hõimu piires valmistati külameistrite poolt. Akad. Rõbakovi andmeil oli ühe külameistri poolt valmistatud juveliirtoodete, s. t. ehete, mis olid valmistatud ühes valamisvormis, levikuraadius keskmiselt 15 km. Eriti hästi oli võimalik jälgida vastavat suhet just äsjakirjaldatud oiumurõngaste puhul, mis ehete hulgas üldiselt domineerivad.

Et saada täielikku pilti Vana-Vene küla elu-olust, feodaalsuhete vormide arengust jne., ei piisa loomulikult võrdlemisi ühekülgsest kalmematerjalist. Vana-Vene küla (smerdide) asulad, samuti linnused, mis kujutasid feodaalide-bojaaride kindlustatud asulaid, on aga uuritud alles üsna vähe, võiks öelda, et sellega on alles alustatud. Seega seisab kõnesoleva probleemi, eriti feodaalse ekspluateerimise arheoloogiline uurimine, alles ees. Klassiühiskonnaaegsete asulate uurimine on üldiselt seotud suurte raskustega, sest enamik vanu külasid asetses praegustel põllumaadel ning suuremal osal neist on kultuurkiht künniga lõhutud. Seda võis jälgida eriti hästi Smolenski aladel, kus on tehtud kindlaks üle 40 IX - XIV sajandisse kuuluva asula (селище) jäänuse,

samuti rida samasse aega kuuluvaid linnuseid.[1]

Iseloomulik on, et nimetatud mälestusmärgid asetsevad peamiselt väiksemate jõgede ääres põllumaade läheduses, mitte aga suurte jõgede ümbruses. Sama võib öelda ka eespool kirjeldatud külakääbaste suhtes tehtud tähelepanekute põhjal. Suurte jõgede, nagu Volhovi, Dnepri, Volga, Okaa jt. kaldad olid kääbaste ja külaasulate jäänuste järgi otsustades hõredalt asustatud, ehkki linnu rajati siia õige tihedasti. Ajaloolaste arvates oli see nähtus loomulik, kuna kaubateid pidi liikusid tollal sageli röövlijõugud, kes tegutsesid nii kaubitsemise, sõja kui röövimisega. Nii oli talupoegadel võrdlemisi ohtlik elada suurte veeteede läheduses.

Nii leetopissi andmed kui ka endised väljakaevamiste tulemused linnustel kõnelevad väga mitmesugustest Vana-Vene küla majandusaladest. Nende lähem käsitlus kuulub NSV Liidu ajaloo kursuse kompetentsi. Märgiksime ainult, et linnustelt leitud massiivsed rauast sahaterad, mis eriti sagedased on Kiievi aladel, aga leiduvad ka mujal, kõnelevad künnipõllunduse laialdasest levikust. Seda kinnitab ka mitmesuguste teraviljade, muuhulgas ka rukki, esinemine kultuurkihtides, mis tõestab kolmepõllusüsteemi kasutamist. Väga mitmel pool, näit. Smolenski aladel jm., tulevad ette ka pöörlevate auguga käsikivide leiud.

Meekärgede puhastamisel ja väljavõtmisel tarust kasutatavate nugade esinemine kääbastes kinnitab omalt poolt ka metsmesinduse osatähtsust, millest kõnelevad lähemalt leetopissid.

Kääbaste leidude põhjal tegime järelduse samuti k ü l a k ä s i t ö ö arengu kohta. Otsustades linnuste ja asulatega koos leitud rauasulatusahjude järgi, arvab akad. Rõbakov, et viimased varustasid rauaga ümbruskonda levikuraadiusega kuni 15 km. Sama kehtib ka külaseppade poolt taotud raudriistade leviku kohta, olgugi et neist valmistati külas

---

[1] Vt. lähemalt B. B. Седов, Древнерусские сельские поселения Смоленской земли, КСИИМК, вып. 79, 1960, lk. 43-56.

ainult lihtsamad. Suurem osa külas kasutatud terasetooteist aga valmistati linnades.

Seni arvati, et ainsaks linnakäsitöötooteks külainventaris olid mitmesugused ehted, klaashelmed, väärismetallist ehted, emailiga kaunistatud ripatsid jne. Tegelikult aga moodustasid peamise osa kaupadest külaturul linnaseppade poolt valmistatud terasest tööriistad, lukud, mitmesugused instrumendid, relvad jne. Külasepad ise olid n. ö. universaalsed ning, kasutades XVI sajandi väljendust, tegid igasugust "musta sepatööd": seadsid korda ja remontisid mitmesuguseid rauast tööriistu. Pole muidugi võimatu, et mõned külasepad ka ise valmistasid tööriistu, ent see ei olnud tavaliseks nähtuseks Vana-Vene külale. Seda kinnitab veenvalt Vana-Vene metallurgia ja metallitöötlemise kohta tehtud kõigekülgne analüüs.[1] Seevastu maagist raua tootmine toimus peamiselt külades, nagu seda ilmekalt kinnitavad leetopissi andmed Novgorodimaa külade kohta. Osa siin toodetud rauast jäeti muidugi külaseppadele, suurem osa aga läks Novgorodi linnaseppade kasutusse. Seega tegeles külas osa talupoegi maaharimist katkestamata ka raua tootmisega. Sama kehtib näiteks pottseppade kohta, kes valmistasid savinõude tagavarad peamiselt talveti, suvel aga tegutsesid endiselt ka põlluharimisega. Pronksi- ja vaseseppadest oli juttu eespool. Külakäsitöö ja põlluharimise vahekordade senisest üksikasjalikumat analüüsi võimaldaks ainult ulatuslikum asulate ja linnuste väljakaevamine.

3. Vana-Vene linnad ja linnakäsitöö.

Vana-Vene linnade uurimistöö nõukogude-eelsel perioodil kandis üldiselt juhuslikku, süsteemitut ja asjaarmastajalikku ilmet. Puudus sellekohane uurimismetoodika. Nõukogude pe-

---

[1] Vt. Б. А. Колчин. Черная металлургия и металло-обработка в древней Руси, МИА, № 32, М., 1953.

rioodil on Vana-Vene linnade uurimine omandanud laiahaardelise plaanikindla uurimistöö iseloomu. Selle sihiks on mitmesuguste ajaloolis-kultuuriliste probleemide, nagu linna tekkeküsimuse, linna käsitöö ja kunsti arengu, arhitektuuri jne. jälgimine. Tänapäeval on ilmunud rida üldistavaid töid ja monograafiaid, mis näitavad põhisuunad ja meetodid linnade uurimise alal.[1] Nendel töödel on ka väga suur historiograafiline tähtsus, kuna neis antakse õige hinnang vene kultuuri, eriti linnakultuuri ja linnakäsitöö arengule. Kodanlik historiograafia käsitles Vana-Vene linnu kui puht kaubanduslik-administratiivseid keskusi, omistades peamist tähtsust nende arengus välismaistele - normannide, bütsantsi, saksa, prantsuse jt. mõjudele. Tuntud õpetlane Pokrovski pidas seda isegi vene ajaloolise arenguprotsessi omapäraks.

Tänu arheoloogilisele uurimistööle Vana-Vene linnades on veenvate faktide najal ümber lükatud kodanlikud vaated vana-vene kultuuri mahajäämusest. Väljakaevamised on toonud päevavalgele pildi täisverelisest, keevast linnaelust ning õitsvast linnakultuurist X - XII sajandil. Linnakultuuri õitseajaks on ajavahemik XII sajandi keskpaigast kuni tatari-mongoli vallutusteni. Sellest ja ka varasemast ajast on kõikjal linna kultuurkihtidest leitud arvukalt mitmesuguste käsitöömeistrite töökodade jäänuseid, samuti nende valmisprodukstiooni, nagu rauatöötlemise, lukkseppade, vase- ja pronksivalamise töö alalt; relvatöötlemise, samuti kullassepatöö alalt, mis on väga kitsalt diferentseerunud; omapäraseid näiteid pakub vene puukäsitöö, luu- ja kivitöötlemine, kangakudumine jt. arvukad käsitööalad, milliseid leetopissid koos arheoloogia andmetega loendavad Vana-Vene linnas üle 60.

Kõik see näitab, et linnade tekkimine idaslaavi keskkonnas oli seotud eeskätt käsitöö ja sellele kaasneva vahetuse arenguga. Konkreetselt oli muidugi iga linna tekkimine seotud oma ajalooga: kord muutus feodaalseks linnaks varasem käsitöö-

---

[1] Vt. M. N. Тихомиров, Древнерусские города, M., 1946. N. N. Воронин, Древнерусские города, M., 1946. B. A. Рыбаков, Ремесло древней Руси, M., 1948. jt.

asula, mõnikord rajas selle vürst, mõned linnad aga tekkisid vanade kaubanduslikku turuplatsi ümbritsevate asulate pesana jne. Linnakäsitöö üksikasjaliku analüüsi tulemused näitavad, et Vana-Vene ei jäänud selles suhtes maha kõige eesrindlikumaist keskaja Euroopa riikidest.

Vana-Vene linnade teke langeb põhiliselt IX - X sajandisse. Kuid viimaste uurimuste tulemustel Vana-Laadogas ja muistses Pihkvas selgus, et siin tekkis linnataoline käsitööasula juba VIII sajandil. IX - X sajandil ulatub Vana-Vene linnade arv üle 100, XIII sajandiks aga on see juba mõnisada. Linnade rohkusest ja nende omapärast jutustavad mitmed siin reisinud araabia autorid, Skandinaavia saagad nimetavad Vana-Venet linnade maaks - Gardarikeks.

Kõnesolevad linnad on enamikus tekkinud endiste neemiklinnuste kohale, mis olid rajatud jõgede kallastele tähtsamatesse liikluskeskustesse ning ümbritsetud tugevate kindlustustega. Aja jooksul kujunes siin tavalise linnuse kodukäsitöö asemel, mis seni eksisteeris kõrvuti põllundusega, juba suurem käsitöökeskus. Viimane hakkas varustama oma toodanguga mitte ainult kohalikku elanikkonda, vaid ka kaugemat ümbruskonda, nagu on andmeid muistsest Polotskist, Pihkvast, Vana-Laadogast jm.

Linnus, mis ümbritseti nüüd tugeva kivimüüriga, moodustas kremli, feodaalse ülikkonna, vürsti jne. asupaiga. Selle ümber kujunes käsitööliste eeslinn - posaad mitmesuguste töökodade, ametiasutuste ning kaubakontoritega. Mõnikord kujunes linnas mitu posaadi, mis samuti nagu kreml ümbritseti tugeva müürivööndiga. Linnaposaadide tekkimisele viis seega käsitöö areng, nii linna kui ümbritsevate külade elanikkonna pidev nõudmine käsitöötooteile. Nagu eespool juba märgitud, müüsid linnakäsitöölised suurema osa oma produktsioonist külla, talupoegadele, kuna ülejäänud osa läks nii oma kui ka naaberlinna vajaduste rahuldamiseks.

Suurima tähtsuse Vana-Vene linnadest omandab esialgu poljaanide keskus - m u i s t n e K i i e v . Arheoloogilised väljakaevamised Kiievis on omandanud nõukogude peri-

oodil laia ulatuse.[1] Tänu sellele teame, et muistne Kiiev kujunes IX - XIII saj. jooksul analoogiliselt kirjeldatule Dnepri jõekalda neemikul asetsenud kolme endise linnuse asemele. Endisaegseid linnuseid ümbritsenud vallid ja kraavid aeti tasaseks vastavalt linna territooriumi suurenemisele. Vladimir Svjatoslavitši (Püha) ajal X sajandi lõpul ümbritseti üks osa linnast tugeva valliga - I Vladimiri linna vall. Samast ajast pärineb kuulus Desjatinnaja kirik, mis kujutab endast vana-vene kiviarhitektuuri vanimat näidist. Sellest on säilinud hulk sammaste marmorist karniise, freskode, samuti mosaiigi fragmente, mis pärinevad kiriku põrandast.

XI sajandi algupoolel vürst Jaroslav Targa ajal laienes linn tunduvalt läänesuunas, kuhu tekkis uus linnaosa - Jaroslavi linn. See ümbritseti samuti kindlustustega ning kivist tugevate väravatornidega. Nendest on säilinud nn. Kiievi kuldväravad. Uue linnaosa arhitektuuriliseks tsentrumiks kujunes samaaegselt kindlustustega ehitatud Sofia katedraal. Oma skulptuuridelt näitab see vene ehituskunsti meisterlikkust. Üle 900 aasta eksisteerinud Sofia katedraal on, alludes korduvatele ümberehitustele, säilinud tänapäevani. Oma esialgsel kujul on ta olnud ümbritsetud kahest reast lahtisest sammasgaleriist.

Hiljem laiendati veelgi linna piire. Rajati ka kuulus nn. koobastega klooster, kus elas tollal palju haritud munki, kes tegelesid ajaraamatute (kroonikate) kirjutamisega. Linna turuplats (podol) ja ühtlasi suurim rahva kogunemiskoht asetses XI - XII sajandil Dnepri kaldal. XII sajandil ehitas Vladimir Monomahh üle Dnepri puusilla, ühendades linna vasakpoolse kalda parempoolsega.

Huvitavamad andmed muistse Kiievi kultuurkihtidest pärinevad XI - XIII sajandist. Need jutustavad arenenud käsitööst. Päevavalgele toodi arvukate käsitöömeistrite töökodade ning poolsemljanka tüüpi elamute, samuti mitmesuguste majapidamis-

---

[1] Vt. M. Каргер, Археологические исследования древнего Киева. Киев, 1959.

hoonete jäänused. Enamik neist elamuist ja töökodadest olid hävitatud Batu khaani retke ajal 1240. a. detsembris. Kiievile tüüpiliste kriidipinnasse ~ 1,5 m sügavuselt raiutud hoonete suurus on kuni 16 m^2. Seinad, mis tehti vitstest punutisena puusarastiku vahele, määriti üle saviga. Ruumi keskosas asetses tavaliselt savist ümmargune kuplikujuline ahi.

Meistritöökodadest on välja kaevatud klaaskäevõrude valmistaja ja juveliirmeistri töökojad, müntide vermimiskoja jäänused; omapärase kompleksi moodustab nn. "kunstniku koda" koos inventariga. Viimases oli säilinud muuhulgas 14 väikest savipotikest mitmesuguste värvidega, samuti üle 600 merevaigutükikese - helmeste ja ristikeste poolfabrikaadid. Samas oli palju mitmesuguseid tööriistu. Nähtavasti oli selle peremeheks käsitööline-kunstnik. Ühes meistritöökojas oli säilinud suur purunenud saviamfora 1300 kristallist ja karneolist helmega, millest samuti osa oli alles pooleldi töödeldud.

Pronksivalaja töökojas leiti mitmesuguseid meistrile vajalikke tööriistu, pronkstooteid, pronkslehekesi, valamisvorme, tiiglite katkendeid jm. Väga mitmesuguste käsitööinstrumentide leiud on Kiievis eriti sagedased. Kõik need andmed näitavad, et Kiievi põhielanikkonna moodustasid väga mitmesugused käsitöölised, valmistades masstooteid. Hinnalisemad neist läksid vürstide-bojaaride õukonda, ülejäänud osa muule elanikkonnale. Akad. Rõbakovi andmeil on vastavad linnameistrite tööd levinud väljaspool linna 100 - 200 km raadiusega, arvestades tootmistsentrumist. Spetsialiseerumine iseseisvaks käsitöödeks, s. o. tootmisega tellimise peale, on toimunud siin X - XIII saj. jooksul. Eriti kõrgele tasemele on arenenud kullassepatöö, mille poolest vene meistrid olid laialt tuntud ning ületasid mitmel alal Lääne-Euroopa meistrite tööd. Parimaiks näiteiks on siin jällegi Kiievi leiud.

Linna territooriumilt on saadud rikkaid peitleide, mis on maha jäetud mongolite hävitusretke ajal. Samuti pärineb siit hinnalisi hõbe- ja kuldaardeid silmapaistvate juveelidega, mille valmistamiseks kasutatud mitmesugused tehnilised

võtted on üldse iseloomulikud kogu vana-vene kullassepatööle. Nende põhjal, samuti arvestades teiste Vana-Vene linnade toredusesemeid, iseloomustamegi alljärgnevas tuntumaid vana-vene juveliirkunsti tehnikaid.

Kõige lihtsamad ehted näiteks pronksist, aga ka hõbedast paelakujulised käe- ja kaelavõrud, sõrmuste plaadid jne. kaunistati graveerimis- ja täkkimistehnikas. Mitmesuguste ripatsite ja rinnalehtede puhul kasutati peale eelnimetatu veel nn. kummimist, mustri pressimist raudtempli abil hõbe- või pronks-(ka kuld-) plekki.

Kiievi kultuurkihtidest ja mujalt linnadest pärinevad kuldtooted on ilustatud peamiselt värvilise emailiga nn. v õrelise emaili tehnikas (перегородчатая эмаль), milline peale Vana-Vene oli tollal tuntud veel ainult Bütsantsis. Võrelist emailtehnikat peeti juveliirkunsti tipuks. Kuld- või ka hõbeehte pinnale joodeti sel puhul õhkpeentest (0,1 mm) kuldtraadikestest muster, nii et eseme pinnale tekkisid mitmesugused traadiga piiratud tühemikud. Viimased täidetigi mitmevärvilise - kollase, punase, valge, sinise, rohelise - emailiga, nii kuidas muster nõudis. Nii näiteks anti linnufiguuri või inimnäo detailid edasi väga mitmesuguste erivärvide peene kooskõlana. Muuseas leiti Kiievist ka kahe emailivalmistamistöökoja jäänused neis säilinud tiiglitega emaili (klaasja massi) sulatamiseks, sellekohaste ahjude jäänused ning suuri tükke värvilisest kokkusulatatud emailmassist.

Mainitud tehnikas valmistatud kuldtooteist tunneme diadeeme, medaljone kaelakettidega; eriti tähelepanuväärsed on aga koltid, tähekujulised või ka ümmargused ridiküllitaolised massiivsest kullast seest õõnsad ripatsid. Neid täideti mitmesuguse lõhnava ainega, lõhnaõliga ning naised kandsid neid ehetena juustel oimukohal.

Lääne-Euroopas tunti sellal hoopis lihtsamat tehnikat, nn. süvendite emaili, kus emailiga täideti ehte pinda süvendatud muster.

H õ b e e s e m e t e ilustamiseks kasutati Vana-Vene väga laialdaselt n j e l l o t e h n i k a t (чернь), samuti g r a n u l a t s i o o n i (зернь) ning f i l i g r a a n i (скань). Tõorn ehk njello seisneb selles, et hõbeda pinnale graveeriti muster, mille süvendid täideti teatava musta massiga, mis saadi mitmesuguste metallide (hõbeda, tina), potaasi, soola ja väävli sulamina. Njello-tõorntehnikas leiame mitmesuguseid laiu plaadikujulisi käevõrusid, sõrmuste ja ripatsite plaate ning samuti hõbekolte.

F i l i g r a a n t e h n i k a s kaunistasid meistrid peamiselt naiste kõrvarõngaid, mitmesuguseid helmeid ja ripatseid. Siin joodeti ehte pinnale peentest kuld- ja hõbetraadikestest õhuline muster. Arvatavasti on filigraantehnika tekkinud vana-vene meistritel iraani-araabia VIII-IX sajandist pärinevate kullassepatöödega kokkupuutumise tagajärjel.

Sagedamini kui filigraani, kasutati ehete, näit. kõrva- ja oimurõngaste kaunistamiseks g r a n u l a t s i o o n i (зернь), mil kulla või hõbeda pinnale joodeti vastavalt kuld- või hõbeterakesed. Nendega kaeti näiteks pind üleni või siis moodustati neist mitmesuguseid mustrikombinatsioone. Selle tehnika silmapaistev omapära avaldub kõige paremini dregovitšide hõbedast oimurõngaste juures, mille jäljendiks on samasugused pronksist valatud eksemplarid.

Kauni pinnakatte andis veel h õ b e - või k u l d t r a a d i t a g u m i n e m e t a l l i p i n d a kriibitud võrestikku. Selles tehnikas tunneme näiteks mitmesuguste geomeetrilise ornamendiga või lehtmotiividega ilustatud sõjakirveid, odaputki jne. Umbes samalaadiline on metallesemete puhul i n k r u s t e e r i m i s t e h n i k a. Seda kasutati peamiselt jällegi relvade, eriti mõõkade, samuti kannuste jne. ilustamiseks. Siin tuli muster vajutada peene teravikuga veel tulisesse rauapinda, kuhu tekkinud süvendid täideti hiljem kulla või hõbedaga.[1]

---

[1] Ülalkirjeldatud juveliirtehnikate kohta illustratsioone vt. Б. Рыбаков, Ремесло древней Руси, lk. 225, 320, 392; joon. 84, 87, 88, 89 jne.

Suurem osa neist tehnikaist püsis mongolite vallutusteni, mil vastavad käsitöömeistrid hukati või veeti välja. Hiljem aga ei tuntud neist enam mitmeid, näiteks võrelist emaili, granulatsiooni jne. Seega moodustavad Kiievi, Vana-Rjazani jt. aaretest pärinevad kullast koltid ja oimurõngad, hõbekäevõrud ja diadeemid ainulaadse muististe komplekti, mis oma hulga poolest ületavad teiste Euroopa suurlinnade muinasaardeid.

Kiievi töökodadest pärineb veel teisigi käsitöötooteid, mis on spetsiifilised linnakäsitööle. Need on juba eespool mainitud k l a a s k ä e v õ r u d ja k l a a s n õ u d. Klaaskäevõrude leiud iseloomustavad enamike Vana-Vene linnade XI-XIII sajandi kultuurkihte Novgorodist kuni Tmutarakanini - kõige kagupoolsema slaavi linnani Tamani poolsaarel. Ka nende tootmine lakkas pärast mongolite vallutust. Kiievist samuti Novgorodist on leitud klaaskäevõrusid tuhandetes eksemplarides ning ühtlasi töökodade jäänuseid, kus neid valmistati. Klaaskäevõrusid esineb mitmesugustes värvivarjundites: rohekates, sinikates, beežides, lillakates ja kollastes toonides. Neid kanti ainult linnades, külainventari hulgas kohtame neid haruharva.

Omapärase käsitööala moodustas Vana-Venes veel k i l t k i v i t ö ö t l e m i n e . Nii tunneme Kiievist kui ka teistest Vana-Vene linnadest omapärasest roosast kiltkivist (шифер), värtnaketri, mille valmistamiskeskus on olnud XI - XIII sajandi alguseni Volõõnia alal Ovrutšis. Siin leidub kohapeal vastavat roosakat kiltkivi ning Ovrutši ümbruse külade elanikkond tegeles kõnesoleval ajajärgul laialdaselt selle töötlemisega. Nii levisidki kirjeldatud värtnakedrad üle kogu Vana-Vene territooriumi. Neid ulatus isegi Baltimaadele, eriti arvukalt esineb neid Läti alal, Eesti territooriumilt tunneme seni paari eksemplari.

Batu khaani retke ajal hävitati Ovrutši vastavad külad ja töökojad ning roosast kiltkivist värtnaketrade tootmine lakkas samuti XIII sajandi algul, nagu mitmed teisedki ülalnimetatud käsitööd.

Et lühidalt iseloomustada vana-vene m e t a l l i - t ö ö t l e m i s t , tutvuksime põgusalt arheoloogiliste väljakaevamistega R a i k i l i n n u s e l . Viimane asetseb Ukraina territooriumil praeguse Berditševi linna ligidal. Mõistagi pakuvad rohkesti materjali metallitöötlemise uurimiseks veel Kiievi, Novgorodi jt. linnade väljakaevamised. Raiki materjal aga moodustab arheoloogia valdkonnas ainulaadse leiukomplekti, mistõttu ka metallurgia ja metallitöötlemise arengu jälgimiseks ilmnesid siin suurepärased võimalused. Nimelt Raiki linnus, detinets e. kreml koos possaadiga, on arheoloogide poolt täielikult läbi kaevatud. Peale selle eelise võimaldas tervikliku pildi saamist muistse Raiki elust asjaolu, et Raiki hävitati samuti XIII saj. algul tatarlaste poolt nagu Kiiev, kuid teda ei taastatud pärast seda enam ning linna kultuurkiht koos selles konserveerunud tolleaegsete esemete ja ehitusjäänustega säilis tänini puutumatuna. Nagu kaevamistööd näitasid, lebasid sajad linnakaitsjate, samuti tatarlaste luustikud võitluspaigal linnakindlustuste ääres - seal, kus nad langesid. Tapetud naiste ja laste luustikud olid matmata jäetuna säilinud elamutes. Ilmselt kohtlesid tatarlased linna elanikkonda äärmise julmusega.

Kuna kogu linna elu, töö ja tegevus katkes järsult, võis väljakaevamistel kohati tähele panna paksu söe- ja tuhakihi all säilinud jälgi poolelijäänud omaaegsest tööprotsessist. Savipõrandate jäänustega seoses leiti arvukalt mitmesuguseid elus ja majapidamises kasutatud esemeid, nagu puu- ja savinõusid, tööriistu (näit. labidaid, kirveid, kirkaid, sahateri, vikateid, sirpe); relvist saadi üle 1000 rauast ja luust nooleotsiku, hulgaliselt odaotsi, mõõku, saableid, sõjakirveid, kannuseid ja soomussärkide jäänuseid. Leiumaterjali hulgas esines veelgi mitmesuguseid metallikäsitöö produkte, nagu lukke, võtmeid, hobuseriistu; käsitööinstrumentidest vasaraid, pihte, tange, peitleid, valamisvorme, matriitse mitmesuguste ehete valmistamiseks jne.

Linnusel oli säilinud muu kõrval ka r a u a s u l a - t u s a h j e , mis näitab, et raudagi toodeti kohapeal.

Rauasulatusahjude lähedusse rajatud sepikoja jäänustes esines mitmekesine inventar ääside, alasite, vasarate, mitmesuguste tangide ja pihtide ning poolvalmistoodete näol.

Rauasulatusahjud olid Raikis täiusliku konstruktsiooniga, varustatud õhu juurdevooluseadeldisega. Kuumendusavast viis rida kanaleid sulatusahju põhja, kuhu valgus kanaleid pidi pehme hõõguv sulatamisel eraldunud rauamass. Sulatusahjude lähedusest leiti suurtes kogustes rauašlakki, aga ka valmistaotud poolümaraid koogikujulisi raudkange, mis kaalusid umbes 5 kg. Nagu leiumaterjalist nähtub, on siin olnud võrdlemisi suuri töökodasid. Raiki kui väljapaistva metallitöötlemiskeskuse metallikäsitöö analüüs näitab, et Vana-Venes oli metallitöötlemine oma peamises osas, s. t. tööriistade tootmises koondunud linna. Seda kinnitab ka asjaolu, et mitmesugustest kalmetest ja linnuste kultuurkihtidest saadud terastooted on tavaliselt väga ühesuguse konstruktsiooniga ning valmistamistehnoloogiaga.

Seoses ühiskondliku tööjaotuse edasise arenguga ning käsitöö üha suurema spetsialiseerumisega linnades arenes ja muutus intensiivsemaks ka k a u b i t s e m i n e. Vana-Vene linnades valmistatud käsitöötooted levisid väga laialdastel aladel. Neid levitasid peale suurkaupmeeste veel elukutselised kaubitsejad, rändkaupmehed ehk korobeinikud, kes linnakäsitöötooteid levitades liikusid külast külla. Suurkaupmehed varustasid kaupadega peamiselt vürsti ja bojaaride õukondi, müües neile hinnalist siidi, hõbe-, kuld- ja klaasesemeid, hinnalisi relvi, karusnahku, orje jne. Loomulikult võtsid suurkaupmehed osa ka kaugkaubitsemisest, mis tollal kulges peamiselt Ida-Euroopa suurtel veeteedel. Tähtsaiks elusoonteks kujunesid niisiis Dnepr, Volga, Lääne-Dvinaa ehk Daugava, samuti Volhovi-Ilmeni-Laadoga-Neeva veesüsteem, mis ühendas Vana-Venet Läänemerega. Et neil veeteedel liikus sageli ka varjaage-viikingeid, jõudes välja oma retkil kuni Bütsantsini, nimetatigi viimati mainitud veeteed "teeks varjaagidest kreeklasteni".

Nagu juba eespool märgitud, kajastab laialdast kaubandus-

likku tegevust arvukate mündi- ja hõbeaarete esinemine tähtsamate veeteede ja kaubanduskeskuste lähikonnas. Ida-Euroopa territooriumil, kaasa arvatud Baltimaad, kohtame umbes 1000. aastani väga palju araabia dirhemeid, siit alates aga nende vool lakkas järsult seoses Araabia kalifaadi lagunemisega. IX sajandil olid tarvitusel peamiselt läänemaade, saksi ja anglosaksi mündid, samal ajal ilmusid tarvitusele ka vene mündid. Viimased vermiti alates XI sajandist kolmes linnas: Kiievis, Novgorodis ja Tmutarakanis.

Vene müntide tagaküljele on löödud eriline nn. Rjurikovitide märk. See on kolmeharuline hambuline kujund, mille tähendust pole õnnestunud seni selgitada, igatahes kohtame seda märki peale müntide veel pitsateil ja vappidel. Igale vürstile tuletati tavaliselt tähendatud algsest kujundist mõne joondetaili lisamisega oma erivariant.

XII sajandi paiku kadusid mündid pikkamööda käibelt ning nende asemel hakati kasutama rahakange ehk grivnasid. Viimane nimetus pärineb nähtavasti kaelavõru venekeelsest nimetusest ("ГРИВНА"), kuna varemalt kasutati, nagu on teateid Volga äärest, Siberist jm., ka hõbekaelavõrusid väärtusühikuna, neid vajaduse järgi tükeldades. Hiljem hakati kaelavõrude asemel vahetusühikuna tarvitama selleks valmistatud hõbedakange, kuid "grivna" nimetus jäi püsima.

Kiievis kasutusel olnud grivnad on kuusnurksed hõbeplaadid, Novgorodis umbes 10 cm pikkused piklikud hõbekangikesed. Baltimaades seevastu olid liikvel erisugused kolmetahulise kujuga grivnad, mille valmistamiskeskus on olnud Leedus. Oma väärtuselt ja kaalult lähenesid viimased vene grivnadele.

4. Vladimirimaa arheoloogilised mälestusmärgid.

Käsitöö ja kaubanduse areng soodustas järjest rohkemate linnade tekkimist. Vana-Vene linnadest oleme nimetanud eelnevas juba Kiievit, Novgorodi, Smolenskit, Pihkvat, Polotskit ja Vana-Laadogat, ent samasugune tihe linnade võrk kujunes ka

ida pool, Volga-Okaa veeteel, muistse Vladimir-Suzdalimaa territooriumil. Viimane on ala, mis järgnevas ajalookäigus kujunes Vene riigi tuumikuks.

Nagu näitavad arheoloogia andmed, oli siin ees juba väga vana slaavi asustus. Nii tunneme Okaa-Volga basseinist krivitšite pikki kääpaid, samuti vjaatitšite taradega kääpaid juba V - VI sajandist alates.

Kuna Vladimir-Suzdali ala poliitilist esiletõusu XII sajandil soodustas eeskätt eelnev kohalik sotsiaal-majanduslik areng, pakuvad selle uurimiseks arheoloogia andmed, eeskätt siinsete linnade ja asulate kaevamised, aga ka külakalmete ja rea arhitektuuriliste mälestusmärkide uurimine väärtuslikku lisamaterjali.

Nii nagu Kiievi-Vene aladel kajastab feodaalsuhete sündi juba IX sajandil feodaalse suurnikkonna kalmete olemasolu, nii ka Vladimirimaa muististe hulgas paistavad silma suured družinnikute kääbastikud. Paremini on uuritud neist Ülem-Volgal Jaroslavli lähedal asetsev M i h h a i l o v s k o j e d r u ž i n n i k u t e k ä ä b a s t i k . Viimane vastab nii oma kääbaste iseloomult kui inventari koostiselt Gnezdovo matustele. Ka Mihhailovskoje külast leitud mõõku püüdsid normannistid kirjutada varjaagide arvele, ignoreerides täielikult siinset tüüpiliste venepäraste leidude enamikku. Meid huvitab eeskätt see, et ühesugused leiud, družinnikute matused nii Ülem-Volga kui Ülem-Dnepri aladel, kõnelevad ühesugustest sotsiaal-majanduslikest tingimustest nii siin kui seal.

F e o d a a l s u h e t e a r e n g u s t annavad tunnistust ka arvukad l i n n u s e d , iseloomustades Volga-Okaa vahelist ala X - XIV sajandini. Neid on võrdlemisi kerge eraldada eelnevaisse perioodidesse kuulunud linnustest (djaakovo, gorodetski jt.) ja seda peamiselt nende vallide kõrguse ja tugevuse poolest. Enamik neist linnustest olid kaitstud 10 - 15 meetri kõrguste mullavallidega ja puukindlustustega, kuna varasemate linnuste vallid on tunduvalt madalamad. Nimetatud feodaalaja linnuste kultuurkihtides sisal-

duv tüüpiline slaavipärane kedrakeraamika määratleb ühtlasi nende kuuluvuse. Osa neist Vladimiri-Vene linnustest kujunes suurte linnade kremliteks, nagu Vladimiris, Suzdalis, Rjazanis jm., kaugelt suurem osa, eriti väikesed hästi kindlustatud linnused on kunagiste feodaalide-maaomanike kindlustatud majandid.

Arheoloogilistel kaevamistel on leitud nendelt linnustelt arvukalt võtmeid, lukke jne., mis kõneleb eraomandi kindlustamisest. Sidemetest lõunapoolsete vene keskustega annavad tunnistust mitmesugused Kiievi päritoluga klaastooted, klaaskäevõrud, ovrutši kiltkivist värtnakedrad, rombikujulise ristlõikega nooleotsad jne.

Feodaalide kunagisi majandeid ümbritsenud kaitseehitused on olnud nii võimsad, et nende jäänused võtavad linnuse territooriumist sageli rohkem enda alla kui elu- ja majapidamisruumid. Kindlustuste võimsus, samal ajal aga nende kuuluvus ühele bojaari majapidamisele räägib sellest, et linnuse kasutajad ise polnud suutelised neid ehitama. Selleks tuli kasutada paljude sõltlas-külade töötajõudu. Selliste linnuste olemasolu on kahtlemata tõendiks niisuguste feodaalsete kohustuste täitmisest nagu "ГОРОД СТАВИТИ", "ДВОР ТЫНИТИ" jt., millest kõnelevad hilisema feodalismiaja dokumendid. Uurijate arvates vastavad need linnused Lääne-Euroopa feodaalide lossidele. Erinevus seisneb ainult ehitusmaterjalis: Vene alade linnustel leiame harva kivikindlustusi, kuna kivi ehitusmaterjalina ei jatkunud küllaldaselt.

Vladimirimaa suurimaist linnustest märgitagu V l a d i m i r i t ja V a n a - R j a z a n i t . Esimese puhul on kindlaks tehtud linna areng XII - XIII sajandil ning välja kaevatud osa linnamüürist ja linna keskel asuva vürstilossi kivist väravad. Väljapaistva arhitektuuriajaloolase N. N. Voronini poolt teostati peale Vladimiri uurimistööde veel suurepärane rekonstruktsioon muistse Bogoljubovo paleest. Viimane asetseb umbes 10 km kaugusel Vladimirist ning on ehitatud XII sajandil suurvürst Andrei Jurjevitši (hüüdnimega Bogoljubski) poolt.

Nii nagu Vladimiris, nii on ka Bogoljubovos mulla- ja puukonstruktsiooniga kindlustused ühendatud valgetest kividest tornidega. Valgest kivist Bogoljubovo palee, kiriku ja torn-ehituste ansambel, millest on säilinud üks palee torn, kuulus oma ehitustehnikalt, samuti kunstiliselt väärtuselt keskaja Euroopa suursugusemate palee-ehituste hulka.

Märgitagu, et alles Jüri Dolgoruki ajal hakati ehitama uut moodi, s. t. üleni valgest kivist ehitusi, kuna seni püstitatud ehitused Vladimirimaa linnades on õhukestest tellistest - ehitustehnika, mis oli omane ka Kiievi varasematele kiviehitustele.

V a n a - R j a z a n , Volga-Okaa muistseist linnustest suurim, asetseb Okaa paremal kaldal, keskaegsest Rjazanist ligi 50 km lõuna pool. XI - XIII sajandini oli siin Rjazani vürstiriigi pealinn. Mongolite vallutuste ajal, 1237. a. hävitati linn ning pärast seda vanal kohal enam ei taastatud. Uus linn rajati praeguse Rjazani kohale XIV sajandil.

Vana-Rjazani väljakaevamistel saadud leiumaterjal on põhijoontes analoogiline eespool kirjeldatud Vana-Vene linnade leiuinventarile. Eriti palju esines siingi klaaskäevõrude, võtmete-lukkude, slaavi tüüpi kedrakeraamika, nooleotste jm. leide. Väljakaevatud ehitusjäänuste hulgas eraldati k a h t e t ü ü p i e l a m u i d : ühelt poolt poolsemljanka tüüpi maasse süvendatud põhjaga elamud nagu Kiievis, teiselt poolt (ja enamikus) aga maapealsed tahutud palkidest viilkatustega ehitused (изба). Elamuile iseloomulikud olid kandilised saviahjud, palkehituste all aga avastati maasse kaevatud augud - keldrid mitmesuguste tagavarade säilitamiseks.

Osa palkehitustest olid mitmesuguste m e i s t r i - t ö ö k o d a d e jäänused, nende hulgas luutöötlejate, juveliirmeistrite, pronksi- ja hõbeseppade töökojad neis sisalduva vastava inventariga. Rjazanis on töödeldud ka merevaiku, millest valmistati helmeid. Välja kaevati samuti kahe rauasulatusahju ja rea keraamikapõletusahjude jäänused.

Viimaste hulgas eraldati igapäevase lihtkeraamika ja glasuurkeraamika (mitmesuguste kahlite, mänguasjade jne.) põletusahjud. Viimast tüüpi ahjud olid ehitatud toortellistest ning mitmeti täiuslikuma konstruktsiooniga.

Ühel savinõudest leiti vanaslaavikeelne pealkiri, mis pärineb XII sajandist ning annab tunnistust kirjaoskusest linlaste hulgas. Sama kinnitavad ka Vana-Rjazanist korduvalt leitud meistrinimedega tellised.

Vana-Rjazanist, samuti Vladimirist on leitud väga hinnalisi k u l d - ja h õ b e a a r d e i d . Need sisaldavad suurepäraseid emailkaunistustega kuldkolte ning veel rohkem granulatsioontehnikas tähekujulisi hõbekolte, kõrva- ja oimurõngaid ning helmeid. Njellotehnikas meistritooteist paistavad silma laiad hõbedast plaadikujulised liigestega käevõrud, millel kujutatakse omapäraseid fantastilisi loomi.

Fantastiliste loomade kujutamine inimfiguuride ja taimemotiivide kõrval on armastatud teemaks ka k i v i r a i d k u n s t i s , mida kohtame Vladimirimaa k i r i k u t e seintel õige sageli. Eriti silmapaistvad raidkunsti mälestusmärgid on Dmitrievski peakirik Vladimiris ja Püha Georgi peakirik Jurjev-Polskis. Mõlema kiriku välisseinte reljeefe, raiutuna kuulsate Vladimiri kiviraidurite poolt, on ülistatud juba leetopissis. Reljeefidel kujutatud stseenid kajastavad enamikus mitmesuguseid kohalikke legendaarseid jutustusi, mille sisuni igakord pole uurijad küündinud. Mainitud kirikute ja nende raidkunsti olemus aga moodustab XII - XIII sajandil Vladimir-Suzdalimaa kultuurilise omapära, selles on üldse rohkem ilmliku kui vaimuliku kunsti ja arhitektuuri jooni.

G e o r g i p e a k i r i k u reljeefidel Jurjev-Polskis näeme kohati fantastilisi loomi - kentaure, muinasvene mütoloogilisi linde naise näo ja rinnaga (СИРИН), vaheldumalt mitmesuguste kiriklike figuuridega. Samas aga leidub jahistseene, mis kujutavad lõvijahti, edasi vibudega linnukütte jahimehe rõivais; teisal näeme sõjamehi kandmas vürstlikke rõivaid, käes tüüpilised nn.karolingi mõõgad, osal neist ovaalsed mandlikujulised kilbid. Samasugused punased mandlikujuli-

sed kilbid olid domineerimas kogu Euroopas kuni XIII sajandini.

Georgi peakiriku reljeefidel on kilpidel kas risti või lõvi kujutus. Viimane on ülekaalus. Lõvi on ühtlasi Vladimiri dünastia vapi embleemiks ning püsis ka Vladimiri linna vapil kuni XX sajandini.

Kuna kujutusviis tähendatud raidkunstis on üldiselt venepärane, kohati meenutades väga elavalt vana-vene puunikerdust, on uurijad arvamisel, et kõnesolevad reljeefid on vene meistrite käsitöö.

Sama kehtib ka Dmitrievski peakiriku kivireljeefide kohta. Siin kohtame reastikena jällegi omapäraseid fantastilisi loomi, mis vahelduvad triitonitega, tiivuliste linnu peaga loomade kujutustega. Kiriku lõunapoolsetel seintel on reljeefis kajastamist leidnud Makedoonia keisri Aleksander Suure elu. Ilmselt põhineb see teema vana-vene ühe populaarsema raamatu "Aleksandria" ainetel, kuigi on teada muinasjutulisi legende Aleksandrist ka keskaja teiste Euroopa ja Aasia rahvaste keeltes.

Vladimirimaa külamälestusmärkidest on tuntud samuti kui mujal lääne- ja loodepoolsetel Vene aladel smerdide kääpad. Need on oma ehituselt ja matuste iseloomult üldiselt sarnased eespool kirjeldatuile. Okaa basseini väiksemate jõgede ääres asetsenud külade juurde kuulus igale omaette kääbastik. Nende hulgas eraldatakse nii Ülem-Volgalt pärit krivitšite kui ka Okaa jõgikonnas asuvate vjaatitšite kalmeid.

Teatava kindla hõimutunnusena Okaa-Volga basseini kääbastes konstateerivad uurijad, eriti A. V. Artsihhovski, kes on teostanud siin ulatuslikke arheoloogilisi kaevamisi, omapäraste kaksikpüramidaalse kujuga karneolist (punane kaltsedon) helmeste esinemist. Varem peeti neid ekslikult importmaterjaliks Lääne- või ka Idamaadelt, tegelikult aga puuduvad nii ühel kui teisel alal antud kujuga helmed. Aga just kaksikpüramidaalne karneolhelmes on iseloomulik Vana-Venele, siinhulgas eriti vjaatitšitele. Viimaste omapäraseks jooneks

on veel XII - XIV sajandilgi vanad hõimuehted - mitmeharulised otstest laienevad oimurõngad, mida juustesse oimukohale kinnitati kolmekaupa.

Vjaatitšitel, erinevalt teistest idaslaavi hõimudest, märkame ka mõningaid i g a n d l i k k e j o o n i nende ühiskondlik-poliitilises elus. Juba leetopissi andmeil ilmneb, et vjaatitšid olid teistest eraldunud, moodustades iseseisva poliitilise üksuse, mis ei allunud otseselt vürstide Rjurikovitšide võimule. Neil puudusid nähtavasti ka omad vürstid, kuna naaberalade vürstid läbirääkimistel pöördusid lihtsalt vjaatitšite või nende hõimuaadli poole, kellest veel iseseisvaid vürste ei olnud kujunenud. Ka kasutab leetopiss veel XII sajandil vjaatitšite hõimunimetust, kuna teiste idaslaavi hõimude erinimetused on sellal juba ammu tarvituselt kadunud.

Öeldut kinnitab ka materiaalne kultuur. Teatava igandliku joonena püsib vjaatitšitel väga kaua põletusmatus. Alles XII sajandil hakatakse neil matma kääpasse laibamatusena. Kääbas kalmevormina aga püsib neil veel XIV - XV saj., sellal kui teistes vürstkondades maeti juba maa-alustesse haudadesse. Siinjuures pandi naiste matustele veel keskajal kaasa väga rikkalikult ehteid, eriti nimetatud oimurõngaid, karneolist helmeid, kerakujulisi mäekristallist helmeid ja mitmesuguseid pronksehteid. Meeste matused aga on vjaatitšeil tavaliselt vaesed, ilma tööriistade ja relvadeta. Seega kajastub ka arheoloogilises materjalis nimetatud hõimude mõningane erinevus, võrreldes teiste idaslaavi hõimudega.

X. MUISTNE NOVGOROD.

Sloveenid ilmusid Ilmeni-Lovati-Volhovi basseini, nagu eespool juba nägime, umbes IV sajandist alates. Ligikaudu samal territooriumil kujunes hiljem Novgorodi bojaaride vabariik, mille tsentrumiks oli Novgorod. Nagu näitavad arheoloogilised kaevamised, on viimane tekkinud linnana X sajandil

ning varsti seejärel kujunenud väljapaistvaks käsitöö-, sõjakunsti-, kultuuri- ja kaubanduskeskuseks. Siit organiseeriti korduvaid vastulööke saksa ristirüütlite kallaletungidele Venemaale XIII - XIV sajandil. Ka vene keskaja, ühtlasi vene kultuuri ajaloos säilitas Novgorod märkimisväärse tähtsuse, mispärast tema ajalooline uurimine väärib erilist tähelepanu.

Muistne Novgorod pakub oma geograafilise asendi ja looduslike tingimuste tõttu erakordseid võimalusi arheoloogiliseks uurimistööks. Nimelt on põhjavee läheduse tõttu Novgorodi pinnas eriti niiske, säilitades puu ja orgaanilise ainese. Ka on siin terve rida piirkondi, kus hilisema tsivilisatsiooni poolt pole lõhutud ega segatud vana-linna kultuurkihti. Seetõttu ongi Novgorod muutunud tänapäeval üheks suurejoonelisemate arheoloogiliste uurimistööde objektiks Nõukogude Liidu territooriumil. Kuigi kaevamisi alustati juba 20-ndate aastate lõpul, on eriti ulatuslikke ja tulemusrikkaid uurimistöid teostatud aastail peale II maailmasõda kuni tänapäevani. Novgorodi arheoloogilise ekspeditsiooni juhatajaks on aastaid olnud prof. A. V. Artsihhovski - Moskva Riikliku Ülikooli arheoloogia professor, samuti rida teisi nimekaid arheolooge nagu B. A. Koltšin, A. L. Mongait jt., kellede poolt on ühtlasi publitseeritud enamik väljakaevamiste materjale.[1]

Tuleks märkida ka seda, et Novgorodi ekspeditsioon on kasutanud kaevamistel kaasaja moodsamat tehnikat, mitmesuguseid uusimaid meetodeid muististe ja nende vanuse kindlaksmääramisel. Selleks on rajatud rida laboratooriume ekspeditsiooni koosseisu, näit. metallograafilise analüüsi, naha, puu, luu ja keraamika analüüsi laboratooriumid; samas kasutatakse dendroloogia ehk puuteaduse abi, kus väljakaevatud ehi-

---

[1] Peale iga-aastase arheoloogilise perioodika on ilmunud rida kogumikke NSVL TA MKAI väljaandel, nagu Труды Новгородской Археологической экспедиции I-II. МИА СССР, nr. 55, 1956 ja nr. 65, 1959; samuti ilmub pidevalt teaduslikke artikleid "Советская Археология" veergudel A. V. Artsihhovski jt. sulest.

tuste puitosadel säilinud puu aastaringide abil püütakse täpsustada muististe kronoloogiat. Kohapeal toimub ka paleograafiline uurimistöö spetsiaalselt tohtkirjade desifreerimise ja prepareerimise ülesandel. Novgorodi materjali läbitöötamisel on ka süsiniku radioaktiivse isotoobi C^{14} uurimismeetodi abil saavutatud märkimisväärset edu, samuti väärtuslikke tähelepanekuid selle meetodi edasise rakendamise osas.

M u i s t n e N o v g o r o d tekkis Volhovi äärde, kusjuures jõgi jaotas linna kahte ossa: lääne- ehk Sofia-pooleks ning ida- ehk Kauba-pooleks. Et paremini ette kujutada uurimistööde käiku Novgorodis, nimetame ka linna tähtsamad kvartalid. S o f i a - p o o l e l oli neid kolm: põhjas Nerevski, lõunas Ljudin ja läänes Zagorodski kvartal. Siinse linnaosa keskuseks oli kreml kuulsa Sofia katedraaliga.

K a u b a - p o o l e l oli vaid kaks kvartalit - lõunas Slavjanski ja põhjas Plotnitski; lõunas "slavnjal" asus otse Volhovi kaldal, üle jõe asetseva kremli vastas, vanalinna tähtsaim administratiivne keskus - Jaroslavi palee (Ярославово дворище). Viimane on seotud Jaroslav Targa nimega. Palee oli Novgorodi vürstide residentsiks kuni XII sajandini. Hiljem aga, seoses bojaaride vabariigi tugevnemisega, kui vürst ei tohtinud enam linna piires elada, asus Jaroslavi paleesse veetšе. Viimane eksisteeris siin kuni XV sajandini.

Nagu märgitud, kuuluvad linna kultuurkihi vanimad leiud X sajandisse. On leitud ka mõnevõrra varasemasse aega kuuluvaid ehitusjäänuseid, kuid need on tõenäoliselt pärit mõnest väiksemast asulast, mil Novgorod linnana veel polnud tekkinud. Samasse, varasemasse aega (IX - X sajandi vahemikku) arvatakse kuuluvat ka üks Novgorodi lähedal asetsev mälestusmärk - Peruni küngas. Viimane on muistne ohvripaik ja asetseb Ilmeni kaldal, seal, kus Volhov temast välja voolab. Ringikujulist ohvriküngast ümbritseb figuurne kraav, mistõttu küngas pealtvaates meenutab lahtipuhkenud kaheksalehelist õit. Tuleasemete järgi otsustades on iga "õielehe" kohal põlenud ohvrituled. Ohvripaiga maksimaalne diameeter on 35 m. Selle keskosas oli säilinud jämeda puuposti auk, kus omal ajal asetses iidol -

Peruni kuju. Leetopissi andmeil oligi siin Peruni pühamu, kuhu vürst Vladimiri onu Dobrõnja 988. a. olevat püstitanud Peruni iidoli.

X sajandist pärit leiud kõnelevad Novgorodist kui arenenud käsitöö- ja kaubanduskeskusest. Seda kinnitab ka arvukate X sajandisse kuuluvate Idamaade müntide esinemine linna territooriumil, samuti masstootena pottsepakedral valmistatud keraamika (X sajandi kultuurkihis). Ühtlasi nimetab Konstantin Bagrjanorodnõi Novgorodi X sajandil üheks tähtsamaks Vana-Vene keskuseks.

Ulatuslikumaid kaevamisi on teostatud Slavnjal ja Jaroslavi palee väljakul ning linna läänеosas Nerevski kvartalis. Uurimisi on läbi viidud ka kremli kohal ning restauratsioonitöid kremli müüridel. Kui arvestada väärtusliku võrdlusmaterjali olemasolu Novgorodi leetopisside näol, saab mõistetavaks, et Novgorodi arheoloogilise uurimistöö tulemused, eriti linna arengujärkude kronoloogiline periodiseering ja üksikute muististe liikide vanus on suure tähtsusega kogu vana-Vene arheoloogia klassifitseerimisel.

Meil on võimalik anda käesoleva loengukursuse raames ainult lühike ülevaade Novgorodi materiaalse kultuuri iseloomust, illustreerides seda vaid murdosaga seni päevavalgele toodud leiumaterjalist.

Novgorodi väljakaevamised ei piirdu üksikute ehituste ja elamutega, vaid tänini on läbi uuritud terved tänavad, isegi kvartalid ning nendega seoses arvukate elamute, majapidamishoonete, aedade, meistritöökodade ja lõppeks suurte kiviehituste jäänused. Linna fortifikatsioon jätab kaevamisandmeil väga võimsa mulje. Slavnjal on välja kaevatud ligi 200 m pikkuselt linnamüüri, mille paksus ulatub 3 - 4 m. Leetopissi andmeil on see ehitatud 1335. a. possaadnik Fjodor Danilovitši poolt. Viimane dateerib ühtlasi müüri ehitamise aastal tekkinud savi- ja ehitusprahi kihist allapoole jääva kultuurkihi ja selles olevad leiud, mis on niisiis vanemad XIV sajandist. Läänepoolel on välja kaevatud ka linna kindlustuste süsteemi kuuluvaid kivitorne ja 4,6 m paksust müüri, mis pärinevad XIV

sajandi lõpust. Kindlustused on ehitatud korrapärastest kandilisteks tahutud roosakashallidest Ilmeni paekivi plaatidest. Kremlit ümbritsev kivimüür on aga leetopissi andmeil püstitatud mitu sajandit varem - XI sajandil. Meieni säilinud on see osaliselt restaureerituna, igal juhul aga ümberehitatuna XIV sajandil.

Novgorodi puuehituste hulgas eraldatakse nii rikastele kui vaestele kihtidele kuulunud elamute jäänuseid, isegi puuviljaaedu nendes säilinud mitmesuguste viljapuude juurtega. Nii on avastatud Nerevski kvartalis muistsete Veliikaja, Holopi ja Kuzmodemjanskaja tänavate piirkonnas vaesema kihi elamuid. Need on väikesed tahutud palkidest ehitused nn. i z b a d , umbes 20 - 25 m^2 pindalaga. Osa elamutega seoses leiti tellistest ahjude jäänuseid - uus avastus Novgorodi kohta. Tavaliselt oli neil juhtudel tegemist kahekorruselise elamuga, kuna alumisel korrusel asetsesid kütmata ruumid. Elamu põrand oli tahutud laudadest. Väljakaevatud ülemiste majakorruste osade hulgas on ülemist korrust toetavate postide jäänuseid, aknaraame, nikerdatud mitmesuguste puuornamentidega jne. Akna katteks kasutati vilgukivilehekesi, mis on tihti säilinud. XIV sajandil on rikaste kivielamute puhul kasutatud ka aknaklaasi.

Nagu väljakaevamistel selgus, olid Suur-Novgorodi tänavad kogu leetopissi-ajaloo ulatuses kaetud p u u s i l l u t i s e g a . Esmakordselt avastati sillutis Jaroslavi palee väljakul, kus sellest oli säilinud kolm kihti. Sillutise järgi otsustades olid tänavad kuni 6 m laiad, sagedamini 3 - 4 m laiused, trotuaariga. Tänavad ehitati põiki lattidest, mis asetati ja kinnitati piki tänavat lebavaile peentele ritvadele. Kuna selline puutänav kiiresti kulus, tuli sillutist korduvalt uuendada. Nii oli seda tehtud Jaroslavi palee väljakul kolm korda. Veelgi ulatuslikumalt toodi päevavalgele puusillutis Nerevski kvartalis Veliikaja ja Holopi tänavate piirkonnas. Siin oli säilinud 25 - 28 kihti, mis tähistavad niisama palju kordi sillutise parandusi ja ümbersillutusi.

Mainitud tänavate piirkonna kogu muististe kompleksi

uurides õnnestus arheoloogidel välja selgitada, et sillutise uuendamine toimus keskmiselt 25 - 30 aasta järele. Viimast aluseks võttes, ühtlasi aga leetopissi võrdlevaid andmeid kasutades ja mitmesuguseid absoluutse vanusega muistiseid arvestades sai võimalikuks ka Novgorodi kronoloogilise periodiseeringu väljatöötamine. Praegusel kujul, Novgorodi kultuurkihti 28 järguks e. perioodiks jaotades, vajab see veel mitmeid täpsustusi, kuna on kaheldav, kas see kehtib väljaspool antud tänavate piirkondi.[1]

Seoses eelnevaga tuleks märkida, et tänavasillutise kihtide vahed osutusid täiesti puhtaks, mis kõneleb omaaegsete kõnniteede puhtusest. Viimane on muidugi erakordne nähtus keskaja linna tingimustes, kus tavaliselt kõik pühkmed ja jäätmed heideti tänavale. Kuna puusillutis Novgorodi tänavail pärineb juba X sajandist ning esineb kogu linna territooriumil, oli see Euroopa keskaja linnadega võrreldes - tänavasillutuse algus Pariisis on teada XII sajandist, Nürnbergis XIV sajandist, Londonis XV sajandist - vanimaks heakorrastatud linna näiteks.

Sama kinnitavad huvitavad andmed ka drenaaži- ehk kuivendussüsteemi olemasolu kohta Novgorodis. Needki tehti kindlaks nii Slavnjal kui Nerevski kvartalis. Põhjavete äravoolu juhtimist drenaažisüsteemi abil teostati Novgorodis pidevalt võitluses elamute rajoonide soostumisega. Kuivendussüsteem koosnes jämedatest, kuni 50 cm diameetriga seest õõnestatud puutorudest, mille kaks poolt olid üksteise vastu tapitud tihedalt siksakilise liitega. Torude ühendamiskohad mähiti tugevasti kasetohuga.

Eelkõige oli Novgorod käsitöölinn. Selle fakti illustreerimiseks mainitagu arvukaid käsitöömeistrite töökodade jäänuseid ning tuhandetesse eksemplaridesse ulatvaid metall-, puu-, luu-, nahk- ja mitmesuguseid juveliirtooteid, mida sisaldavad Novgorodi kõik kaevandid.

---

[1] Vt. Б. А. Рыбаков, Что нового вносит в науку статья А. В. Арциховского "О новгородской хронологии?" "СА", № 2, 1961, lk. 141-164.

Slavjanski kvartalis avastati üksteise läheduses kolm meistri töökoda, mis pärinevad XII sajandist. Üks neist kuulus kingsepale. Kogu töökoja ümbruses leidus mitmesuguseid nahalõikeid, pealiseid, pooltaldu, kannaosi, valmisjalatseid, rihmu jne. Töökoja keskel oli säilinud parkimiskast mitmesuguste karvade ja villa jäänustega, kus toimus lubja ja tuha abil naha parkimine, selle puhastamine karvadest ja villast. Seega teostati nii nahatöötlemist kui jalanõude valmistamist kohapeal. Samasuguseid töökodasid leiti veel kremlist lõuna pool jm. Kõikjal linna territooriumil leidus nahkjalatsite, kingade, saabaste, susside, nahkkottide, noatuppede jne. osi, mis tihti on kaunistatud mitmesuguse joon- ja lõikornamendiga. Huvitavaiks leidudeks osutusid nahkpallid, mis olid seest täidetud vildiga, mida valmistas jällegi eri meister. Omapärase leiu moodustas nahast nõia mask, mille otsmikule oli värvidega maalitud kiirgav päike. Selle punaste ja kollaste kiirte kõrval on kujutatud mitmesuguseid loomi.

Teine töökoda Slavnjal kuulus õlimeistrile. Ruumis oli säilinud viis massiivset puust õlipressi, kus nähtavasti meister koos oma abilistega valmistas kanepiõli, mida tollal laialdaselt tarvitati.

Kolmas oli mänguasjade töökoda. Siin tegeldi ainult ühe kitsa alaga, valmistades savist vilelinde, mis olid kaetud erekollase glasuuriga.

Kaevandis kremli lõunaosas leiti veel peale kingsepatöökoja ka villade ja luutöötlemistöökoja jäänused ja sepikoda. Rauatöötlemise kõrgest tasemest kõnelevad ka teised leiud Novgorodist, näiteks täieliku inventariga sepikoda Slavjanski kvartalis jm., mille iseloom ja leiumaterjal vastab juba eespool seoses Raikiga kirjeldatud metallitöötlemisele. Rauda Novgorodile toodi Soome lahe rannikult ja Laadoga ümbrusest. Siinsete raud- ja terastoodete hulgas on esindatud kõik võimalikud relvaliigid, nagu mõõgad, odaotsad, nooleotsad, sõjanuiad, kinžallid; hulgaliselt leidub siin jalu-

seid ja kannuseid juba XI - XII sajandi kihtides, ka soomusrüüsid, eriti rõngassärke. Arvukalt on leitud tööriistu, nagu mitut tüüpi kirveid, voolmeid, kääre, pihte, samuti mitmesuguseid spetsiaalriistu juveliirmeistreile; habemenugade sagedane esinemine annab tunnistust sellest, et Novgorodis oli XIII sajandil habemeajamine laialt moes.

Klaastooteid, eriti klaaskäevõrusid, sõrmuseid ja helmeid on valmistatud Novgorodis massiliselt, mida tunnistab nende mitmete töökodade esinemine XI - XIII sajandi kihtides. Juba iga suvise ekspeditsiooni poolt leitud klaaskäevõrude arv ulatub üle tuhande, mis jutustab kõnesolevate ehete massilisest levikust linnakodanike hulgas.

Viimasel ajal on leitud veel mitmesuguseid k u l d - ja h õ b e e h t e i d , isegi kuldplaadike emaillilustustega, mis laseb oletada ka võrelise emailtehnika meistrite olemasolu Novgorodis. Varem sellised teated puudusid, võrelist emaili tunti ainult Kiievi, Tšernigovi, Vladimiri ja Vana-Rjazani töökodade põhjal.

Ainulaadse ja täieliku uue eriala arheoloogiale moodustavad Novgorodist leitud p u u e s e m e d ja nende uurimine. Nii Nerevski elamute rajoonist kui ka kremli ja Jaroslavi palee ehituste piirkonnast pärineb esiteks mitmesuguste puumasinate ja mehhanismide osi, näit. plokkide, vokkide ja kangaspuude osi; mitmesuguseid tarbeesemeid, nagu puukausse, taldrikuid, tasse, lusikaid, kulpe, saanijalaseid, tooliкorje, aeruhoidjaid, suuski, puulabidaid, pinke, väravaid, katusekukki, treitud värtnaketri, noolevarsi ja mitmesuguseid laste mänguasju, mis on sageli värvitud erepunase, kollase ja rohelise värviga. Leidude hulgas esineb rida puust voolitud inimese ja looma skulptuure. Huvitavate leidude hulka kuuluvad X - XI sajandi kihtidest pärit puusambad, mis on kaunistatud suurepärase puulõikeornamendiga nn. pletitud tehnikas, millesse on paigutatud triitoni ja kentauri kujud. Viimane meenutab mõnevõrra oma süžeelt nn. jellinge stiili viikingiaja loomornamentikast, mis on muidugi ajaliselt tunduvalt varasem.

Kunstipärane p u u l õ i k e o r n a m e n t i k a on Vana-Venes olnud väga laialt tuntud, ka peaaegu kõigi eelnimetatud puuesemete puhul on seda kasutatud. Novgorodi puunikerdus ja puulõikeornamentika on sügavalt rahvapärane, meenutab paljus kroonikate lehekülgedel nähtud illustratsioone, samuti on see tihedalt seotud ka hilisema vene rahvakunstiga.

Novgorodi uurijad on võinud järeldada, et ainuüksi puutöötlemisalal paistavad silma vähemalt 10 spetsiaalsust, teiste tööaladega kokku loendatakse Novgorodis XIV - XV sajandi andmeil kuni 200 mitmesugust väga kitsalt spetsialiseerunud käsitööala.

Unikaalse leiu kogu senise arheoloogilise uurimise ajaloos moodustavad N o v g o r o d i t o h t k i r j a d . Esimesed kümme tohtkirja leiti 1951. a., edasi 1953. a. leiti neid 73 ja tänapäeval - seisuga 1959. a. on neid saadud üle 360. Peale selle on teateid tohtkirjade esinemisest veel Pihkvas ja Smolenskis. Nende vanust võib seni dateerida XI - XIV sajandiga. Tohtkirjad kujutavad endast kas novgorodlaste poolt kunagi kaotatud või lihtsalt minema visatud mitmesuguseid erakirju, majapidamisdokumente, meistrite, nagu kangrute, rätsepate jne. teateid oma klientidele, kaupmeeste kirju, valitsejate ja kõrgemate feodaalide kirjavahetust oma alamatega või vastupidi jne.

Mainitud kirjadel on tähed kriibitud kasetohule peene luuteravikuga, mida on samuti kaevamistel hulgana leitud. Enne väljakaevamisi Novgorodis ei tundnud teadus midagi sellist. Arvati ju, et Vana-Venes valdas lugemisoskust ainult valitsev klass, õpetatud vaimulikud. Tohtkirjad aga võimaldavad suurepärast tolleaegse Novgorodi kõnekeele analüüsi, millest nähtub, et ka lihtnovgorodlased, smerdid, sulased jne. oskasid kirjutada ja lugeda. Peale selle pakuvad tohtkirjad palju uut vana-slaavi kirjakeele uurimiseks.

Kirjadest nähtub, et Novgorodis oli mitmesuguseid raamatuid liikvel, kuna keegi kodanik palub kirjas oma tuttavalt "lugemiseks head raamatut". Palju uut on selgunud feodaalsu-

hete, talupoegade feodaalkohustuste iseloomu, lepingute, obroki määra kohta; mitmed ürikud jutustavad kohtu asjaajamisest, loendatakse kauplemisalasid jne. Kirjadest selgub, et abiellumisel oli kombeks vastav tüdruku ostumäär, mis peigmehel tuli tasuda, ja palju muid huvitavaid tähelepanekuid igapäevase elu aladelt. Arvukalt esineb possaadnikute jt. suurfeodaalide nimesid.

Samas leiti ka XIII sajandi lõpust pärinevast kihist kadakapuust tahvel, millel on väljavenitatud viisnurga kuju. Selle ühele küljele on sisse lõigatud 36 vana-slaavi tähte - seega a a b i t s ; tahvli teisel küljel on madal sisselõige, mis kaeti vahaga ning millele kirjutati stilusega.

Laialt levinud kirjaoskusest Novgorodis kõnelevad peale tohtkirjade veel arvukad pealkirjad mitmesugustel esemetel, nagu savinõudel, hõbekaussidel, ehitustel, elamufassaadidel, sammastel jne. Tuntum neist, nn. Ljudogoštšini pealkiri, mis pärineb 1339. aastast ning sisuliselt vihjab Novgorodi mainitud tänava omavalitsuse olemasolule, esineb kiviristil ühel tänaval. Tähed mitmesugustes pealkirjades ning hilisemates tohtkirjades kuuluvad XII - XIV sajandile tüüpilisse vana-slaavi tähestikku.

Lõpuks märgitagu veel arvurikkaid p i t s a t i t e leide, mis on valmistatud nii tinast, luust kui ka kullast. Needki on varustatud mitmesuguste figuraalsete kujutustega ja pealkirjadega vastavalt nende kuuluvusele kas eraisikuile, ametiisikuile, nagu possaadnikule, vürstile, tuhatnikule, peapiiskopile, tiunile jt. Pitsatiga kinnitati dokumente. Kuna neid oli Novgorodis, nii nagu mitmesuguseid ametiasutusigi, väga palju, on mõistetav pitsatite erakordselt suur arv Novgorodi leiumaterjalis.

N o v g o r o d i a r h i t e k t u u r moodustab omaette kunstiajaloo peatüki, seepärast antud juhul läheme sellest mööda, märkides vaid kõige üldisemaid jooni. Iseloomulik Novgorodile, samuti muistsele Pihkvale, on omapärane kirikuarhitektuur. Ehitusmaterjalina on siin kasutatud XI-XII sajandil paekivi ja punaseid tellisplaate vaheldumisi. XIII

sajand, sõdade ja laastamiste aeg, ei toonud ehitusalal midagi uut, monumentaalehitusi sellal ei püstitatud. XIV sajandil, eriti aga XV sajandil, hakati ehitama juba ainult tellistest, mil ka telliste mõõtmed suurenevad. Sellest ajast on Novgorodis teada kuni 85 kirikut. Viimaste omapära moodustab sibulkuppel ning kolmnurkseist reljeefsüvendeist koosnev ornamentaalne võönd, mis raamib sibulkupli äärist või seina frontooni. Mõnikord moodustavad kolmnurksed süvendid rosette. Real kirikuil esineb välisseintesse raiutud dekoratiivseid riste (neil on kahtlemata eeskätt usundiline tähendus), mõnikord ka mitmesuguseid pealkirju. Arhitektuurse ornamentika parimaid näidiseid pakuvad Spasski kirik XIV sajandist, samuti Peeter-Pauli kirik XV sajandi algusest.

Kokkuvõttes märgitagu, et Novgorodi arheoloogiline uurimistöö, siin hulgas feodaalidele kuuluvate ehituste, tohtkirjade ning esemelise leiumaterjali analüüs veenab selles, et Novgorod oli väljapaistev käsitöökeskus, et Novgorodi bojaaride-possaadnikute enamik olid mitte kaupmehed, nagu varem arvati, vaid suurfeodaalid, omades sageli väga suuri feodaalseid majandeid nii Novgorodis kui Novgorodi nn. viiendikes (пятина).

Kuigi Novgorodi viiendike alal on arheoloogilisi uurimistöid teostatud alles piiratud ulatuses, on seal leitud siiski rida suurte kindlustatud feodaalmajajandite jäänuseid, mis kuulusid Novgorodi bojaaridele. Viimased moodustasid aga Novgorodi vabariigi võimutuumiku. Nii ei elatunud need mitte ainult kauplemisest, nagu seni väideti, vaid eeskätt oma laialdaste maade ja külade ekspluateerimisest. Mõni neist feodaalisandaist oli ka sõjamees-väepealik. Nende nimed, ühtlasi neile kuuluvate feodaalsete linnuste nimed on teada Novgorodi nn. kirjeraamatutest XV sajandist. Viimased pakuvad arheoloogilistele kaevamistele rikkalikku võrdlusmaterjali, võimaldades edasise uurimistöö käigus saavutada usaldusväärseid tulemusi feodaalmajanduse, eeskätt aga feodaalse linnamajanduse suhete ja iseloomu kohta.

XI. MOSKVA ARHEOLOOGILISED MÄLESTUSMÄRGID.

Moskva - miljonite linna, meie kodumaa pealinna territooriumil on arheoloogilist uurimistööd võimaldanud eeskätt ulatuslik suurehituste püstitamine, metroo- ja kanalisatsioonitööd. Sellele vaatamata on see alles võrdlemisi nõrgalt uuritud teema, kuna siin puudub võimalus süstemaatiliste väljakaevamistööde teostamiseks. Siiski 1946. a. ja 1949. a. - 1953. a. teostati ka spetsiaalseid väljakaevamisi Moskvas akad. B. A. Rõbakovi jt. juhtimisel.

Mainitud andmete põhjal tunneme Moskva territooriumilt üksikuid leide juba alates kiviajast. Samast ajast pärineb ka Moskva lähedal Kljasma jõe ääres tuntud lohk-kammkeraamikaga asula Ljalovos. Järgnevasse, s. o. fatjanovo kultuuri perioodi kuuluvaid kalmistuid esineb Moskva läheduses terve rida, samuti leiti üks neist Moskva territooriumilt.

Varase rauaaja asustust Moskva kohal tähistab terve rida nn. djaakovo tüüpi linnuseid. Neid on kindlaks tehtud ja uuritud Moskva jõe ääres kuus tükki, kuid võib arvata nende esinemist ka kesklinna territooriumil. Lenini mägedel suurehituste püstitamisel avastatigi üks mainitud tüüpi linnus Andrejevi tänava piirkonnas. Uurijad oletavad djaakovo tüüpi linnuse olemasolu ka selleks kõige sobivamal kohal - Neglinnaja jõe neemikul, kus asetseb kremliehituste kompleks. Juba leetopiss kõneleb siin tugeva kindlustatud linnuse olemasolust, kuigi sellal veel linna ei olnud.

Hiljem, IV - V sajandil kujunes siin vjaatitšite keskne asula, millest jutustavad kremli kohalt saadud hulgalised vjaatitši tüüpi leiud, nagu oimurõngad, helmed jm. Samuti leiti Moskva territooriumil, veel rohkem aga selle lähistel Beseda piirkonnas vjaatitšile kuulunud nn. taradega kääpaid. Vjaatitšite kääbaste hulk kasvab aga Moskva kohal, ühtlasi Moskva ümbruskonnas eriti XII - XIV sajandil, kust pärineb arvukalt seitsmeharulisi oimurõngaid. Tuleb arvata, et need XII sajandi vjaatitšid olid Jüri Dolgoruki kaasaegsed.

Leiuandmed kõnelevad, et Moskva kohal asus ka krivitšeid, kuigi krivitšite-vjaatitšite hõimupiir kulges umbes 40 km Moskvast põhja pool. XII sajandist pärineb aga terve rida hiliseid kääpaid linna territooriumilt krivitšitele tüüpiliste käevõrukujuliste oimurõngastega. Moskva, mis asus vjaatitšite ja krivitšite hõimu piiril, kuulus tollal Suzdali vürstidele. Sellest ajast, s. o. XII sajandist, 4. aprillist 1147.a., pärineb ka esimene leetopissi teade Moskvast kui asulast. Arheoloogia andmed kinnitavad aga, et Moskva ei olnud sellal mitte ainult vürsti mõis, nagu arvasid paljud ajaloolased, vaid arenenud käsitööasula - possaad koos käsitööliste ja kaupmeestega, kes siin elasid. Veenvalt kinnitasid seda väljakaevamised Zarjadil, kus avastati rida possaadi ehitusi XI-XII sajandist metallitöötlemise, pronksivalaja, juveliirmeistri, kingsepa ja luutöötlemistöökoja jäänustega. Kaevamised näitasid ühtlasi, et Moskva vanim käsitööasula hõivas põhiliselt kaasaegse Kitaigorodi territooriumi. Hiljem kujunesid siin vene ja välismaa kaupmeeste kaubapalatid ning valitsusasutused, aga ka bojaaride hoovid.

Vanimad kremliehitused on pärit Jüri Dolgorukilt a. 1156, mil ta laskis ehitada oma poja Andrei auks puust kindluse Neglinnaja suudmesse. Selle jäänused on aga jäänud hilisema kivikremli alla. Niisiis, kuigi leetopiss peab Moskva linna rajajaks Jüri Dolgorukit, oli seal käsitööasula kaugelt varem olemas.

XIII sajandi alguseks kasvas linn juba viiendale kohale Vladimirimaa linnade hulgas (Vladimir, Suzdal, Rostov, Perejaslavl ja Moskva). Linna kiiret arengut soodustas selle sobiv asend maismaa kaubateede keskuses Novgorodi, Vladimiri ja Rjazani maade vahel. Juba XIII sajandil kujunes Moskva Suzdali vürstide sõjavägede koondumiskohaks, samal ajal puutus ta kokku ka tatarlastega ning hakkas kujunema Vene maade tsentrumiks, kust lähtusid hilisemad vastulöögid tatarlastele, samuti tatari ikke purustamine.

Mongolieelsest perioodist on leitud Moskvast vana possaadi kohalt veel tüüpilist slaavi kedrakeraamikat, metallisula-

tustiiglite katkendeid, värvilisi klaaskäevõrusid, mis esinevad XI - XIII sajandil kõikjal linna kihtides. Viimaste esinemine Moskvas lakkas samuti tatari vallutustega. Arheoloogide ülesandeks on välja selgitada kogu mongoli vallutustele järgnenud kultuuri langus. Linna majanduse, tehnika ja käsitöö areng katkes täielikult, hävitati linnaelanikkond, veeti välja käsitöömeistreid. Sellal ei püstitatud Moskvas ühtki kivi- ega tellistest ehitust, nii nagu see ilmnes mujalgi Vana-Venes, Kesk-Aasias ja Kaukaasias mongolite vallustuste perioodil.

Kadusid vana-vene meistrite eesrindliku käsitöötehnika võtted, hävinesid töövahendid, väärismetall. Samal ajal aga saavutas Lääne-Euroopa maades käsitöö areng, eriti aga juveliirkunst, metalli-, terasetöötlemine, lukksepis jne. suurepäraseid edusamme. Mongolid paiskasid vene kultuuri arengu kaugele tagasi; ainult seepärast toimus Venemaal tootlike jõudude areng ka hiljem palju aeglasemalt kui Lääne-Euroopas. Seda soodustas, mõistagi, omakorda maa feodaalne killustatus. Ent vene rahvas kandis endas ka noil raskeil aegadel edasi vanu kultuuritraditsioone, mis ajaloo edasise käiguga saavutasid uue õitsengu.

XIV sajandil seisis endiselt vene kultuuri, majanduse ja poliitiliste suhete arengu eesotsas Moskva. Suurte raskustega taastus linna majandus, linna possaad laienes peamiselt idasuunas. See periood - XIV - XV sajand - on arheoloogiliselt nõrgalt uuritud. Kirjalikest dokumentidest teame, et 1339. a. ehitas Ivan Kalita uue tammepuust kremli. Viimane oli oma ulatuselt siiski kaks korda väiksem tänapäeva kremlist. Dimitri Donskoi poolt püstitati a. 1367 esimene kivikreml, mida mongolitel ei õnnestunud enam hävitada. Ehitusmaterjaliks kasutati ka siin valget kivi, mistõttu moskvalased nimetasid XIV sajandil kogu Moskvat "Белокаменная " . Parimateks valgekiviehituste näidisteks peetakse kahte kirikut Zvenigorodis ja ühte Troitse-Sergejevi kloostris. Nii viimaste kui Moskva kremli arhitektuuri ornamentika erineb tunduvalt mongolieelse perioodi kaunitest kivireljeefidest, nagu neid mäletame Vladimirimaal. Kiviraidurite parimaid tradit-

sioone ei suudetud taastada. Aja jooksul kujunesid siiski, nagu seda lähemalt käsitleb arhitektuuri ajalugu, ka vene ehituskunstis uued suunad ja dekoratsioonilised võtted.

XIV - XV sajand kujunes Moskva riigis üldise tõusu ajaks. Linnakäsitöö, kunsti ja tehnika arengus on märgata edusamme. Sellest ajast on säilinud muuseumides mõningaid toredusesemeid, näit. Monomahhi müts Oružeinaja Palatas, mis tegelikult mingeid sidemeid Monomahhiga ei näi omavat. Müts on kaheksakandiline, kaetud kuldbrokaadiga, milles kujutatakse üksteisega läbipõimunud lilli, tähekesi jm. Mütsi ääristab sooblinahk. Lillmotiivid mütsil meenutavad araabia taimornamentikat, mida kohtame muhamedimaade kunstis kõikjal. Seepärast arvatakse, et müts on valmistatud kusagil Kesk-Aasia käsitöökeskuses, kus sellele paralleele leidub.

Kirjalikud dokumendid jutustavad samal ajal arenenud pronksivalamisest, soolapuurimisest, relvatootmisest. Seda kinnitavad ka linnaosade vanad nimetused, millest nähtub käsitöö suur osatähtsus linnas - Kuznetskaja, Mjasniki, Kotelniki, Bronnaja slobodaa, Gontšarnaja slobodaa jne.

Gontšarnaja slobodaast, mis pärineb XV - XVII sajandist, leiti arheoloogilistel kaevamistel kolm keraamikapõletusahju, hiljem leiti pottsepise jäänuseid veelgi, mis võimaldas jälgida keraamika tootmisprotsessi etappe ja Moskva pottseppade keraamikatoodete liike. Bronnaja slobodaa oli relvatootmise keskuseks. T u l i r e l v a d , mis Idamaades leiutati XIII sajandil, leidsid tee tootmisse Vene riigis XIV sajandi II poolel. Suurtükke tarvitati üldiselt kõikjal varem kui käsirelvi, nii ka Moskvas. 1382. aastast, seoses Tohtamõši retkega on andmeid rauast suurtükkide kasutamisest, kuna XV sajandil valati need vasest. Relvadest võistleb nüüd edukalt mõõgaga saabel, mõlemad kaotavad oma tähtsuse XVI sajandil.

XV sajandil on leiutatud Moskvas sõjaväes k i i r - s u u s a d . Teade selle kohta on säilinud rootsi diplomaadil Palmil, kes külastas Moskvat XVII sajandil ja kirjeldas neid suuski lähemalt, nimetades neid vene leiutiseks. Seoses sellega on mõistetavad ka leetopissi märkused vene vä-

gede sõjakäikudest suuskadel XV - XVI sajandil.

M ü n t i d e v e r m i m i n e sai alguse Moskvas taas XIV sajandil Dimitri Donskoi ajal. Tveris näiteks hakati münte lööma hiljem, alles XV sajandi algul ning Novgorodis samuti alles 1420. aastal. Moskvas löödi nüüd peamiselt hõbemünte - серебряная деньга . Viimaseid vermisid ka kõik teised Vene linnad kuni feodaalse killustatuse likvideerimiseni, kusjuures mündi embleemides valitseb väga suur kirjusus.

Dimitri Donskoi müntidel näiteks kujutatakse peale vürsti nime sõjameest saabliga või kukke, mündi teisel küljel aga kuldhordi khaani nime; Vassili I müntidel esineb ratsaniku kujutus, tagaküljel samuti khaani nimi jne. Alles Venemaa ühendamisega toimusid mündinduses suured muutused. Ivan III ajal muutus Moskva raha juba ülevenemaaliseks rahaks. Neil kujutati nüüd ratsanikku, Moskva vapi embleemi, mis kujunes juba nähtavasti Vassili I päevil XV sajandi lõpul. Kuldhordi khaani nimi ei esine vene müntidel siitpeale enam kunagi. Nii kujult kui ka kaalult muutub raha nüüd ühesuguseks.

Ivan III ajajärgust, samuti järgnevaist aegadest jutustavad juba peamiselt kirjalikud dokumendid, samuti arhitektuurilised mälestusmärgid, mida ajaloolastele tutvustab lähemalt NSV Liidu ajaloo kursus. Tuleks ainult märkida, et Moskva ilmes toimub nüüd olulisem muudatus seoses uue ehitusmaterjali rakendamisega, nimelt telliste kasutuselevõtuga, kuna valget kivi toormaterjalina ei jätkunud linna väljaehitamiseks. Nii hakkavad kerkima vürstide, bojaaride paleed, kaupmeeste elamud jne. punastest tellistest. Ka kreml ehitatakse nüüd ümber telliskividest. Üldilmelt kujuneb see võrdlemisi sarnaseks kaasaegsele, on ainult tunduvalt kõrgem. Huvitava dokumendina on säilinud sellest ajast, s. o. XV sajandi lõpust, Spasski väravate juures müürikivisse raiutud pealkiri, mis jutustab kremli ehitamisest ja Venemaa kujunemisest ühtseks tervikuks. Seega on praegune kreml säilinud 1485. - 1499. aastast.

XV - XVI sajandist on andmeid ka kullassepatöö arengust.

Eriti kuulsaks on saanud hõbesepad, kes valmistasid toredaid hõbenõusid, kausse omapärase graveeritud ornamendiga. Viimaseid tarbiti peamiselt bojaaride õukonnas toredusesemetena. Samuti on andmeid Moskva relvatöötlemis- ja rõivavalmistamistöökodade kohta, kus peamiselt õmmeldi vürsti-bojaari õukonnale. Ent kõik see seostub juba tihedamal viisil kirjaliku ajalooga, ühtlasi etnograafiaga, tähistades arheoloogia valdkonna lõppemist.

SISUKORD.

I. RAUAAJA ALGUS 3

II. IDA-EUROOPA ANTIIKAJAL 12

1. Sküüdid 12

2. Sarmaadid 27

3. Varane rauaaeg NSV Liidu metsavöötmes. Djaakovo kultuur 30

4. Ananjino kultuur 37

5. Pjanobori kultuur 40

III. ANTIIKRIIGID MUSTA MERE ÄÄRES 43

1. Kreeka kolooniad 43

2. Rooma kolonisatsioon . . . 60

IV. KAUKAASIA RAUAAEG. 67

1. Orjanduslikud riigid Kaukaasias 67

2. Feodaalaja mälestusmärgid Kaukaasias 78

V. KESK-AASIA RAUAAEG 83

1. Orjanduslikud riigid Kesk-Aasias 83

2. Feodalismiperioodi mälestusmärgid Kesk-Aasias 98

VI. SIBERI RAUAAEG 105

VII. IDA-EUROOPA VARANE KESKAEG 112

1. Lõunapoolsed idaslaavi hõimud. Antid 115

2. Põhjapoolsed idaslaavi hõimud 123

3. Varane keskaeg Ida-Euroopa lõunasteppides ja Volga-Oka keskjooksul . . 126
4. Varane keskaeg Ida-Baltimaades 132
VIII. VOLGA-BULGAARIA 138
IX. VANA-VENE ARHEOLOOGIA IX-XIII SAJANDIL 145
1. Sotsiaal-majanduslikud nihked VII-IX sajandini . . . 145
2. Arheoloogilised mälestusmärgid klassiühiskonna tekkeperioodil 147
3. Vana-Vene linnad ja linnakäsitöö 160
4. Vladimirimaa arheoloogilised mälestusmärgid 170
X. MUISTNE NOVGOROD 176
XI. MOSKVA ARHEOLOOGILISED MÄLESTUSMÄRGID 187

Hind 36 kop.

A
22330
3272152

